

Уладзімер Арлоў
Генадзь Сагановіч

**Дзесяць вякоў
беларускай
гісторыі
(862—1918)**

Падзеі. Даты. Ілюстрацыі.

Вільня
Наша Будучыня
2002

Уладзімер Арлоў, Генадзь Сагановіч

Дзесяць вякоў беларускай гісторыі (862—1918): Падзеі. Даты.
Ілюстрацыі. Вільня: Наша Будучыня, 2002.— 223 с. Выданьне трэцяе.
ISBN 9986-9229-7-X

Аўтары займаюцца і даступна расказваюць пра найбольш значныя падзеі дзесяці стагодзьдзяў, якія Беларусь прайшла з часоў легендарных Рагнеды і Рагвалода. Гэтая своеасаблівая кроніка пачынаецца ад 862 году, пад якім летапісы ўпершыню згадваюць Полацак, і заканчваецца 25 сакавіка 1918 году, калі была абвешчана незалежнасць Беларускае Народнае Рэспублікі. У кнізе чатыры асноўныя раздзелы: «Старажытныя беларускія княствы», «Вялікае Княства Літоўскае», «Беларусь у Рэчы Паспалітай» і «Беларусь у Расейскай імперыі». Чытачу прапануюцца храналагічныя табліцы, дзе даты беларускай мінуўшчыны падаюцца параўнальна з падзеямі сусветнай гісторыі. Кніга багата ілюстраваная мініяцюрамі летапісаў, сярэднявечнымі гравюрамі зь беларускіх і заходнеэўрапейскіх старадрукаў, рэдкімі фотаздымкамі.

Беларусь дагістарычная

Землі цяперашняй Беларусі засяляліся першабытнымі людзьмі яшчэ ў эпоху каменнага веку. Першыя насельнікі маглі зьявіцца тут ужо паміж 100 і 40 тысячамі гадоў таму. Тады яны жылі яшчэ статкам, умелі адно здабываць агонь, гатаваць на ім ежу ды бараніцца ад драпежнікаў. Аднак большы пэўна архэолягі гавораць пра асваенне сучаснай тэрыторыі краманьёнцам у эпоху позняга каменнага веку. Людзі, якія прыйшлі сюды не раней, чым 40 тысяч гадоў таму, арганізаваліся ў родавыя супольні. Кожны род улучаў у сябе ўсіх кроўных сваякоў па матчынай лініі, а некалькі блізкіх родаў аб'ядноўваліся ў племя, якое мела сваю тэрыторыю, агульную мову, саманазоў, звычай. Плямёны першабытных людзей сталі зародкамі першых этнічных супольнасцяў.

Прыкладна 5—10 тысяч гадоў таму абшары Беларусі былі яшчэ пад ледавіком або тундрай. Рэдкія насельнікі палявалі на буйную жывёлу, выраблялі з крэменю наканечнікі для дзідаў, нажы ды скрабкі. Калі ж ледавік адступіў на поўнач, гэтыя землі паступова пакрыліся густымі лясамі, сеткаю рэк і азёраў, усталяваўся цёплы і вільготны клімат. Навучыўшыся карыстацца лукам ды лавіць рыбу, людзі хутка расьсяліліся па абшарах усяе Беларусі. Аднак колькасць іх тады яшчэ, бадай, не пераўзыходзіла некалькі тысячч.

На так званы новакаменны век, які вучоныя датуюць 5—3-м тысячагодзьдзямі да новай эры, прыпаў росквіт родавага ладу. Людзі навучыліся дасканала апрацоўваць крэмень, вырабляючы зь яго разнастайныя прылады працы і зброю. З тых часоў зьберагліся выкапаньня на захадзе Беларусі шахты, зь якіх даставаліся новыя запасы такога каменю. Шырэй сталі выкарыстоўвацца дрэва і косыць. Чалавек пачаў прыручаць жывёлу, авалодаў ткацтвам і ўрэшце навучыўся рабіць гліняны посуд, у якім можна было варыць страву і захоўваць прадукты. Усё гэта дазволіла першабытным насельнікам Беларусі перайсьці да аселага ладу жыцця. Архэолягі выявілі ў межах нашай краіны больш за 600 пакінутых імі пасяленьняў. І хоць землі Беларусі, не маючы значных прыродных перашкодаў, былі звязаныя праз рэкі з усімі бакамі сьвету і адкрытыя для міграцыяў, яе жыхары пад канец каменнага веку былі ў асноўным аўтахтонам.

Да вялікіх перасяленьняў людзей дайшло тут у эпоху бронзы. На пачатку 2-га тысячагодзьдзя да Нараджэньня Хрыстовага з поўдня і захаду на Беларусь прыходзяць плямёны земляробаў і жывёлаводаў. Гэта былі індаэўрапейцы — продкі сучасных эўрапейскіх народаў. Іх гаспадарка вызначалася большай прадукцыйнасьцю, чым заняткі карэнных жыхароў. Таму, хутка расьсяліўшыся па абшарах Беларусі, прышлыя плямёны добра ўжыліся зь мясцовымі людзьмі, зьмяшаліся зь імі і нават перадалі сваю мову ды грамадзкі лад. Гэтая міграцыя азначала, такім чынам, ня поўную зьмену насельніцтва, але асыміляцыю

аўтахтонаў больш разьвітымі плямёнамі. Беларусь стала абшарам фармаваньня балтаславянскай супольнасьці. На паўночным усходзе краіны яшчэ доўга існавалі паселішчы фіна-вуграў, асыміляцыя якіх ішла марудна.

Жывёлагадоўля і падсечнае земляробства патрабавалі мужчынскае працы. Выконваючы галоўную ролю ў стварэньні матэрыяльных каштоўнасьцяў, мужчына ўзвышаў гэтым і сваю грамадскую значнасьць. Свяцтва стала вызначацца па лініі бацькі. Вялікія патрыярхальныя сем'і, складзеныя зь блізкіх сваякоў па бацьку, імкнуліся выдзеліцца з супольні і жыць асобна. Гэта дазваляла гаспадарыць больш пасьпяхова, зьбіраць запасы прадуктаў для сям'і. Так яшчэ ў век бронзы пачаўся паступовы заняпад родавага ладу.

У VII стагодзьдзі да Нараджэньня Хрыстовага на поўдні Беларусі людзі навучыліся здабываць жалеза. Рабілі яго з балотнае руды, радовішчы якой былі тут надзвычай вялікія. Сьляды мясцовай апрацоўкі жалеза ёсьць амаль на кожным пасяленьні жалезнага веку. Выкарыстаньне жалезных прыладаў працы дазволіла ўзьняць прадукцыйнасьць земляробства і перайсьці да яго як да галоўнага гаспадарчага занятку. Стала магчымым мець ня толькі неабходную для спажываньня колькасьць прадуктаў, але й пэўны іх запас.

Наяўнасьць назапашаных матэрыяльных каштоўнасьцяў — збожжа, жывёлы, мэталёвых прыладаў працы ды іншага, з аднаго боку, і маёмасная няроўнасьць родаў і патрыярхальных сем'яў, з другога, сталі прычынаю ваенных канфліктаў. Захоп чужых запасаў і нават людзей успрымаўся як сама прасты шлях да ўзбагачэньня. Людзі пачалі ўмацоўваць свае паселішчы. Так зьявіліся гарадзішчы — асноўны тып паселішчаў эпохі жалезнага веку. Спачатку яны абгароджваліся толькі драўлянай сьцяной, потым яшчэ землянымі валамі ды глыбокімі равамі. На адным гарадзішчы магла жыць адна ці некалькі вялікіх патрыярхальных сем'яў па 50—100 чалавек кожная. Усяго ў Беларусі вядома больш за тысячу такіх пасяленьняў.

У выніку зьмешваньня прышлага індаэўрапейскага насельніцтва зь мясцовым на этнічнай карце Беларусі эпохі жалезнага веку зьявілася некалькі плямёнавых групавак. Па адмысловых прыкметах архэалягічных старажытнасьцяў, пакінутых імі, вучоныя вылучаюць у Верхнім Падзьвіньні і Падняпроўі плямёны днепра-дзьвінскай культуры, у раёнах цэнтральнай і паўночназаходняй Беларусі — плямёны культуры штрыхаванай керамікі, а на поўдзень ад іх, у Палесьсі і Падняпроўі, — паселішчы паморскай ды мілаградзкай культур. Лічыцца, што насельніцтва трох першых групавак мела несумнеўна балцкае этнічнае паходжаньне. Наконт этнічнай прыналежнасьці мілаградцаў і плямёнаў зарубінецкай культуры, якая на пачатку I тысячагодзьдзя па Нараджэньні Хрыстовым зьмяніла мілаградскую, спэцыялісты яшчэ вядуць спрэчкі. Падобна, што ў эпоху жалезнага веку тэрыторыя Беларусі была ці не суцэльнай балтамоўнай зонай, пра што сьведчаць

прынамсі назовы рэк. Мяркуючы па гідронімах, плямёны балтаў рассяліліся далёка на ўсход і займалі тады абшары ад Балтыйскага мора да вышнявінаў Акі і Волгі.

У гаспадарчым і грамадзкім жыцці насельніцтва Беларусі ў тых 'часы адбываліся значныя змены. Хуткае развіццё земляробства з выкарыстаннем жалезных прыладаў спрыяла індывідуалізацыі працы. На поўдні Беларусі яшчэ пры канцы 1-га тысячагоддзя да Нараджэння Хрыстовага замест вялікіх супольных дамоў з'явіліся жыллы для асобных сем'яў. Гэтакія сем'і пакідалі ўмацаваныя гарадзішчы ды сяліліся на адкрытай мясцовасці. Узніклі паселішчы, складзеныя з незвязаных кроўным сваяцтвам сем'яў. Жыхары аднаго такога паселішча ўтваралі тэрытарыяльную супольню. Так першабытная родавая супольня стала саступаць месца тэрытарыяльнай, сельскай. Хоць зямля, лес, рэкі і азёры заставаліся калектыўнай уласнасцю, парныя сем'і вялі ўжо індывідуальную гаспадарку, а гэта быў просты шлях да маёмаснай няроўнасці. Пачасціліся ваенныя набегі ў мэтах узбагачэння. Вайна стала звычайнай з'явай і лічылася нармальным станам грамадства, бо яна забяспечвала племя здабычай і дазваляла пашыраць межы яго тэрыторыі. Уся ўлада засяродзілася ў агульным сходзе ўзброеных воінаў, які выбіраў правадыра племя і старэйшынаў родаў. Мужчыны, якія стала ўдзельнічалі ў ваенных паходах, склалі плямёнавую дружыну. Так усталяваўся грамадзка-палітычны лад, які называюць вайсковай дэмакратыяй, — апошняя форма арганізацыі першабытнага грамадства.

Для тых стагоддзяў характэрныя вялікія перамяшчэнні людзей, што спрыяла з'яўленьню новых плямёнавых супольнасцяў. Прыкладна ў V стагоддзі тэрыторыя Беларусі набыла новае этнічнае аблічча. Межы паміж асноўнымі плямёнавымі групамі каменнага веку зніклі, і на абшарах цэлага краю паўстала адна архэалагічная культура, якую па найменні найбольш тыповага гарадзішча пад Менскам зовуць банцараўскай. Насельніцтва, што пакінула сляды гэтай культуры, было балцкім і ўтварала адну магутную этнічную групоўку. Жылі гэтыя людзі ў адкрытых селішчах, побач зь якімі часам знаходзіліся гарадзішчы-сховішчы, будавалі наземнае жыллё слупавой канструкцыі, нябожчыкаў палілі і хавалі ў яме ці кургане.

У часе другога этапу "вялікага перасялення народаў" з Цэнтральнай Эўропы на поўдзень і ўсход накіравалася магутная хваля славянаў. У VI—VII стагоддзях яны ўжо пасяліліся на паўночных землях Украіны і на поўдні Беларусі (да Прыпяці). Тут утварылася моцнае славянскае ядро, адкуль з VIII стагоддзя адбывалася калянізацыя іншых земляў Беларусі. Славяне рухаліся па рэках, таму шматлікія балоты не былі перашкодаю на шляху іх рассялення. Напачатку яны жылі, відаць, побач з балтамі, не злучаючыся. Славяне пераўзыходзілі балтаў паводле роўню грамадзкай арганізаванасці, мелі лепш развітую гаспадарку: займаліся ворным земляробствам, ведалі двухполье, карысталіся ралам з жалезнымі наканечнікамі і чараслом ды інш. Суіснаванне двух

этнасаў было ў асноўным мірнае, аднак часам здараліся й ваенныя канфлікты, пра што сведчыць разбурэнне некаторых балцкіх гарадзішчаў.

Вынікам актыўных міжэтнічных кантактаў і паступовага зьмешвання славянаў з карэнным балцкім насельніцтвам, якое жыло на Беларусі ўжо другое тысячагодзьдзе, стала ўтварэнне новых міжплямёнавых супольнасцяў — крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў. Хоць поўная асыміляцыя балтаў расьцягнулася на некалькі стагодзьдзяў, гэтыя групоўкі сфармаваліся не пазней як у VIII стагодзьдзі. У залежнасці ад рознай удзельнай вагі аўтахтонаў ды іх рэгіянальных культурных асаблівасцяў новыя плямёнавыя аб'яднанні, захаваўшы ў асноўным усходнеславянскае культурнае аблічча, набылі шэраг адметных рысаў. Найбольш характэрнымі адрозненнямі сталі тып жаночых упрыгожанняў ды асаблівасці пахавальнага абраду, картаграфаванне якіх і дазволіла вызначыць тэрыторыю рассялення кожнае супольнасці. Крывічы займалі абсягі Падзьвіння і Верхняга Падняпроўя, дрыгавічы — землі ад правага берага Прыпяці да лініі Заслаўе—Лагойск—Барысаў, абмежаваны на ўсходзе Дняпром, а на захадзе — Выганаўскімі балотамі, радзімічы занялі басэйн Сажа. Асеўшы ў сваіх землях, крывічы і дрыгавічы ажыццяўлялі калянізацыю Беларускага Панямонья, заселенага балцкімі плямёнамі яцьвягаў зь левага і літвы з правага берага Нёману. Туды ж памкнуліся валыняне і драўляне. Аднак асыміляцыя балтаў ішла там вельмі марудна, таму заходняя Беларусь яшчэ некалькі стагодзьдзяў заставалася зонаю мяшанага балцка-славянскага насельніцтва.

Крывіцкае, дрыгавіцкае і радзіміцкае аб'яднанні мелі за аснову арганізацыі ўжо ня родаваплямёнавыя, а тэрытарыяльна-палітычныя сувязі. Асваенне краю, населенага іншым, карэнным, народам, патрабавала ад славянаў моцнай вайскавай арганізацыі, узьвядзення шматлігіх апорных пунктаў калянізацыі, спрыяла іх палітычнаму згуртаванню. Усходнеславянскія групоўкі ў Беларусі былі моцнымі этнапалітычнымі задзіночаньнямі з уласнымі сацыяльнымі інстытуцыямі, якія забяспечвалі цэласнасць іх тэрыторый.

Стварэнне сваёй дзяржаўнасці заўсёды было натуральным і заканамерным этапам развіцця кожнага этнасацыяльнага арганізму. Напярэдадні пісьмовай гісторыі ў зародкавай форме ўтварылі яе і ўсходнеславянскія аб'яднанні на Беларусі. Летапісец назваў іх протадзяржавы "княжаньнямі". Абшары, занятыя крывічамі (полацкімі і смаленскімі), дрыгавічамі і радзімічамі, ужо тады акрэслілі зону будучай этнічнай тэрыторыі беларусаў. Спэцыфікай жа, якая вылучала яе сярод іншых усходнеславянскіх тэрыторый, стаў выразны балцкі этнічны ўплыў, зафіксаваны на антрапалягічным, этнаграфічным і лінгвістычным роўні.

Генадзь Сагановіч

СТАРАЖЫТНЫЯ БЕЛАРУСКІЯ КНЯСТВЫ

КАМУНІКАТ.СР

Пісьмовая гісторыя Беларусі сягае IX стагоддзя. Першым з беларускіх гарадоў у летапісах згадваецца Полацк - цэнтр княжання крывічоў, а першай летапіснай асобай - князь Рагвалод, які прыйшоў «з-за мора» валадарыць у Полацку. Уласныя княжанні (раннія формы дзяржаўнасці) тады ўжо мелі і іншыя плямёны, што насялялі Беларусь, - дрыгавічы і радзімічы. Цэнтрам дрыгавічоў быў Тураў, у якім сядзеў Тур, а радзімічаў - Гомель. Прыкладна ў 980 годзе ноўгарадскі князь Уладзімір захапіў Полацк і забіў Рагвалода з сынамі, а яго дачку Рагнеду гвалтам пашлюбіў. Так, праз гвалт, Полацкае княства было ўлучана ў склад Кіеўскай дзяржавы. Але ненадоўга. Кіеўская Русь як дзяржава заставалася штучным, ваенна-адміністрацыйным аб'яднаннем, што абыймала дзесяткі этнічных супольнасцяў. Уладаранне Кіева не змяніла самабытнага жыцця падпарадкаваных земляў. На справе яно зводзілася да збору даніны і абавязку ўдзельнічаць у ваенных паходах кіеўскіх князёў. Полацк першым стаў супернічаць з Кіевам і Ноўгарадам ды неўзабаве пазбавіўся залежнасці ад Кіева. З пачаткам княжання Рагвалодавага ўнука Ізяслава ў Полацку сцвердзілася свая дынастыя. Уласную палітыку стаў праводзіць ужо Брачыслаў, а ягоны сын Усяслаў займеў славу неўтаймоўнага змагара за непадлегласць свайго краю. Гэта ён заслужыў найбольшыя сімпатыі аўтара «Слова пра паход Ігараў». Пры ўсяславе Полаччына зажыла ўласным жыццём. Узвядзеннем Сафійскага храма ён падкрэсліў, што Полацк роўны Кіеву і Ноўгараду. У 1067 годзе, баронячы незалежнасць зямлі, палачане прынялі крывавую сечу на Нямізе, калі ваяваць іх край прыйшло кааліцыйнае войска Рурыкавічаў. Беларускі горад на Дзвіне заставаўся няскораным супернікам Кіева. Упартае проціборства на стагоддзі прадвызначыла іх стасункі. «І ад таго меч уздымаюць Рагвалодавы ўнукі супраць Яраслававых унукаў», - занатаваў летапісец. Полацкае княства, якое па праве лічыцца першай беларускай дзяржавай, ахапляла тады ці не палову абшару цяперашняй Рэспублікі Беларусь. Па Дзвіне яго ўладанні сягалі Балтыйскага мора. Гэта было вялікае і моцнае па эўрапейскіх мерках гаспадарства, якое апырэджвала ў развіцці іншыя ўсходнеславянскія землі. Важную ролю ў грамадска-палітычным жыцці тут грала веча - агульны сход палачанаў. Вечавыя традыцыі Полацка, такія ж даўнія, як і ноўгарадскія, датрывалі да XVI стагоддзя. Нават непазбежна распадаючыся, Кіеўская імперыя імкнулася трымаць у падпарадкаванні іншыя землі. У барацьбе з Полацкам Кіеў не шкадаваў сілаў і сродкаў. Пяць князёў Усяславічаў былі зняволеныя і высланыя ў Візантыю. Але са смерцю Манамахавага ўнука Мсціслава (1132) пачаўся поўны развал гэтага дзяржаўнага кангламерату. Даўно адасобленыя воласці сталі хутка ператварацца ў самастойныя княствы. І палачане адразу ж аднавілі незалежнасць, пасадзіўшы сабе князем аднаго з унукаў славутага ўсяслава. Аднак, як і іншыя княствы, Полацкая зямля ўжо дасягнула перыяду раздробленасці і міжусобіцаў. Толькі ў канцы XII стагоддзя, аслабленая, яна спрабавала кансалідавацца. «Рагвалодавы ўнукі» бралі ўдзел у супольных паходах, а на галоўным полацкім пасадзе каля 30 гадоў нязменна сядзеў князь Уладзімір (Валодша). Па-рознаму складваліся дачыненні іншых беларускіх земляў з Кіевам. Тураўшчына, таксама падпарадкаваная ўладзімірам у 980-х гадах, доўгі час была ў Кіеўскай зямлі, але так і не злілася з ёю.

Нарэшце ў 1158 годзе ў змаганні з Кіевам Тураў адстаяў самастойнасць, і тут таксама ўсталявалася свая княская дынастыя. Смаленск ішоў да самастойнасці іншым шляхам. Ён ніколі не ваяваў з Кіевам. Смаленшчына выдзелілася ў асобную зямлю ў 1120-х гадах. Яна не ведала нутраных разладаў і хутка стала наймацнейшым княствам Русі. Пры канцы XII стагоддзя, калі аслабленыя княствы Беларусі амаль зніклі са старонак летапісаў, у вусці Дзвіны з'явіліся нямецкія місіянеры, а потым і рыцарскі ордэн. Хоць у дачыненнях немцаў з Полацкам пераважала зацікаўленасць ва ўзаемавыгадным гаспадарчым супрацоўніцтве, заходнія пазіцыі старажытнабеларускага княства істотна пагоршыліся. З іншага боку, на тэрыторыі Расеі і Украіны ў 1237-41 гадах абрынулася нашэсце мангола-татарскіх наезнікаў. Гэтыя землі (за выключэннем Ноўгарадскай і Пскоўскай) зрабіліся ўладаннямі татарскага хана. Беларусь жа засталася практычна не закранутай Батыем. Аднак трагічны лёс суседніх княстваў стаў урокам. Палітычнае становішча раздробленых земляў Беларусі паставіла на парадак дня жыццёва важнае пытанне - кансалідацыю і аб'яднанне з суседзямі, каб бараніцца ад агульных ворагаў.

Генадзь Сагановіч

862. Першыя летапісныя звесткі пра Полацк

Сёння на беразе Палаты, недалёка ад Чырвонага моста, стаіць сціплая стэла з надпісам: «Гарадзішча. Помнік археалогіі IX стагоддзя». Вось тут некалі і вырас яшчэ цалкам драўляны Полацк, упершыню ўспомнены ў «Аповесці мінулых гадоў» пад 862 годам у сувязі з дзяльбою гарадоў ноўгарадскім князем Рурыкам. Ад гэтай даты гісторыкі і вядуць адлік узросту «бацькі беларускіх гарадоў».

Тым сама годам, дарэчы, пазначаны і першы запіс старажытнага летапісца пра Кіеў, што, як вядома, у 1987-м афіцыйна адзначыў сваё 1500-годдзе. Не меншыя падставы святкаваць такі паважны юбілей мелі і палачане, бо на тэрыторыі старажытнага горада археолагамі знойдзена кераміка, зробленая не пазней за V стагоддзе. Прыкладна да таго часу некаторыя гісторыкі адносяць і згадку ісландскай сагі пра ўзяцце Полацка гунамі.

Паўтара тысячагоддзя таму, у часы вялікага перасялення народаў, на заселеныя балтамі землі прыйшло з захаду і рассялілася на вышнівінах Дзвіны, Нёмана, Дняпра і Волгі магутнае славянскае племя крывічоў. Крывічы, што аселі вакол ракі Палаты, атрымалі найменне палачанаў. Яны і заснавалі названы па рацэ горад.

Гэтыя мясціны былі вядомыя яшчэ антычным грэкам і рымлянам. Шэраг вучоных трымаюцца думкі, што вядомая з твораў Гамера і ягонага вучня Гесіёда рака Эрыдан, куды ўпаў у сваёй вогненнай калясніцы нізрынуты з неба міфічны Фаэтон, - гэта сучасная Дзвіна. Яна мела і іншыя старажытныя назвы: Рубон або Рудон, Дуна, Дзіна або Віна. У Палаты таксама было старадаўнае найменне - Турунт.

У 865 годзе на берагі Палаты прыйшло кіеўскае войска князёў Аскольда і Дзіра, што, як паведамляе Ніканаўскі летапіс, «ваявалі палачанаў і шмат зла ўчынілі», а ў выніку на нейкі час зрабілі горад залежным ад Кіева.

Тагачасны Полацк - гэта абнесены драўлянымі сценамі, абведзены валам ды ровам град-дзядзінец плошчаю ўсяго адзін гектар, а таксама неўмацаваны вакольны горад, дзе жылі рамеснікі. Полацк меў тысяч пяць жыхароў - трохі меней за Кіеў і Ноўгарад і болей за ўсялякі іншы ўсходнеславянскі горад. Асноўнымі заняткамі гараджанаў было земляробства і рамяство, а таксама паляванне, рыбарства і бортніцтва.

У 907, 911, 941 і 944 гадах полацкія дружыны, даручыўшы лёс Пяруну, выходзілі адсюль у паходы на далёкі Царгорад-Канстантынопаль, сталіцу Візантыйскае імперыі. Паганскі бог вайны спрыяў продкам. Полацк мы знаходзім у пераліку гарадоў, якім Царгорад плаціў даніну. Сілу галоўнай крывіцкай цвердзі ведалі і паўночныя суседзі. У скандынаўскіх сагах ён згадваецца дзiesiąткі разоў пад назовам Палцеск'я - ад старажытных усходнеславянскіх найменняў

Полацеск, Полцеск, Полацьск. Аўтару адной сагі нават прымроіліся вакол горада каменныя сцены.

Летапіс называе Полацак сярод гарадоў, дзе сядзелі князі, якія прызнавалі старэйшым між сябе кіеўскага Алега. Разам з тым улада далёкага Кіева ніколі не была тут вельмі трывалая. Горад хацеў жыць незалежна і будаваць сваю дзяржаву. Добрыя ўмовы гэтаму стварала выгаднае геаграфічнае становішча на шляхах, што звязвалі Арабскі халіфат і Хазарыю са Скандынавіяй і славянскім светам. Аб'яднанню прыдзвінскіх земляў спрыяла агульнасць прыродных умоваў (а значыць, і ладу жыцця) і, вядома, этнічная адметнасць тутэйшых жыхароў, у чых жылах змяшалася балцкая і славянская кроў.

У другой палове X стагоддзя ў Полацку кіраваў незалежны ні ад Кіева, ні ад Ноўгарада князь Рагвалод. Відаць, ён быў сынам полацкай княгіні Прадславы, згаданай у дамове, якую ў 945 годзе падпісалі Візантыя і кіеўскі князь Ігар.

Рагвалод - першы полацкі князь, імя якога вядомае з летапісаў. Можна спрачацца, прыйшоў полацкі валадар з-за мора, як сцвярджаюць летапісцы, або быў крывічом. Можна спрачацца, славянскае ці скандынаўскае ён меў імя. Найважней іншае - тое, што, гаворачы словамі беларускага гісторыка Міколы Ермаловіча, Рагвалод «першы ўбачыў і па-сапраўднаму ацаніў вялікія магчымасці Полацкай зямлі як асобнай дзяржавы са сваімі мэтамі і інтарэсамі, супрацьлеглымі мэтам і інтарэсам самога Кіева».

Іначай кажучы, у Рагвалодавы часы пачала існаванне першая беларуская дзяржава - Полацкае княства.

Уладзімір АРЛОЎ

980(?) «Крывавае вяселле» ўладзіміра з Рагнедай

На трывалы хаўрус з маладой Полацкай дзяржаваю мог найперш разлічваць той, хто возьме за жонку дачку полацкага валадара Рагвалода Рагнеду.

Спачатку Полацак прымаў сватоў ад кіеўскага князя Яраполка. Рагвалоду найлепей было б, каб Кіеў ды Ноўгарад варагавалі, а ён тым часам пашыраў межы княства ды выходзіў на волакi, што злучалі Дзвіну з Ловаццю, дазваляючы трымаць у руках важную частку гандлёвага шляху «з варагаў у грэкі». Але ў такім разе Полацак мог апынуцца паміж двух агнёў. Князь мусіў выбіраць, і аддаў сваю прыхільнасць мацнейшаму, на ягоную думку, Кіеву.

Па бацькавай волі дванаццацігадовая Рагнеда (у такім вяку дзяўчынка ўжо лічылася тады нявестаю) дала Яраполкавым сватам згоду

і пачала рыхтавацца да вяселля. І тут неспадзеўкі заявіліся сваты з Ноўгарада, ад Уладзіміра Святаславіча. Вось што апавядае пра гэта Лаўрэнцеўскі летапіс: «Калі Рагвалод трымаў уладу і княжыў у Полацку, Уладзімір быў яшчэ дзіцём і паганінам і жыў у Ноўгарадзе. І меў ён дзядзьку Дабрыню, храбрага ваяводу... І паслаў той да Рагвалода людзей, і прасіў яго аддаць дачку за Ўладзіміра. Запытаўся ў дачкі Рагвалод: «Ці хочаш за Ўладзіміра?» Яна ж адказала: «Не хачу разуці рабыніча, а Яраполка хачу».

«Не хачу разуці» - тагачасная форма адмаўлення сватам. Існаваў звычай, што маладая жонка перад першай шлюбнаю ноччу здымала з мужавых ног абутак. Аднак тут не проста адмова, але і знявага, бо полацкая князёўна гучна абвясціла: жаніх - сын рабыні, а такі бязродны ёй не трэба.

Далей летапісы кажуць пра гнеў Уладзіміра і ягонага дзядзькі, што сабралі з ноўгарадцаў, пскавічоў, чудзі, весі і меры, а таксама смаленскіх ды ізборскіх крывічоў вялізнае войска і рушылі на Полацк, дзе ўжо збіраліся выпраўляць Рагнеду ў Кіеў. З Уладзімірам ішла дружына варагаў. Князь паабяцаў ім усіх жанчын і грыўню срэбра з кожнага захопленнага двара. Трэба зазначыць, што летапісцы часта рэдагавалі гістарычныя падзеі - рабілі іх больш рамантычнымі, набліжалі да літаратурнага твора. Напраўду галоўная прычына нападу на Полацк - не адмова сватам, а паход палачанаў на ноўгарадскія воласці з мэтай забраць волакі.

Недзе на падыходзе да горада варожую раць сустрэла Рагвалодава дружына. Уладзімір напаў раптоўна, і полацкі валадар не паспеў сабраць усе свае сілы. Нашы продкі былі разбітыя, князь уцёк у Полацк, ды не здолеў ні ўратавацца сам, ні выратаваць сям'і. «І паланілі Рагвалода, - піша летапісец, - і жонку ягоную і дачку. І зневажаў Дабрыня яго, і прыгадаў Рагнедзе, як назвала князя рабынічам, і загадаў Уладзіміру быць з ёю перад бацькам і мацерай. Пасля ж Уладзімір забіў бацьку яе, а самую ўзяў за жонку. І назваў Рагнеду Гарыславаю». Іншыя летапісцы дадаюць, што на вачах у князёўны правадыр чужынцаў пазбавіў жыцця яшчэ двух яе братоў і маці, вынішчыў увесь род.

Драма на берагах Палаты адбылася блізу 980 года, а праз колькі месяцаў Уладзімір Святаславіч ужо забіў Яраполка і зрабіўся вялікім князем кіеўскім. Знаную палачанку ён пасяліў непаводдаль сталіцы ў вёсачцы, што потым людзі назавуць па імені Рагнедзінай дачкі - Прадславіна. Новы кіеўскі князь быў паганінам, а гэтая рэлігія дазваляла мнагажэнства. Апрача полацкай князёўны ён меў яшчэ сем ці шэсць жонак і трымаў дзеля штодзённых уцехаў васемсот наложніц.

Рагнеда нарадзіла ад Уладзіміра сыноў Ізяслава, Яраслава (яго потым назавуць Мудрым), Мсціслава і дачок Прадславу і Праміславу. Князь жыў у Кіеве наездамі, у Прадславіна заяўляўся зусім рэдка.

У Рагнедзінай душы спялілася прага помсты. «Аднаго разу, - сведчыць летапіс, - калі Ўладзімір прыйшоў да яе і заснуў, яна наважылася зарэзаць яго. І надарылася яму ў тую хвілю прачнуцца, і схапіў ён яе за руку. І сказала яна з жалем: «Ты бацьку майго забіў і зямлю ягоную паланіў дзеля мяне, а цяпер не любіш мяне з гэтым дзіцем». І загадаў ёй прыбрацца па-царску, як перад шлюбам, і сесці ў хораме на белым ложы, а ён прыйдзе і заб'е яе. Яна па словах мужаваых і зрабіла. І дала ў рукі сыну свайму Ізяславу аголены меч і навучыла: «Як зойдзе твой бацька, скажы яму: не думай, што ты адзін тут». І ўчыніў так Ізяслаў. Уладзімір жа прамовіў: «А хто ведаў, што ты тут». І апусціў ён меч і, склікаўшы баяраў, расказаў ім ўсё. Яны ж парадзілі: «Не забівай яе дзеля гэтага дзіцяці, а аднаві яе бацькаўшчыну і дай ёй з сынам сваім». І пабудаваў Уладзімір горад, аддаў яго ім і назваў горад гэты Ізяслаўлем. І з таго часу ўзнімаюць меч Рагвалодавы ўнукі супраць унукаў Яраслававых».

Рагнеду з сынам чакала невядомае, небяспечнае ад мужавай няміласці жыццё на крывіцка-дрыгавіцкім памежжы, дзе стаяла сярод лясоў маленькае драўлянае Заслаўе. Уладзімір жа неўзабаве абвянчаўся з грэцкаю прынцэсаю Ганнай і ўзяўся прыводзіць да веры ў Хрыста падуладныя землі. Летапісцы паведамляюць, быццам перад сваім вячаннем князь прапанаваў Рагнедзе выйсці замуж за аднаго з сваіх баяраў, ды ганарлівая княгіня вырашыла лепей прысвяціць сябе Хрысту і стала першаю на ўсходнеславянскіх землях манашкаю, прыняўшы імя Анастасіі. Магло быць і іначай; Рагнеду зрабілі Хрыстовай нявестаю, не пытаючы яе згоды, а малога Ізяслава павезлі ў Полацк.

Ізяслаў перажыў маці адно на колькі месяцаў. Такое супадзенне дае падставы лічыць, што Ўладзімір мог атруціць іх, каб не дазволіць Полацку ўзмацніцца, а старэйшаму сыну - прэтэндаваць калі-небудзь на кіеўскі княжы пасад. Даты ствараюць загадкавы ланцужок: 1000 год - памірае Рагнеда, 1001 - Ізяслаў, 1003 - малалетні Ўсяслаў Ізяславіч. «Бысть же сий князь, - паведамляе пра Ізяслава Ніканаўскі летапіс, - тих и кроток, и смирен, и милостив, и любя зело и почитая священнический чин иноческий, и прилежаще прочитанию божественных писаний, и отвращаяся от суетных глумлений, и слезен, и умилен, и долготерпив». Ізяслаў - першы з усходнеславянскіх князёў, каго летапісцы называюць кніжнікам. Менавіта ён увёў у Полацку пісьменства і навучанне грамаце. Пячатка з ягоным імем лічыцца сама даўным (пасля пасудзіны з надпісам «Гороушна», знойдзенай пад Смаленскам) помнікам беларускага пісьменства і другім па часе ва ўсіх усходніх славянаў. Пра дзяржаўную дзейнасць Рагнедзінага сына нічога невядома. Ён застаецца ў гісторыі як першы беларускі асветнік і як князь, што аднавіў у старажытнай крывіцкай сталіцы полацкую дынастыю. Пачынаючы з яго, усе нашчадкі Рагвалода нязменна называлі сябе Рагвалодавічамі, а не Рурыкавічамі, як астатнія «рускія» князі.

Уладзімір АРЛОЎ

922. Утварэнне Полацкай епархіі

У 1992-м наша краіна ўрачыста - святочнымі літургіямі, заснаваннем новых храмаў, навуковымі канферэнцыямі - адзначала 1000-годдзе хрысціянства ў Беларусі. За пункт адліку быў прыняты ўдакладнены гісторыкамі год стварэння Полацкай епархіі.

Як вядома, кіеўскі князь Уладзімір стаў хрысціянінам у 988 годзе. Старажытны стод Пяруна, як звычайнае бервяно, паплыў да дняпроўскіх парогаў, а раку ўладзімір Чырвонае Сонейка зрабіў велізарнай купеляй. Сагнаным на бераг кіянам князь кінуў пагрозлівае: «Хто не са мною, той супраць мяне». Баючыся суровай кары за непаслушэнства, паганцы заходзілі па шыю ў вяду і вярталіся ўжо хрысціянамі. Ноўгарадцаў, як сведчаць летапісы, кіеўскія ваяводы Дабрыня і Пуцята хрысцілі «агнём і мячом». Прыход новае веры ў беларускі Тураў таксама стаўся падзеяю драматычнай: нездарма там дагэтуль жыве паданне пра каменныя крыжы, што прыплылі з Кіева і афарбавалі Прыпяць крывёю.

А як прыняла Хрыстовую веру Полацкая зямля?

Афіцыйныя гісторыкі ніколі нічога пэўнага не казалі - маўляў, гэта частка Кіеўскай Русі, таму ўсё было тут, як у сталіцы ці, у горшым разе, як у Ноўгарадзе. Аднак звестак пра тое, як хрысцілася наша княства, мы не знойдзем ні ў водным з вядомых сёння летапісаў. Няхай Полацкі летапіс не захаваўся, але, калі б кіеўскія дружыннікі ўчынілі на берагах Дзвіны крывавы гвалт, гэта абавязкова адзначылі б іншыя летапісцы.

Ва ўладзіміра Святаславіча ўжо не было дастатковай сілы, каб хрысціць палачанаў прымусова. Княства няўхільна адраджала сваю самастойнасць. Яго валадары - нашчадкі Рагнеды - не мелі патрэбы сцвярджаць сваю ўладу пераходам у хрысціянства адразу ўсіх жыхароў, як зрабіў князь Уладзімір у Ноўгарадзе.

Паганства несла ў сабе шмат светлага, такога, ад чаго чалавеку нялёгка адмовіцца. Полацкія князі, разумеючы гэта, тым не менш не хацелі бачыць сваю зямлю паганскаю выспаю сярод хрысціянскай Эўропы. Яны цвяроза ацэньвалі перавагі, якія дала дзяржаве і яе народу новая вера. Таму Полацк прыняў яе і спрыяў мірнаму пашырэнню Хрыстовага вучэння на ўсім крывіцкім абшары.

Сёй-той з нашых продкаў мог надзець крыж яшчэ ў час паходаў на хрысціянскую Візантыю. Некаторыя гісторыкі мяркуюць, што хрысціянінам быў князь Рагвалод. Магчыма, у Полацку ўзнік і першы ва ўсходніх славянаў манастыр. Дапусціць гэта дазваляе скандынаўская «Сага пра хрышчэнне», дзе апавядаецца пра падзеі X стагоддзя. Герой сагі, прылічаны пасля смерці да святых Торвальд Вандроўнік, хрысціў Ісляндыю, адкуль выправіўся ў Ерусалім. Заслужыўшы вялікую пашану канстантынопальскага патрыярха, паломнік вяртаўся на радзіму праз

усходнеславянскія землі. У «Русіі» ён заснаваў манастыр Іаана Хрысціцеля, у дарозе сканаў і быў пахаваны «на высокай гары каля царквы святога Іаана непадалёку Полацка». Высокую гару знайсці ў Полацку няцяжка. Быў тут і згаданы ў гістарычных дакументах старажытны манастыр у гонар Іаана Хрысціцеля.

Няма ніякіх доказаў, што Полацкая зямля прымала хрост ад Кіева. Затое ёсць багата іншых сведчанняў. Аўтар «Аповесці мінулых часоў» піша, што ў 1008 годзе ў Полацку «перанесены святыя ў святую Багародзіцу». Першыя кіеўскія святыя Барыс і Глеб з'яўца адно праз колькі гадоў, а перанясуць іх мошчы ў царкву, як сведчыць той жа летапісец Нестар, у 1072 годзе. Хто ж тады тыя таямнічыя полацкія святыя? Самае верагоднае, што пакутніца Рагнеда-Анастасія і яе сын Ізяслаў. Канстантынопальскі патрыярх мог дазволіць кананізаваць мясцовых святых праз сваю зацікаўленасць у хрысціянізацыі Полацкай зямлі паводле ўсходняга абраду. Княства ж, безумоўна, хацела мець сваіх святых дзеля ўмацавання незалежнасці.

Іпацеўскі і Лаўрэнцеўскі летапісы называюць датай стварэння Полацкай епархіі 1105 год, але гэта ніяк не можа адпавядаць сапраўднасці. У крывіцкай сталіцы ўжо паўстагоддзя стаяў Сафійскі сабор, а такі храм не маглі пабудаваць, калі б у Полацку не было свайго епіскапа.

Новая вера прыйшла ў Беларусь непасрэдна з Візантыі. Здарылася гэта яшчэ да афіцыйнага падзелу хрысціянства на заходнюю і ўсходнюю плыні, які адбыўся ў 1054 годзе. Хрысціўшыся паводле грэцкага абраду, продкі не адчувалі варожасці да вернікаў-лацінцаў. Нават у XII стагоддзі тут працягвалі пашырацца жыццёпісы рымскіх святых. «Родам рымлянін» быў адзін з першых беларускіх святых Меркуры Смаленскі. Мы не ведаем на тагачасных беларускіх землях ніякай скіраванай супраць заходняга хрысціянства літаратуры. Гэта яшчэ раз сведчыць пра ўласцівы продкам шляхотны дух талерантнасці, традыцыі якой пазней будуць захоўвацца і развівацца ў Вялікім Княстве Літоўскім.

Уладзімір АРЛОЎ

1021. Бітва полацкага князя Брачыслава з Яраславам Мудрым на Судоме

Ён застаўся сіратаю ў малых гадах. Бацька паспеў пасадзіць хлопчыка на каня, даў патрымацца за меч, паслухаў, як, водзячы пальцам па пергамене, князевіч расчытвае кніжныя радкі. Далей яго выхаваннем займаўся нехта з мудрых полацкіх баяраў. Брачыслаў застаўся апошнім жывым Рагвалодавічам. Палачане бераглі малалетняга князя, як вока, і глядзелі на яго з вялікімі спадзяваннямі.

У Кіеве яшчэ сядзеў ненавідны Ўладзімір. Рагвалодаў забойца мусіў аднавіць Полацкае княства, але забраў у яго волакi на гандлёвых шляхах. Ключы ад iх - Віцебск і Ўсвят - перайшлі пад уладу Ноўгарада, куды плыло цяпер багатае мыта з праездных купцоў. Полацкія «мужы моцныя» марылі павярнуць гэты залаты ручай да сябе, аб'яднаць крывіцкія землі і прырасціць да iх дрыгавіцкія.

Узмужнейшы і ўвабраўшыся ў сілу, князь спраўдзіў надзеі землякоў. Як тое адбывалася, апавядаюць нам летапісы і «Сага пра Эймунда».

Памёр Уладзімір Чырвонае Сонейка, успыхнулі крывавыя усобіцы. Пераможцам з iх выйшаў князь Яраслаў, празваны Мудрым. Малады полацкі валадар у змаганне за дзедаву спадчыну не лез, рыхтаваўся да іншага. А тут як быццам само неба паспрыяла палачанам: у горад прыйшла з Кіева варажская дружына Эймунда. Яраслаў не заплаціў ёй за службу, і пакрыўджаныя варагі выбралі сабе іншага гаспадара - Брачыслава, што было прызнаннем ягонае сілы.

Эймунд прывёз крывіцкаму князю важную навіну: яго кіеўскі дзядзька рыхтуецца да паходу ў Прыдзвінне. Полацк вырашыў не шкадаваць варагам грошай. Тым болей што Эймундава папярэджанне хутка спраўдзілася: Яраслаў прыслаў ганцоў, патрабуючы памежныя з ягонымі ўладаннямі полацкія гарады. Правадыр варагаў за бяседным сталом сказаў Брачыславу: «Падобна, уладар, што будзе бойка з хіжым ваўком. Саступім цяпер - захоча ўрваць яшчэ болей».

Параіўшыся з баярамі, Брачыслаў Ізяславіч вырашыў не чакаць нападу, а самому ўдарыць на спадчыннае Яраславава ўладанне - Ноўгарад. У 1021 годзе палачане быццам з-пад зямлі выраслі пад магутнымі ноўгарадскімі сценамі і ўзялі горад прыступам. Сярэднявечны польскі гісторык Ян Длугаш піша, што ўслед за сталіцаю Брачыслаў завалодаў усім суседнім княствам. У захопленых гарадах ён паставіў намеснікаў і з багатым палонам вырушыў дадому. Часам даводзіцца чытаць, што такім чынам Полацк адпомсціў за Рагвалода і Рагнеду. Не трэба блытаць помсту з дзяржаўнай палітыкай. Палачане не помсцілі, а імкнуліся далучыць Ноўгарадскую зямлю, каб больш паспяхова змагацца з Кіевам.

На сёмы дзень вяртання з паходу крывіцкае войска ўбачыла перад сабою баявыя харугвы Яраслававай дружыны. Сеча адбылася на рацэ Судоме, і, калі верыць летапісам, разбіты Брачыслаў збег адтуль у родны горад. Аднак дзіўная гэта была перамога, бо кіеўскі князь не толькі не пайшоў ваяваць Полацкую зямлю, а яшчэ і аддаў пляменніку Віцебск і Ўсвят - менавіта тыя гарады, якіх Полацку не хапала для моцных пазіцый на шляху «з варагаў у грэкі». Зноў застаецца шкадаваць, што загінуў Полацкі летапіс: ён мог сказаць пра тую бітву праўду.

«Сага пра Эймунда» падае іншую версію падзей на Судоме. Бітвы нібыта наагул не было. Кіяне з палачанамі стаялі насупроць адзін аднаго

сем дзён, і Яраслаў чакаў, пакуль ваяўнічы пляменнік прышле паслоў з паклонам. Брачыслаў рваўся ў бой, аднак хітрамудры Эймунд прапанаваў яму таксама вырашыць спрэчку без крыві: выкрасці Яраслававу жонку, каб міру папрасілі самі кіяне. Варагава задума прыйшлася Брачыславу даспадобы. Эймунд з яшчэ адным супляменнікам зрабілі ў лесе за баявым кіеўскім станам засаду і ўрэшце захапілі княгіню ў палон, што і дапамагло атрымаць Віцебск і Ўсвят.

Як бы ні разгортваліся падзеі ў сапраўднасці, Яраслаў Мудры прызнаў самастойнасць Полацка і ваяваць з Рагвалодавічамі болей не хацеў. Пасля сустрэчы на Судоме полацкі і кіеўскі князі дамовіліся быць «братанічамі». Брачыслаў назваў дзядзьку старэйшым, але абодва мелі на кіеўскую зямлю роўныя правы, і таму адзін сядзеў у Полацку, другі - у Ноўгарадзе, а Кіевам кіравалі праз намеснікаў. Летапісы кажуць пра існаванне там «Ярослава» і «Брачыслава» двароў. Гэта азначала аднаўленне поўнае незалежнасці Полацкай дзяржавы.

«Будзь са мною за адно», - сказаў дзядзька пляменніку, змацоўваючы дамову, «і ваявалі Брачыслаў з Яраславам разам усе дні жыцця свайго». Як яны ваявалі разам, нічога не вядома. Пасля 1021 года Брачыславава дружына найчасцей выпраўлялася на захад. Пра паспяховасць гэтых паходаў кажуць сёння ўтвораны ад імя полацкага валадара геаграфічныя назвы. На возеры Дрывяты стаіць горад Браслаў, што ў летапісах зваўся па імені заснавальніка - Брачыслаўль. За пару дзесяткаў кіламетраў ад Краславы, на беларуска-латышскім памежжы, ёсць на возеры Сівер вёска Браслаў са старажытным гарадзішчам. Таксама на тэрыторыі Латвіі, у Абрэнскім раёне, людзі жывуць яшчэ ў адным Браславе. Яшчэ адно паселішча з такім назовам існуе трохі на поўнач ад Воршы, якая разам з Копысем і часткаю Прыдняпроўя трапіла пад уладу Полацка зноў-такі за часам Брачыслава Ізяславіча, што сядзеў на полацкім пасадзе з 1001 да сваёй смерці ў 1044 годзе.

Уладзімір АРЛОЎ

1029. Нарадзіўся князь Усяслаў Чарадзеі

Беларусь дала ўнікальны для сярэднявечнай гісторыі славянаў прыклад, калі два князі - бацька і сын - кіравалі дзяржаваю цэлае стагоддзе. Ад 1001 да 1044 года ў Полацку валадарыў Брачыслаў, а пасля ягонай смерці, да 1101-га, - Усяслаў Брачыславіч, празваны Чарадзеём.

Таямніца ахутвае ўжо ягоны прыход на свет. Як занатавана ў летапісе, маці нарадзіла Ўсяслава «от волхвованія», гэта значыць, пры ўдзеле паганскіх чарадзеяў. На галаве немаўля мела загадкавае «язвено», што вешчунны наказалі маці завязаць, каб сын насіў яго да смерці. Можна, гэта была нейкая язва, а мо вялікі радзімы знак, якім пазначае сваіх абраннікаў неба?

Сучаснікі і нашчадкі верылі, што гэтага князя нябесныя сілы надзялілі вешчай душою, што ён умеў перакінуцца ў шэрага ваўка, у яснага сокала ці ў тура з залатымі рагамі. Ужо пры жыцці пра яго складалі паданні. Ва ўсіх усходнеславянскіх землях з пакалення ў пакаленне перадаваліся быліны пра Волха Ёсяславіча - мудрага валадара, смелага воіна, сына князеўны і лютага Змея, пераможцу індыйскага цара. Правобраз Волха - полацкі князь-вяшчун. Як лічаць знаўцы славянскае даўніны акадэмікі Дзмітрый Ліхачоў і Барыс Рыбакоў, памяць пра Ёсяслававы подзвігі захоўваюць і шматлікія сказанні пра Іллю Мурамца.

Калі верыць былінам, Усяслаў стаў князем у пятнаццаць гадоў. Такім чынам, вешчуны трымалі на руках немаўлятка з «язвенам» на галаве ў 1029 годзе. Шмат хто з чытачоў гэтай кнігі мае магчымасць дажыць да 1000-гадовага юбілею найславнейшага з нашых князеў, пра якога захоплена пісаў аўтар «Слова пра паход Ігаравы». Менавіта ў полацкім князі, удачлівым суперніку самога бога Хорса, ён бачыў дзяржаўнага мужа, якога так не ставала славянскім землям перад пагрозай нашэсця з Усходу.

Летапісы паведамляюць, што, выконваючы волю вешчуноў, князь усё жыццё так і насіў на галаве перавязь. Схаванаму пад ёю таямнічаму «язвену» прыпісвалі «нялітасцівасць Усяслава на кровапраліццё». Чарадзея сапраўды праліў нямала варожае крыві, але большая частка яго доўгага княжання была ўсё ж прысвечаная мірным клопатам. Дзесяць гадоў ён жыў у згодзе з Яраславам Мудрым, потым яшчэ дзесяць з ягоным сынам кіеўскім князем Ізяславам, якому палачане дапамагалі ваяваць з качэўнікамі-торкамі. Якраз з тых мірных часоў, з паловы XI стагоддзя, плыве над Дзвіною велічны карабель Сафійскага сабора.

Усяслаў узвёў храм у гонар святой Сафіі, каб сказаць свету пра роўнасць з Ноўгарадам і Кіевам, дзе такія саборы з'явіліся трохі раней. Новы храм стаў сэрцам старажытнабеларускай дзяржавы. У Сафіі не толькі маліліся - прымалі паслоў, абвяшчалі вайну і падпісвалі мір, захоўвалі княскі скарб і заснаваную Ёсяслававым дзедам Ізяславам бібліятэку, змацоўвалі пячаткаю стольнага горада гандлёвыя дамовы. Тут вучоныя манахі выводзілі радкі Полацкага летапісу (урыўкі з яго ў XVIII стагоддзі яшчэ чытаў расейскі гісторык Васіль Тацішчаў).

Мірнае жыццё крывіцкага валадара з суседзямі скончылася ў 1065 годзе, калі полацкая дружина здзейсніла паход на Пскоў. Пад 1066 годам кіеўскі летапісец пакінуў нашчадкам такія словы: «Прышоў Усяслаў і ўзяў Ноўгарад з жанчынамі і з дзецьмі, і званы зняў са святой Сафіі».

Пасля гэтага Ёсяслаў каля чвэрці стагоддзя правёў у войнах: зведаў перамогі і паразы, сядзеў у кіеўскай турме, быў вызвалены адтуль і

абвешчаны вялікім кіеўскім князем, аднак неўзабаве вярнуўся на радзіму.

У 1077 годзе на Полацк пайшоў вайною чарнігаўскі і смаленскі князь Уладзімір Манамах. Паход скончыўся няўдачай, і тады ў наступным, 1078 годзе, Манамах сабраў дружыны ўсіх паўднёвых княстваў, паклікаўшы на дапамогу ноўгарадцаў і палавецкую арду. І зноў Полацк выстаў.

Усяслаў з Манамахам сутыкнецца яшчэ не раз. Той яшчэ нападзе з полаўцамі на Менск і не пакіне ў горадзе «ні чалядзіна, ні скаціны». Будуць і іншыя бітвы, але калі ўсходнеславянскія князі зьбярुцца ў 1097 годзе на з'езд у Любечы, каб дамовіцца кожнаму трымаць «вотчину сваю», Чарадзеі не прыедзе. Ён не меў патрэбы нешта з некім дзяліць: ёсць дзяржава, дзе мірна жывуць хрысціяне і паганцы, ёсць войска, што абароніць княства ад усялякага ворага.

За Ўсяславам Чарадзеем крывіцкая зямля дасягнула вяршыні сваёй магутнасці. Абшарам тагачаснае Полацкае княства было роўнае такім тагачасным эўрапейскім дзяржавам, як герцагства Баварскае ці каралеўства Партугальскае. Апроч сталіцы, дзе жыло блізу 10 тысяч чалавек, яно налічвала шаснаццаць гарадоў: Віцебск, Браслаў, Заслаўе, Усвят, Копысь, Менск, Ворша, Лукомль, Лагойск, Друцк, Галацічаск, Барысаў, Стрэжаў, Одрск, Гарадзея і Крывіч-горад (на месцы сучаснай Вільні). Улада Полацка пашыралася на Ніжняе Падзвінне да самага Балтыйскага або, як яго тады называлі, Варажскага мора. На землях, дзе жылі продкі сучасных латышоў, стаялі гарады Герсіка і Кукенойс, у якіх сядзелі полацкія васалы.

Камусьці, магчыма, здаецца, што ўсё роўна гэта былі задворкі Эўропы. Візантыйскі імператар Аляксей Комнін думаў іначэй. Таму, маючы вялікі выбар, і пабраўся шлюбам з Усяслававай дачкою. Свяцтва полацкай дынастыі Рагвалодавічаў з домам Комнінаў мела далёкія палітычныя і культурныя вынікі.

Зямны шлях Усяслава закончыўся ў 1101 годзе. Значнасць ягонае асобы ў славянскім свеце падкрэслівае надзвычай дакладны запіс летапісца: «Памёр Усяслаў, князь полацкі, месяца красавіка на чатырнаццаты дзень, а дзевятай гадзіне дня, у сераду».

Усяслаў Чарадзеі пакінуў на радаводным дрэве полацкіх князёў магутную галіну. Акрамя дачкі, дзякуючы якой у жылах у візантыйскіх імператараў бегла крывіцкая кроў, ён меў шасцёрх сыноў: Барыса-Рагвалода, Давыда, Глеба, Рамана, Святаслава-Георгія і Расціслава.

Адной моцнай рукі ў крывічоў ужо не было. Менск, Віцебск, Друцк, Лагойск робяцца сталіцамі ўдзельных княстваў, дзе кіруюць Усяславічы. Але той, хто лічыць драбленне дзяржавы праяваю яе слабасці, памыляецца. Падзел на асобныя княствы быў гістарычнай

непазбежнасцю. Першаю на ўсходзе Эўропы на гэты шлях ступіла Полацкая зямля, што сведчыць пра больш высокую прыступку яе гістарычнага поступу.

Уладзімір АРЛОЎ

3 сакавіка 1067. Бітва на Нямізе. Першая згадка ў летапісе пра Менск

Праехаўшы пераможцам па ноўгарадскіх вуліцах, Усяслаў Чарадзеі на пачатку 1067 года вырушыў на Новагародак (цяперашні Наваградак). Гэты горад некалі пабудаваў Яраслаў Мудры, каб завалодаць населеным літвою наваколлем і адтуль пагражаць Полацкаму княству. Палачанаў зноў вяла зорка ўдачы. Яны выбілі з Новагародка кіеўскую дружыну і заявілі пра свае правы на землі Літвы. Другая перамога запар страшэнна ўстрывожыла трох сыноў Яраслава Мудрага на чале з кіеўскім князем Ізяславам. У лютым таго ж года, аб'яднаўшы сілы, яны наважыліся пераняць Чарадзея на шляху дадому.

Яраславічы правільна разлічылі, што вяртацца полацкія дружыны будуць праз Менск - умацаваны горад на паўднёвай мяжы Полацкага княства, і намерыліся апярэдзіць Усяслава. Ubачыўшы са сценаў вялікае варожае войска, менчукі пастанавілі ўсё ж бараніцца, бо чакалі, што вось-вось падыдзе дапамога. Як кажа летапіс, яны «затворишася в граде», але адбіцца ад злучаных сіл усіх паўднёвых княстваў не здолелі. Абаронцаў напаткала лютая расправа: усіх мужчын пасеклі, а жанчын і дзяцей узялі «на шчыт», значыцца, у палон.

Усяслаў не мог дазволіць ворагу прарвацца ў глыбіню свае зямлі. З сакавіка войскі полацкага князя і Яраславічаў сышліся паблізу спаленага Менска на рацэ Нямізе. Тыдзень пагрозна стаялі насупроць адно аднаго ў глыбокім снезе, а потым «бисть сеча зла и мнози падешла с обе стороны». Праз «Слова пра паход Ігаравы» пра тую сечу ведаюць ва ўсім свеце. Пераважна з паэтычных радкоў «Слова» і можна сёння ўявіць бітву: адрывістыя загады ваяводаў, смяротныя ўдары дзідаў, звон харалужных мячоў, кіпенне крыві на здратаваным снезе і салодкае забыццё параненых, якіх мароз хутка выпраўляў у невараць. Летапісы дадаюць усяго некалькі слоў, праўда, істотных, - пра тое, што сечу пачаў Усяслаў і што ён «бішася крепко».

Кіеўскі летапіс зусім лаканічны: Яраславічы, маўляў, перамаглі, а полацкі князь уцёк. Пакінем гэта на сумленні складальніка летапісу: мо ён не толькі выконваў волю гаспадароў, але і шчыра хацеў той перамогі. Дзіўна, аднак, што кіяўляніну насуперак відавочным фактам вераць паважныя сучасныя гісторыкі. Вераць, не зважаючы на тое, што войска Яраславічаў не рушыла далей на Полацк, а замацавала «перамогу» адыходам на свае землі. Усяслаў, хоць і дарагой цаною, абараніў крывіцкую дзяржаву.

Праз чатыры месяцы ворагі сустрэліся зноў, цяпер каля Воршы. Усяслаў стаяў з дружынаю на правым дняпроўскім беразе, Яраслававы сыны - на левым. Кіеўскі князь прапанаваў вырашыць спрэчку палюбоўна: даў прысягу, што не ўчыніць полацкаму валадару ніякага ліха, і замацаваў яе прынародным цалаваннем крыжа. Абяцанняў хапіла адно датуль, пакуль Чарадзеі з двума сынамі не пераехаў 10 ліпеня на чоўне раку ды не зайшоў без аховы ў шацёр да кіеўскага князя Ізяслава. Той махнуў рукой, наляцелі дружыннікі і ў момант вока трое Рагвалодавічаў ляжалі на доле, звязаныя вяроўкамі.

Адвёзшы палоннікаў у Кіеў, іх закавалі ў кайданы і кінулі ў жудасную турму-поруб. Намеры Яраславічаў былі зразумелыя: звесці Рагвалодаў корань са свету. Аднак гісторыя разважыла па-свойму.

У 1068 годзе на Кіеўскую зямлю ўварваліся полаўцы. Яраславічы выйшлі насустрач і былі ўшчэнт разбітыя. Кіяне сабраліся на веча і запатрабавалі ад князя коней і зброі. Ізяслаў баяўся, што, перш чым ісці на полаўцаў, падданыя расквітаюцца з ім. Вечавыя паслы вярнуліся ні з чым, ды ўтамаваць народ ужо было немагчыма. У раз'юшаным чалавечым збоі ўсё часцей выгуквалі імя зняволенага ненавісным Ізяславам полацкага князя. Палова натоўпу пабегла да поруба, другая рушыла на князеўскі двор. Кіеўскія баяры раілі свайму гаспадару паслаць верных людзей, каб тыя падманам завабілі ўсяслава да вакенца і працялі мячом. Ізяслаў не адважыўся - загадаў сядлаць коней.

«Людзі ж вызвалілі ўсяслава з турмы на пятнаццаты дзень верасня, - сведчыць летапіс, - і праславілі яго пасярод княжага двара». Усяслаў Брачыславіч на сем месяцаў стаў вялікім кіеўскім князем. За гэты кароткі час ён зрабіў імклівы паход на Тмутаракань, набыў там коней, якіх не хапала дзеля адпору «паганым». Напрыканцы таго ж года полаўцы адчулі сілу новага кіеўскага ўладара і, разгромленыя, адступілі ў сваё Дзікае Поле. Можна, якраз за тыя сем месяцаў Усяслаў заслужыў у аўтара «Слова пра паход Ігаравы» пахвалу за дзяржаўны розум і справядлівасць: «Всеслав князь людям судышае, князем грады радышае»?

Чужы горад, ненадзейная дружына, варожае баярства. Адмовіліся плаціць даніну ноўгарадцы, касакурацця суседнія князі. Збеглы Ізяслаў таксама не хацеў развітвацца з вотчынай і набліжаўся да Кіева з войскам цесця, польскага караля Баляслава. Чарадзеі вёў дружыну на Ізяслава, але праз сотні вёрстаў яго ўладна клікалі званы роднай Сафіі. Пад Белгарадам ён таемна ад кіянаў пакінуў войска і ад'ехаў у Полацк. Князь рыхтаваўся да зацятай барацьбы, якая скончылася ў 1074 годзе выгнаннем з Полацка кіеўскага стаўленіка Святаполка.

Уладзімір АРЛОЎ

Каля 1110. Нарадзілася Еўфрасіння Полацкая, асветніца і нябесная заступніца Беларусі

Дзяўчынцы, што прыйшла на свет у сям'і князя Святаслава-Георгія і княгіні Сафіі, далі старажытнае полацкае імя Прадслава. Князеўна з маленства чула паданні пра дзеда Ёсяслава, пра Рагнеду-Гарыславу ды іншых слаўтых продкаў, чыё жыццё прайшло пад знакам адданасці роднай зямлі. Пра іх апавядалі і запрошаныя бацькам настаўнікі - адукаваныя манахі, якія хутка навучылі ўнучку Чарадзея чытаць і пісаць. Першымі яе кнігамі былі Псалтыр, Часаслоў, жыццяпісы святых. Прыйдзе час, і сама яна зробіцца гераіняю такога жыццяпісу. Створыць яго пры канцы XII стагоддзя ў Полацку невядомы аўтар, манах ці ігумен аднаго з манастыроў. Найкаштоўнейшы помнік старажытнабеларускае літаратуры «Жыццяпіс Еўфрасінні Полацкай» дойдзе да нас болей чым у сотні спісаў і будзе галоўнай крыніцаю біяграфічных звестак пра знакамітую палачанку.

Навука давалася Прадславе значна лягчэй, чым аднагодкам. У тыя часы дзяцінства было карацейшае, чым сёння. Мінулася князеўскай дачцэ дванаццаць гадоў - трэба збірацца замуж. Тым больш што слава аб Прадславінай прыгажосці і адукаванасці разнеслася «па ўсіх гарадах», і ў Полацк зачасцілі сваты. Вядома, бацькі намерыліся аддаць князеўну замуж за сына нейкага багатага валадара, але яна абрала іншую пуцявіну. «Святым духам напоўніўся розум яе, - гаворыцца ў «Жыццяпісе», - і сказала сабе: «Што будзе, калі надумае бацька аддаць мяне замуж? Калі здарыцца так, смутку гэтага свету нельга будзе пазбыцца!» І яшчэ сказала сабе: «Што ж паспелі роды нашыя, якія былі да нас? Жаніліся і выходзілі замуж, і княжылі, але не вечна жылі; жыццё іх праплыло, і загінула слава іхняя, быццам прах, горай за павуцінне. Затое жанчыны, што жылі раней і, узяўшы моц мужчынскую, целы свае аддалі на пакуты, і паклалі галовы пад меч, а іншыя хоць і не схілілі шыі свае пад жалеза, але мячом духоўным адсеклі плоцкія асалоды - тых памятаюць на зямлі...» Прадслава прыйшла ў манастыр і пад імем Еўфрасінні таемна ад бацькоў прыняла пострыг, каб прысвяціць жыццё духоўнаму ўдасканаленню.

У Божай цвярдзі Еўфрасіння змагла цалкам аддацца кнігам, што зрабіла яе адной з сама адукаваных жанчын свайго часу ў Эўропе. Апроч Бібліі яна чытала творы рымскіх і візантыйскіх багасловаў, якіх шануюць як айцоў царквы. У полацкіх кнігазборах былі творы выдатнага хрысціянскага прапаведніка Іаана Залатаслова, а таксама славянскіх асветнікаў Кірыла і Мяфода. Князеўна вывучала Нестараву «Аповесць мінулых гадоў» і візантыйскія летапісы, якія знаёмілі з падзеямі сусветнай гісторыі. Да рук Еўфрасінні траплялі і трактаты візантыйскіх філосафаў Міхаіла Псёла і Іаана Італа, што прырэчылі афіцыйным багаслоўскім поглядам. Полацкая кніжніца магла чытаць працы Арыстотэля і Плятона, знаўцам якіх быў яе сучаснік Клімент Смаляціч.

Пражыўшы колькі гадоў у манастырскай слабодцы, князеўна пасялілася ў Сафійскім саборы, дзе, як паведамляе «Жыццяпіс», «нача книги писати своими руками». Праца перапісчыка была настолькі фізічна нялёгка, што ёю ў той час займаліся толькі мужчыны. Разам з перапісваннем царкоўных кніг, хронік, папулярных тады зборнікаў афарызмаў пяро асветніцы магло выводзіць радкі Полацкага летапісу. Еўфрасіння пісала і ўласныя творы-малітвы, павучанні, а яшчэ перакладала з грэцкай і лацінскай моваў. Вялікі размах пашырэнню пісьмовага слова яна надала, заснаваўшы ў Полацку жаночы, а потым і мужчынскі манастыры, дзе былі адчынены адмысловыя майстэрні па перапісванні кніг - скрыпторыі. У створаных рупнасцю ігуменні Еўфрасінні школах юныя палачане, апрача царкоўнаславянскае, вучылі грэцкую і лацінскую мовы, атрымлівалі звесткі па прыродазнаўстве і медыцыне, па навуцы красамоўства - рыторыцы. З найбольш здатнымі хлопчыкамі і дзяўчынкамі праводзіліся заняткі па паэтыцы і красамоўстве. Вялікая ўвага аддавалася гісторыі. Вучні мусілі добра ведаць радавод полацкай дынастыі, важныя падзеі з мінуўшчыны княства і ўсяго ўсходняга славянства.

Нястомна збіраючы вакол сябе таленты, Еўфрасіння стала нашай першаю мецэнаткай. На яе заказ мясцовы дойдзід Іаан у 50-х гадах XII стагоддзя ў зусім новых архітэктурных формах збудаваў за сорок тыдняў храм Спаса - вяршыню полацкай архітэктурнай школы. Ігумення была замоўцаю крыжа Лазара Богшы і ацалелых да нашых дзён унікальных фрэсак Спасаўскай царквы, сярод якіх знаходзіцца і верагодны партрэт самой асветніцы. З яе імем звязанае з'яўленне на нашай зямлі прывезенага з Візантыі абраза Божае Маці, вядомага як Адзігітрыя Полацкая.

Ігумення Еўфрасіння ніколі не губляла сувязяў з вонкавым светам, была ягонаю настаўніцай і суддзёй. Пад час высылкі кіеўскім князем у 1129 годзе Рагвалодавічаў у Візантыю Ўсяславава ўнучка заставалася мо адзінаю прадстаўніцай полацкай дынастыі на радзіме. Знаходзячыся за манастырскімі сценамі, яна стала своеасаблівым сцягам змагання палачан за незалежнасць. Праз вечы яна ўплывала на запрашэнне ў Полацк князеў і на прызначэнне епіскапаў, кандыдатуры якіх мусіў ухваляць агульны сход месцічаў. Са згоды Еўфрасінні ў 1132 годзе горад скінуў кіеўскага стаўленіка і абвясціў сваім князем роднага брата ігуменні Васільку Святаславіча. «Жыццяпіс» кажа, што яна не хацела нікога бачыць ворагамі: «ни князя со князем, ни бояри с боярином, ни служанина со служанином - но всех хотяше имети, яко едину душу». Міратворчыя клопаты Еўфрасінні, што мелі на мэце патушыць міжусобныя спрэчкі Рагвалодавічаў, адлюстраваліся ў царкоўных спевах, створаных у яе гонар у XII стагоддзі: «Князем сродником друг на друга дерзающе подъяти мечь возбранила еси, яко оружие обоюдоостро словесем божим устрашающем...»

На схіле жыцця Еўфрасіння вырашыла здзейсніць духоўны вычын паломніцтва ў Святую Зямлю.

Пры канцы красавіка 1167 года ігумення і яе спадарожнікі сястра Еўпраксія і брат Давыд дасягнулі ерусалімскіх муроў. Там Еўфрасіння папрасіла Госпада, каб дазволіў ёй памерці ў Святым горадзе, дзе адбылося збаўленне чалавечага роду. У хуткім часе яна заняджала, на дваццаць чацверты дзень хваробы сканала і была пахаваная ў Ерусаліме ў Феадосіевым манастыры Святой Багародзіцы.

Палачане прызналі сваю асветніцу святой яшчэ восем стагоддзяў таму. Да паловы XVI стагоддзя Полацк быў галоўным духоўным цэнтрам беларускіх земляў. Адсюль шанаванне князёўны-ігуменні пашыралася па ўсёй Беларусі. Паступова святая Еўфрасіння стала ў свядомасці вернікаў нябеснаю заступніцай - патронкаю не толькі Полацка, але і ўсёй Бацькаўшчыны. Разам з праваслаўнымі беларусамі найпадобнейшую Еўфрасінню паводле даўняе традыцыі прызнае святою і каталіцкая царква.

Дзень памяці святой Еўфрасінні Полацкай праваслаўная царква адзначае 23 траўня (5 чэрвеня паводле новага стылю).

Уладзімір АРЛОЎ

1129. Выгнанне полацкіх князёў у Візантыю

Пасля смерці вялікага князя Ёсяслава Чарадзея Полацкая зямля падзялілася на ўдзелы, дзе кіравалі ягоныя сыны і ўнукі.

Наймацнейшай асобаю ў тым пакаленні полацкай дынастыі быў менскі валадар Глеб. Ён, як і Ёсяслаў, мусіў ваяваць з Уладзімірам Манамахам. Змаганне скончылася для Полацка няўдала. У 1119 годзе Глеб трапіў у кіеўскі поруб, дзе некалі сядзеў у кайданых разам з бацькам. Гісторыя паўтарылася не да канца: паўстанне не вызваліла вязня, вярнуцца на Бацькаўшчыну яму не давялося. Калісьці Глеб пабудаваў у кіеўскім Пячорскім манастыры трапезную і ахвяраваў манахам 600 грыўняў срэбра і 50 грыўняў золата. Чарнарызцы маліліся за князя, аднак ён падазрона хутка, не праседзеўшы ў порубе і года, сканаў.

Нягледзячы на расправу з менскім гаспадаром, Усяславічы і далей вялі сваю, незалежную ад Кіева палітыку. Як занатавана ў летапісе, «несупынна варагуюць паміж сабою ўнучаты Ізяслава і Яраслава, і меч трымаюць голы, да вайны гатовы».

1127 год адзначаны ў нашай гісторыі вялікім паходам на крывіцкую дзяржаву. Кіеўскі князь з хаўруснікамі наступалі з чатырох бакоў - на Заслаўе, Лагойск, Барысаў і Друцк. Паводле плана кіеўскага князя Мсціслава адначасовы штурм полацкіх гарадоў быў прызначаны на 4 жніўня, аднак ягоны сын Ізяслаў здабыў Лагойск на дзень раней.

Пра далейшыя вайсковыя дзеянні летапісы нічога пэўнага не паведамляюць - вядома толькі, што да сталічнага Полацка ворагі не дайшлі. Гэта было вынікам дыпламатычных захадаў: палачане выправілі з горада свайго князя Давыда Ёсяславіча з раднёю і запрасілі другога Чарадзеявага сына - Барыса, які, відаць, болей задавальняў Кіеў.

Барыс валадарыў нядоўга: у 1128 годзе ён сканаў, пакінуўшы па сабе памяць у назове заснаванага ім горада Барысава і ў так званых Барысавых камянях, каштоўных помніках эпіграфікі - навукі, што даследуе старажытныя надпісы. Адзін з гэтых камянёў можна сёння ўбачыць у Полацку побач з сафійскімі мурамі. Паабапал шасціканцовага крыжа на ім высечаны словы: «ХС. Ника. ГИ (Госпадзі) помози раблю своему Борісу».

Думкі гісторыкаў пра паходжанне Барысавых камянёў разыходзяцца. Ёсць меркаванне, што да прыняцця хрысціянства валуны былі паганскімі святынямі. Высякаючы крыжы, полацкі валадар нібыта змагаўся супроць старой веры, а заадно і ўвекавечваў сваё імя. Акадэмік Б.Рыбакоў звязвае з'яўленне князевых просьбаў аб Божай дапамозе са страшэнным голадам 1127-1128 гадоў, калі снег ляжаў да траўня, мароз пабіў азіміну, людзі елі мох ды салому і ў суседнім з Полацкам Ноўгарадзе бацькі, каб уратаваць дзяцей ад галоднае смерці, задарма аддавалі іх у рабства. Мікола Ермаловіч лічыць, што камяні - памятки вайсковых дзеянняў полацкага князя, які напярэдадні паходаў прасіў ва Ёсявышняга перамогі.

Старэйшага Ёсяславіча пахавалі ў Барысаглебаўскай царкве ў Бельчыцах. На тых, хто праводзіў Усяславіча ў апошні шлях, пазіралі з цудоўных фрэсак святыя Барыс і Глеб. Размалёўкамі гэтага храма даследнікі захапляліся яшчэ ў дваццатых гадах нашага стагоддзя. Тады ў Бельчыцах, там, дзе ў сённяшнім Полацку завулак Юбілейны, яшчэ стаялі сцены або падмуркі чатырох старажытных храмаў. Адзін з іх вельмі нагадваў цэрквы, што будавалі ў раннім сярэднявеччы ў Сербіі і ў Балгарыі, а таксама ў Афонскім манастыры ў Грэцыі.

Разам са смерцю Барыса ў няпамяць пайшлі і нядаўнія вымушаныя прысягі палачанаў Кіеву. Кіеўскі князь Мсціслаў прыслаў крывічам загад ісці ў паход на полаўцаў. Усяславічы не проста адмовіліся, а яшчэ і паздзекваліся з Мсціслава: «Ты з Баняком Шалудзяком (так звалі палавецкага хана) здаровы будзьце абодва і кіруйцеся самі, а мы маем дома што рабіць». Кіеўскі гаспадар «вельмі оскорбяся» і адразу пасля вайны з качэўнікамі кінуў супроць нашчадкаў Чарадзея дружыны ўсіх украінскіх земляў. Пяцёх полацкіх князёў, у тым ліку бацьку Еўфрасінні Полацкай Святаслава-Георгія, ворагам удалося захапіць у палон і завезці ў Кіеў. Пасля паказальнага суда іх разам з жонкамі і дзецьмі пасадзілі на тры вялікія лодкі і адправілі ў Візантыю. Тады, відаць, і нарадзілася беларуская прымаўка «Мсціслаў не аднаго сціснуў».

Візантыйскі кесар Іаан, да якога прыбылі выгнаннікі, даводзіўся Рагвалодавічам бліжнім сваяком, таму высылка была ганаровай. Крывіцкія князі не сядзелі ў турмах, а займаліся звычайнаю справай. Кесар даў ім ваяроў і паслаў супроць сарацынаў (арабаў), на вайне з якімі палачане хутка вызначыліся і заслужылі аўгустейшую пахвалу.

Пакуль князі ваявалі з ворагамі Візантыі, кіеўскія намеснікі рабавалі Полацкую зямлю, хадзілі паходамі на яе мірных даннікаў, секлі галовы гусярам, што адважваліся спяваць пра вычыны Чарадзея.

Трэці раз у гісторыі - пасля «крывавага вяселля» Ўладзіміра з Рагнедаю і загадкавых смерцяў Рагнеды, яе сына і малалетняга Ўсяслава Ізяславіча - рабілася спроба звесці полацкую дынастыю са свету. І зноў марна. Калі праз дзесяцігоддзе двое братаў Рагвалодавічаў, Іван і Васіль, вернуцца з высылкі на Бацькаўшчыну, тая ўжо будзе вызвалена ад захопнікаў. Полацкае веча ў 1132 годзе выганіць з горада кіеўскага стаўленіка Святаполка і абвесціць князем Усяслававага ўнука Васільку, якому ўдалося пазбегнуць выгнання. Летапіс паведамляе: «Полочане же рекше: «лишается нас» и выгнаша Святополка, а Висилка посадиша Святославича».

Уладзімір АРЛОЎ

Каля 1130. Нарадзіўся славуты пісьменнік і прапаведнік Кірыла Тураўскі

Жыццёвы шлях гэтага выдатнага сына нашай зямлі пачаўся ў старажытным Тураве, што вядомы летапісцам з 980 года. Родны горад Кірылы быў сталіцаю моцнага княства і адным з галоўных агменяў усходнеславянскай асветы. У багатых тамтэйшых кнігазборах захоўвалася рукапіснае Тураўскае евангелле XI стагоддзя, сама ранняя вядомая вучоным кніга, створаная на абшары Беларусі.

«Жыццяпіс» Кірылы Тураўскага не паведамляе дакладных датаў пачатку і канца яго зямной дарогі. Не надта багаты ён і на іншыя звесткі. З жыццяпісу вядома, што Кірыла быў сынам багатых бацькоў, але «богатства» і «славы тленнага мира сего» яго не вабілі. Спачатку ў бацькоўскім доме, а потым у мясцовым епіскапскім манастыры будучы выдатны пісьменнік атрымаў высокую адукацыю, засвоіўшы веды і ідэі і візантыйскага, і рымскага свету. Ёсць падставы лічыць, што Кірыла вучыўся і ў Кіеве. Жыццяпіс паведамляе, што ён «добре извыче святых книг поучению».

Імкненне глыбей спасцігнуць мудрасць «божественных писаний» прывяло юнака да намеру прыняць манаскі чын. Надзеўшы чорную рызу, малады Кірыла займаўся прапаведніцтвам, «поучая мних», а таксама і свецкіх людзей. Грунтоўнае знаёмства з творамі грэцкіх аўтараў спрыяла поспеху яго першых літаратурных спробаў.

Адукаванасць, красамоўства і праведнае жыццё яшчэ ў маладосці зрабілі імя манаха Кірылы вядомым. Але душа прагнула большага, і ён «во столп вшед затворися, и ту с постом и молитвою паче себя тружаяся, и много божественная писания изложи».

Кірыла быў першы ва ўсходніх славянаў манах, які здзейсніў духоўны вычын стоўпніцтва. Адмовіўшыся ад марнасці свету, хрысціянскія вычыннікі-стоўпнікі ўтаймоўвалі плоць і ўдасканалвалі дух. Зачыніўшыся ў высокай драўлянай вежы, што стаяла на прыпяцкім беразе водбліз манастыра, малады манах маліўся і пісаў свае творы. Зпад ягонага пяра выходзілі натхнёныя аповесці, «словы», прыпавесці, пасланні і павучанні. Ужо ў гэты час да Кірылы прыйшла літаратурная слава. Яго творы перапісвалі, чыталі і вучылі на памяць у шмат якіх усходнеславянскіх княствах.

«Славен бысть по всей земли той, - апавядае жыццяпіс, - умолением князя и людии града того, от митрополита поставлен бысть епископом граду Турову». Кірыла пакінуў сваю вежу і стаў епіскапам Тураўскім. Згадзіўся на гэта ён не адразу і, відаць, не раз потым з сумам успамінаў ранейшае зацішнае жыццё і доўгія гадзіны сам-насам з чыстым пергаменам або кніжнаю старонкай. Невыпадкова напрыканцы свайго зямнога шляху Тураўскі вярнуўся ў манастыр і жыў «у святого Николы в Турове». Там незадоўга да смерці ён напісаў свае малітоўныя вершы - найкаштоўнейшую частку сваёй пісьменніцкай спадчыны.

Тураў пахаваў земляка недзе блізу 1190 года. Праз некалькі дзесяцігоддзяў было складзена пахвальнае слова ў гонар пісьменніка, што называе яго другім Залатасловам, які «паче всех воссиял на Руси». Творы Кірылы Тураўскага і сёння захопляюць вобразнасцю і пранікнёнасцю, простасцю і шчырым клопатам пра духоўную дасканаласць суайчыннікаў.

Да нашых дзён зберагліся восем ягоных «словаў»-казанняў, некалькі павучальных аповесцяў («Аповесць пра беларызца і манаства», «Казанне пра чарнарызкі чын») і прыпавесцяў («Прыпавесць пра душу і цела»), два каноны, каля трох дзесяткаў вершаў. Свае напісаныя вытанчанаю царкоўнаславянскаю моваю «словы» Тураўскі складаў з нагоды розных хрысціянскіх святаў - «Слова на Вербніцу», «Слова на Вялікдзень», «Слова на Ўшэсце». Вершы-малітвы ствараліся на кожны дзень тыдня і чыталіся пасля набажэнстваў уранні, удзень і ўвечары.

Найстаражытнейшы рукапіс з малітвамі Тураўскага, што дайшоў да нас, датуецца XIII стагоддзем. Безліч разоў яны памнажаліся і разыходзіліся ў рукапісных спісах. У 1596 годзе ў друкарні Віленскага брацтва Сашэсця Святога Духа выходзіць першае друкаванае выданне малітваў геніяльнага тураўца. Потым творы Тураўскага неаднаразова перавыдаваліся ў Беларусі, Украіне і Масковіі. У наш час яны перакладзеныя на сучасную беларускую мову. А вось як гучыць

паэтычны голас нашага выдатнага земляка на той мове, якою ён стварыў свае шэдэўры:

Дерзаю умом Тебе безпрестанно молитися и, мысляю разслабев, ни часа молитве оставих: духом желаю Тебе предстояти день и ночь, и телом низпадаю в тине злодеяний моих.

Очисти мя, яко Спас, и прости ми, яко Бог!
Очисти скверну души моя и буди ми помощник.
Силою креста Твоего огради мя
и духом святым Твоим утверди мя.
Взыщи мене на житейшем распутьи блудящего.
Очисти уста моя словес Твоих чистотою.
Приими воздыхание убогаго моего сердца.
Славословлю пречестное имя Твое Богородице.
Приими словесную сию жертву от уст грешен.
Не отверзи моления раба Твоего.
Обнови душу мою покаянием.
Да спасена будет ми душа.

Уладзімір АРЛОЎ

1158. Заваёва незалежнасці Тураўскім княствам

Калі Полацак ад самага пачатку сваёй гісторыі трымаўся асобна і, адстойваючы сваю незалежнасць, неаднаразова паўставаў на барацьбу з Кіевам, дык Тураў не выяўляў асаблівага імкнення да самастойнасці. Ад княжання Ўладзіміра Святаславіча ён уваходзіў у склад Кіеўскай зямлі, аднак ніколі не быў яе арганічнай часткай.

Даўная сувязь Турава з Кіевам вызначала тое, хто займаў тураўскі пасад, а ад гэтага ў сваю чаргу залежала шмат што ў гісторыі Тураўшчыны. Кіеў звычайна глядзеў на Тураў як на сваю воласць, і кіеўскі князь аддаваў яго свайму родзічу. Так у 1120-х гадах у Тураве сеў Манамахаў сын князь Вячаслаў. Калі па смерці кіеўскага князя Мсціслава дзяржава Рурыкавічаў канчаткова распалася, ён спрабаваў завалодаць Кіевам, аднак не здолеў. А ў 1142 годзе князі паўднёвых земляў змусілі Вячаслава Ўладзіміравіча пакінуць Тураў і перайсці ў Пераяслаў. Толькі дзякуючы ўсобіцы, якая ахапіла ўдзелы Русі, яму ўдалося вярнуцца на тураўскі пасад. Але таго ж году кіеўскі князь Усевалад Ольгавіч парушыў цэласнасць Тураўшчыны ды ва ўласных інтарэсах сваёй уладай раздаў сваякам пяць тураўскіх гарадоў - Берасце, Драгічын, Клецак, Рагачоў і Чартарыйск.

Як толькі памёр Усевалад Ольгавіч, князь Вячаслаў самастойна вярнуў у склад Тураўскай дзяржавы адабраныя раней гарады. Больш за тое, ён нават захапіў для свайго родзіча Ўладзімір-Валынскі. За гэта Кіеў неадкладна ўчыніў расправу над рахманым дагэтуль Туравам:

дараднікаў Вячаслава Ўладзіміравіча зняволілі і вывезлі ў Кіеў, а самога князя перавялі ў правінцыйную Перасопніцу. У Тураве ж сеў зноў сын кіеўскага князя Яраслаў Ізяславіч.

Пасля Вячаслава Ўладзіміравіча тураўскія князі пачалі мяняцца адзін за адным. Калі ўладзіміра-суздальскі князь Юры Даўгарукі займаў кіеўскі стол, ён аддаваў Тураў сваім сынам Андрэю і Барысу. Адсутнасць свайго сталага княскага роду была не на карысць Тураўшчыне. У прыватнасці, з гэтай прычыны Тураўская зямля і далей страчвала свае тэрыторыі. Прыкладам, у 1115 годзе Мазыр перайшоў у склад Кіеўшчыны, Берасце ж падпарадкавалі галіцка-валынскія князі.

Гэтак было да 1158 года, пакуль тураўскі пасада самастойна не заняў Юры Яраславіч - унук Святаслава Ізяславіча, нашчадак добра вядомага тураўцама роду. Кіеў неадкладна запатрабаваў ад яго пакоры, і калі князь не паслухаўся, - рушыў на расправу.

Да Турава прыйшла вялізная кааліцыя, у якой апрача кіеўскага войска былі смаленцы, галіцкая, луцкая і нават полацкая дружыны. Здавалася, гэтакая сіла можа захапіць кожны горад, не тое што невялікі Тураў. Аднак тураўцы ператварылі свой гарадок у непрыступную цвердзь. Дзесяць тыдняў доўжылася яго аблога, пад час якой абаронцы не толькі добра бараніліся на гарадскіх сценах, але нават рабілі вылазкі і шкодзілі ворагу. І калі ў кааліцыйным войску пачаўся паморак коняў, яно мусіла зняць аблогу і сысці. Другі па важнасці горад Тураўскай зямлі Пінск у той год таксама здолеў адбіцца ад Берандзеічаў і выстаяў.

Абараніўшы свайго князя, Тураў заваяваў незалежнасць. Юры Яраславіч стаў першым князем мясцовай, тураўскай дынастыі. Калі ў 1162 годзе пасля нападу хаўруснікаў Кіева і сутычкі, з якой тураўцы зноў выйшлі пераможцамі, Кіеў падпісаў з Туравама пагадненне аб міры, самастойнасць Турава атрымала афіцыйнае і законнае прызнанне.

Генадзь САГАНОВІЧ

1161. Ювелір Лазар Богша стварыў крыж Еўфрасінні Полацкай

Еўфрасіння замовіла слаўтаму полацкаму майстру крыж-каўчэг дзеля прысланых ёй з Царгорода і Ерусаліма хрысціянскіх рэліквій. Такую важную замову трэба было выконваць пад наглядом самой ігуменні, якая магла стаць і аўтаркай эскіза.

Крыж шасціканцовы. Ягоная форма сімвалізуе створаны Богам за шэсць дзён Сусвет. Аснова крыжа - кіпарысавае дрэва, з якога выраблялі асабліва важныя кultaвья рэчы.

Рэліквія мае вышыню каля 52 сантыметраў; даўжыня верхняе папярэчкі - 14, ніжняе - 21, таўшчыня - 2,5 сантыметра. Зверху і знізу

дрэва закрываў дваццаць адзін залаты пласток з каштоўнымі камянямі, арнаментамі і дваццацю эмалевымі абразкамі, якія нічым не саступаюць сусветна вядомым візантыйскім эмалям.

На верхніх канцах крыжа майстар змясціў паясныя выявы Хрыста, Багародзіцы і Іаана Папярэдніка. У цэнтры ніжняга перакрывавання - чацвёрэ евангелістаў: Ян, Лукаш, Марк і Мацвей, на канцах - архангелы Гаўрыла і Міхаіл. Унізе - патроны (нябесныя апекуны) замоўцы і яе бацькоў: святыя Еўфрасіння Александрыйская, Георг і Сафія. На адгорце размешчаны выявы айцоў царквы Іаана Залатаслова, Васіля Вялікага, Рыгора Багаслова, апосталаў Пятра і Паўла, а таксама святых Стэфана, Зміцера і Панцялеймана. Над кожным абразком часткова грэцкімі, часткова славянскімі літарамі зроблены надпіс.

Усярэдзіне крыжа ў пяці квадратных падпісаных гнёздах знаходзіліся рэліквіі: кавалачак крыжа Гасподняга з кроплямі Ісусавай крыві, аскепак каменя ад дамавіны Багародзіцы, часткі мошчаў святых Стэфана і Панцялеймана ды кроў святога Зміцера. З бакоў Богша абклаў дрэва дваццацю срэбнымі з пазалотай пласткамі, а брыжы пярэдняга бока абвёў шнурком жомчугу.

Крыж Еўфрасінні - яшчэ і каштоўны помнік нашага пісьменства. Кароткі дробны надпіс каля мошчаў святога Панцялеймана паведамляе імя майстра: «Господи, помози рабоу своему Лазорю, нареченному Богши, съделавъшему кръсть сии цръкви святого Спаса о Офросиньи». На пазалочаных пластках выбіты вялікі тэкст з цікавымі гістарычнымі звесткамі. У перакладзе на сучасную мову ён гучыць так: «У лета 6669 (1161) кладзе Еўфрасіння святы крыж у сваім манастыры, у царкве святога Спаса. Дрэва святое бясцэннае, акова ж яго золата і срэбра, і камяні і перлы на 100 грыўняў, а да... (пропуск) 40 грыўняў. І хай не выносяць яго з манастыра ніколі, і не прадаюць, не аддаюць. Калі ж не паслухаецца хто і вынесе з манастыра, хай не дапаможа яму святы крыж ні ў жыцці гэтым, ні ў будучым, хай пракляты будзе ён святой жыватворнаю Тройцаю ды святымі айцамі... і хай напаткае яго доля Юды, які прадаў Хрыста. Хто ж насмеліцца ўчыніць такое... валадар або князь, або епіскап ці ігумення, або іншы які чалавек, хай будзе на ім гэты праклён. Еўфрасіння ж, раба Хрыстова, што справіла гэты крыж, здабудзе вечнае жыццё з усімі святымі»...

У першай частцы тэксту паведамляецца кошт дарагіх металаў і камянёў, што пайшлі на аздабленне крыжа. 40 грыўняў - мабыць, атрыманая Богшам плата. Гэта вялікія па тым часе грошы: прыкладна столькі плацілі за 8000 локцяў (4000 метраў) драўлянай маставой або за паўтары сотні лісіных шкураў. Лазар быў заможны і асабіста свабодны чалавек. Магчыма, што Богша - яго другое імя, скарочаная форма ад Багуслаў.

Страх перад Божаю караю, што абяцаў змешчаны на крыжы заклён, быў не ўсемагутны. Пры канцы XII стагоддзя рэліквію вывезлі з

Полацка смаленскія князі. Захапіўшы ў 1514 годзе Смаленск, вялікі князь Васіль III забраў крыж з кафедральнага Ўспенскага сабора ў Маскву. У час Полацкай (Лівонскай) вайны Іван Жахлівы, просячы ў неба перамогі або замольваючы грахі пасля ўчыненай у Полацку на ягоны загад разні, загадаў вярнуць святыню на ранейшае месца.

Пасля таго як вялікі князь Сцяпан Батура аддаў храм Спаса ордэну езуітаў, палачане захоўвалі крыж у Сафійскім саборы, што ад канца XVI стагоддзя быў вуніацкім. У 1812 годзе, калі Полацк на колькі месяцаў трапіў у рукі да французаў, манахі-базыляне замуравалі рэліквію ў нішы сабора. У дзень святой Еўфрасінні ў 1841-м хросны ход перанёс крыж з Сафії ў Спасаўскую царкву.

За савецкім часам рэліквію рэквізавалі большавікі. Адмысловая экспедыцыя, наладжаная дырэктарам Беларускага дзяржаўнага музея Вацлавам Ластоўскім, знайшла крыж у полацкім фінадзеле і перавезла ў Менск. У 1929 годзе ён трапіў у Магілеў, дзе спачатку знаходзіўся ў музейнай экспазіцыі, а потым у пакоі-сейфе ў будынку абкама партыі, адкуль знік у 1941 годзе. У складзеным пасля вызвалення горада акце кошт крыжа ацэньваўся ў 6 мільёнаў рублёў.

Версія, паводле якой крыж выкралі нямецкія захопнікі, гучыць непераканаўча: Магілеў знаходзіўся далёка ад дзяржаўнай мяжы, і час дазваляў правесці эвакуацыю скарбаў. Найверагодней, што рэліквія паехала на ўсход. На запыт магілеўскага абласнога музея з Эрмітажа паведамлілі, што адразу па вайне крыж Еўфрасінні Полацкай быў прададзены на аўкцыёне ў Нью-Ёркскую калекцыю (фундацыю) мільянераў Морганаў. Пошукамі святыні ў розны час займаліся вучоныя Адам Мальдзіс і Георгій Штыхаў, журналіст Алесь Лукашук, прадстаўнікі беларускай эміграцыі ў ЗША Вітаўт Тумаш, Вітаўт Кіпель, Антон Шукелойц, а таксама некаторыя авантурысты. У 1990 годзе на афіцыйны запыт Міністэрства замежных спраў Беларусі з фундацыі Морганаў прыйшоў адказ, што там крыжа няма. Аднак, як вынікае з прысланага дакумента, у гэтага клана мільянераў ёсць прыватныя зборы, за якія адміністрацыя не адказвае.

Апошнім часам да пошукаў нашай нацыянальнай святыні, зарэгістраваўшы яе пад нумарам 34-1130, далучыўся Інтэрпол.

Уладзімір АРЛОЎ

Каля 1186. Створана «Слова пра паход Ігаравы»

Створанае восем стагоддзяў таму «Слова» заслужана называюць перлінаю славянскай паэзіі. Гэтая натхнёная песня - палымяны пратэст супроць княскіх усобіц і заклік да яднання перад пагрозай нашэсця ўсходніх качэўнікаў - знаходзіцца ля вытокаў беларускай, украінскай і расейскай літаратур.

Асноваю «Слова» стала апісанне рэальных падзей, звязаных з барацьбою ўсходніх славянаў з полаўцамі. Аб'яднаньня дружыны на чале з кіеўскім князем Святаславам Усеваладавічам атрымалі над ворагам бліскучую перамогу. У наступным, 1185 годзе, меў адбыцца новы супольны паход на «паганых». Аднак увесну, не чакаючы суседзяў, ноўгарад-северскі князь Ігар Святаславіч, які не ўдзельнічаў у папярэднім паходзе, наважыўся самастойна пашукаць удачы са сваёй дружынаю. Па дарозе князь убачыў сонечнае зацьменне. Гэта было дрэннай прыкметаю, шмат хто з воінаў успрыняў яго як пагрозлівае папярэджанне. Аднак маладосць, храбрасць, прага адпомсціць полаўцам за іх разбойныя напады не дазволілі князю павярнуць назад.

Адчайны намер князя Ігара завяршыўся трагедыяй. У глыбіні стэпу нешматлікае Ігарава войска трапіла ў акружэнне і, нягледзячы на гераічны супраціў, было разбітае, а сам князь трапіў у палон. Гэта падштурхнула полаўцаў да новых набегаў на славянскія землі. Кіеўскі летапісец сцвярджаў, што Ігар «отвориша ворота на землю Рускую поганым».

Невядомы аўтар «Слова» вядзе сваё апавяданне не як старанны летапісец, а як мастак. Ён парушае храналагічны парадак падзей, паймаўшы малюе цэлую серыю яскравых эпізодаў жыцця і разам з тым разважае пра мінулае роднай зямлі, трывожыцца за яе прышласць. Паэтычны расказ пра паход князя Ігара перарастае ў роздум пра лёс роднай зямлі. У ім гучыць заклік да князеў спыніць сваркі і бясконцую дзяльбу Радзімы, каб паспяхова процістаяць варожай навале.

Яраслававы ўсе ўнукі і ўсяслававы!
Абнізце сцягі свае зрэджаныя,
схавайце мячы свае вярэджаныя.
Выпалі вы з дзедаўскай славы, як сокалы голыя.
Бо вы сваімі крамоламі пачалі наводзіць паганых
на зямлю Рускую, на ўсяслававу нажыць.*

(* «Слова» цытуецца ў перакладзе Рыгора Барадуліна.)

Славуты полацкі валадар Усяслаў Чарадзеі згадваецца ў творы неаднаразова. Аўтар шчыра захапляецца ім, бачыць у гэтым князі мудрага палітыка і таленавітага ваяводу, які праз усё жыццё пранёс вернасць сваёй Полацкай дзяржаве. Разам з тым князь надзелены і незвычайнымі здольнасцямі чараўніка.

Усяслаў-князь людзям чыніў суды,
радзіў князям гарады,
а сам уночы ваўком рыскаў,
з Кіева паспяваў да пеўняў да Тмутараканя,
Хорсу вялікаму шлях перацінаў.
Яму ў Полацку пазвоняць ютрань рана

ў званы ў святое Сафії,
а ён той звон чуе ў Кіеве.

Апавядаючы пра няшчасці роднай зямлі, аўтар «Слова» падае надзвычай трагічны малюнак бітвы на Нямізе, дзе, адстойваючы незалежнасць старажытнабеларускай дзяржавы, полацкія дружыны сустрэліся з войскам князёў Яраславічаў.

На Нямізе галовы сцеляюць снапамі,
харалужнымі малоцяць цапамі,
жыццё кладуць на таку злюцела,
веюць душу ад цела.
Нямігі крывавыя берагі
не збожжам былі засеяны зноў -
засеяны косцямі рускіх сыноў.

Добрае веданне аўтарам «Слова пра паход Ігаравы» мінулага Полацкага княства, заклапочанасць яго лёсам, спагада да самага славутага з Рагвалодавічаў наводзяць на думку, што геніяльны паэт меў цесныя сувязі з крывіцкай зямлёю, а магчыма, і быў народжаны ёю. Такое меркаванне неаднаразова выказвалася даследнікамі «Слова» пачынаючы з XIX стагоддзя. Старажытнага песняра лічылі нашым земляком Уладзіслаў Сыракомля, Максім Багдановіч, Вацлаў Ластоўскі, Уладзімір Пічэта ды іншыя беларускія літаратары і гісторыкі.

Незвычайнае падабенства ідэяў «Слова» да тых, што выказаны ў спеўным цыкле XII стагоддзя пра Еўфрасінню Полацкую, дазваляе казаць пра верагоднасць знаёмства паэта з яго выдатнай сучасніцай.

«Трудная аповесць» пра князя Ігара створаная высокаадукаваным чалавекам, несумненна бліжэй да найвышэйшых сфераў тагачаснага грамадства, які тым не менш застаецца носьбітам народнага, яшчэ дахрысціянскага светаўспрымання. Асабліва яскрава гэта выяўляецца ў апісаннях прыроды, што жыве з людзьмі адным жыццём, дапамагаючы ім і папярэджваючы пра небяспеку.

Тады князь Ігар уступіў у залатое стрэмя
і паехаў па чыстым полі.
І заступіла шлях яму сонца сляпое,
ноч разбудзіла птушак стогнамі навальніцы,
свіст звярыны прагнуўся,
дзіў паспеў прахапіцца...

Паэт няраз згадвае Стрыбога, Дажбога і іншых даўнейшых паганскіх багоў. Цікава адзначыць, што менавіта ў Полацкім княстве пазіцыі паганства пасля афіцыйнага хрышчэння былі параўнальна з іншымі ўсходнеславянскімі землямі найбольш моцнымі. Своеасаблівае дваяверства існавала тут нават у вялікакнязеўскім асяроддзі.

«Слова» было адкрытае пры канцы XVIII стагоддзя. Наш зямляк Адам Міцкевіч сказаў пра гэты твор так: «Паэма пра Ігара заўсёды будзе народнай і актуальнай». «Слова» дзесяткі разоў перакладалася на сучасныя славянскія і неславянскія мовы. Першыя поўныя пераклады на беларускую належаць пярэ Янкі Купалы і Максіма Гарэцкага. Купала здзейсніў таксама адзін з найлепшых у славянскім свеце вершаваны пераклад «Слова». Таленавіта і вельмі блізка да арыгінала пераўвасобіў старажытны твор па-беларуску Рыгор Барадулін.

Уладзімір АРЛОЎ

1216. Смерць полацкага князя Валодшы

Доўгі час і ў навукавай, і ў мастацкай літаратуры гэтага князя называлі Ўладзімірам. Ні раней, ні пазней Уладзіміраў у полацкай дынастыі не было: пасля крывавага Рагнедзінага вяселля Рагвалодавічы не называлі сыноў імем ворага. Нялюбаснае палачанам князеўскае імя пайшло гуляць па кнігах з напісанай на лаціне ў XII стагоддзі «Хронікі Лівоніі». Яе аўтар Генрых Латвійскі нязменна называе полацкага валадара каралём Вальдэмарам, і гэтае найменне заўсёды перакладалі як князь Уладзімір. У сваім даследванні «Старажытная Беларусь» гісторык Мікола Ермаловіч давёў, што на праўду «караля Вальдэмара» звалі Валодшам.

Ён займаў полацкі пасад трыццаць гадоў і ўвесь гэты час мусіў амаль бесперапынна змагацца з наступам нямецкіх рыцараў. У 1186 годзе, калі пачалося Валодшава княжанне, у Полацк разам з нямецкімі купцамі прыплыў на караблі каталіцкі манах Мейнард. Праз тлумача ён прасіў у князя толькі аднаго: дазволу прапаведваць слова Божае ў падуладнай Полацку зямлі паганцаў-ліваў, што жылі на нізавіне Дзвіны. Валодша, не хочучы псаваць плённых гандлёвых сувязяў з нямецкімі гарадамі, даў манаху згоду.

Гэта была буйная палітычная памылка. Пачаўшы хрысціць ліваў паводле лацінскага абраду, Мейнард зрабіўся біскупам і разгарнуў у вусці Дзвіны будаўніцтва замкаў. Немцы сталі адбіраць у ліваў зямлю. Пры наступніку Мейнарда біскупу Бяртольдзе рымскі папа абвясціў адпушчэнне грахоў усім, хто нашыя крыж і пойдзе служыць у біскупава войска на беразе Варажскага мора. Вайна ў Лівіі была прыраўнаная да крыжовых паходаў у Палестыну.

Імкнучыся аднавіць уладу над сваімі старадаўнымі даннікамі ў Ніжнім Падзвінні, Валодша неаднаразова выпраўляўся ў паходы на рыцараў, аднак баланс сілаў быў не на карысць Полацка. Спачатку мусіў спаліць свой горад і ісці з дружынаю ў свет полацкі васал князь Вячка, што валадарыў у Кукенойсе. Затым войска рыжскага біскупа Альберта ўзяло другі апорны пункт палачанаў у балцкіх землях - горад Герсіку, дзе кіраваў Усевалад з роду Рагвалодавічаў. Каб вярнуць захопленых

немцамі жонку і дзяцей, а таксама вялікі палон, князь Усевалад прызнаў сябе васалам Рыгі.

У пачатку 1216 года ў Полацк прыйшлі паслы ад эстаў, якія прасілі крывіцкага князя ісці на Рыгу, а самі абяцалі паўстаць і цясніць ліваў і летаў, што выступалі ўжо на баку немцаў. Валодша разлічваў выкарыстаць варажнечу паміж біскупам Альбертам і створаным на захопленых немцамі прыбалтыйскіх землях Ордэнам мечаносцаў. Князь спадзяваўся на дапамогу аўкштотаў і Пскова з Ноўгарадам, над якімі таксама навісла пагроза нямецкага наступу, аднак пскавічы і ноўгарадцы, узгадаўшы былыя крыўды, удзельнічаць у вайне адмовіліся.

Пачатак паходу князь прызначыў на травень, калі падсохнуць дарогі. У Полацк сабраліся палкі з удзельных княстваў. Пешыя ратнікі, прашчнікі і лучнікі павінны былі рухацца далей на плятах і стругах, конная дружына - сухазем'ем.

Адстаяўшы з дружынаю ютрань у Сафіі, вялікі князь Валодша першы ўзбег па сходах на князеўскі струг і павярнуўся тварам да Полацка. Бераг быў чырвоны ад шчытоў. Травеньскае сонца грала на шаломах ратнікаў, што стаялі пад шматколорнымі сцягамі і белымі харугвамі. «Слава! Слава!» - крычаў бераг. Але не паспела аціхнуць над Дзвіною водгулле, як полацкі валадар на вачах княгіні, малалетніх сыноў Барыскі ды Глеба і ўсяго горада схачіўся аберуч за слямгу і пачаў асядаць на памост.

Так загадкава абарвалася жыццё князя Валодшы.

Летапісец рыжскага біскупа Генрых не насмеліўся запісаць у сваёй хроніцы, што полацкага князя пакарала неба. Відаць, біскуп сам страшыўся кары за грахі і не хацеў, каб згадка пра іх дайшла да будучых пакаленняў.

У 1216 годзе немцы дамагліся свайго. Абезгалоўленае войска ў паход не пайшло. Дарэмна ў князеўскай вотчыне за Барысавым каменем грузілі на караблі грозныя камянёты. Дарэмна чакала герсіцкая дружына. Марна ўглядаліся з наддзвінскіх хвояў у рачную далячынь дзорцы аўкштотаў.

Ужо ў год смерці полацкага князя вялікі атрад мечаносцаў і рыцараў біскупа Альберта напаў на Ноўгарадскую зямлю. Праз колькі гадоў былы князь Кукенойса Вячка загінуў у рукапашнай, баронячы ад крыжакоў горад Юр'еў (цяперашні Тарту, дзе сёння імем адважнага князя з роду Рагвалодавічаў названая вуліца).

Палітычная сітуацыя штурхала Полацк і Ноўгарад да альянсу. У 1239 годзе ноўгарадскі князь Аляксандар Яраславіч вянчаўся з Аляксандрай, дачкой полацкага Брачыслава. Цяпер два княствы радніліся не так, як у часы Рагвалода і Рагнеды, не пад звон мячоў, а пад

радасны дабравест. Разам з пасагам маладая княгіня везла абраз Багародзіцы, што прыслаў некалі ігуменні Еўфрасінні яе сваяк візантыйскі кесар Мануіл. Праўда, Аляксандар Яраславіч, якога яшчэ не звалі Неўскім, больш разлічваў не на цудадзейны абраз, а на сілу полацкіх палкоў, што няраз хадзілі на рыцараў.

У сечы на неўскіх берагах здабыў сабе вечную славу лоўчы князя Аляксандра палачанін Якаў. Узброены адным мячом, ён бліскуча вытрымаў бой з некалькімі дзесяткамі рыцараў і заслужыў асабістую князеву пахвалу. Мінулася яшчэ два гады, і побач з ноўгарадцамі і пскавічамі полацкія ратнікі, што разам з віцяблянамі складалі траціну ўсяго войска, насмерць стаялі каля Варонінага Каменя на Чудскім возеры. Пасля Лядовага пабоішча яны супольна гналі палонных тэўтонаў да Пскова, а адтуль павярнулі на радзіму, у Полацк.

У той дарозе, каля вясёлых вечаровых вогнішчаў, старэйшыя векам дружыннікі неаднойчы згадвалі Валодшу і верылі, што князь, які так і не пусціў захопнікаў на крывіцкія землі, бачыць усё з захмарных высяў і радуецца цяпер разам з імі.

Полацкія воіны яшчэ няраз святкавалі перамогу над захопнікамі з захаду. Разам з летувісамі, латышамі і эстамі яны ўшчэнт разбілі крыжакоў ля возера Дурбэ ў 1260 годзе. Праз два гады палачане дапамаглі пскавічам і ноўгарадцам прыступам узяць Юр'еў. Але гэта былі апошнія старонкі гісторыі магутнай Полацкай дзяржавы. Пад Юр'еў нашых продкаў вадзіў ужо не Рагвалодавіч, а князь Таўцівіл.

Уладзімір АРЛОЎ

**ВЯЛІКАЕ
КНЯСТВА
ЛІТОЎСКАЕ**

КАМУНІКАТІВ

Традыцыйна беларускія землі былі слаба звязаныя з старажытным цэнтрам усходніх славянаў Кіевам, падпарадкаваным татарамі ў сярэдзіне XIII стагоддзя. Затое з суседнімі балцкімі плямёнамі палачане і жыхары Панямоння мелі даўны вопыт шчыльных кантактаў. У басейне Дзвіны і Нёмана паміж імі яшчэ не было выразнай этнічнай мяжы. Усходнеславянскае насельніцтва тут жыло ўперамежку з балцкім, арыстакратыя практыкавала міжэтнічныя шлюбы, і князі ўсходнеславянскага паходжання маглі мяняцца на балцкіх. Таму аб'яднанне раздробленых земляў у адну дзяржаву пры пагрозе нападу азіяцкіх качэўнікаў стала натуральнай з'явай. Яно адпавядала інтарэсам князёў і баярства не толькі этнічна балцкіх тэрыторый, але і суседніх, усходнеславянскіх гарадоў ды княстваў, а галоўнае - абаялася на адпаведны гістарычны досвед гэтага рэгіёна.

З летапісаў вядома, што прыкладна з 1235 года недзе паміж Вяллёй і Нёманам існавала «Літва Міндоўга». Міндоўг захапіў там уладу ў свае рукі - «пачаў княжыці адзін ва ўсёй зямлі Літоўскай». Крыху пазней улада гэтага балцкага князя пашырылася на сумежныя тэрыторыі Беларусі, найперш на Панямонне - Чорную Русь з гарадамі Новагарадак (пазней Наваградак), Ваўкавыск, Горадня, Здзітаў і Слонім. Няма ніякіх сведчанняў гвалтоўнага падпарадкавання гэтай зямлі. У Наваградку, які стаў першай сталіцай Вялікага Княства, Міндоўг заняў княскі пасад са згоды мясцовага насельніцтва. У гэтым жа беларускім горадзе ён быў ахрышчаны і каранаваны.

Праз колькі пакаленняў у заснаваную Міндоўгам новую дзяржаву ўваходзіла большая частка сучаснай тэрыторыі Беларусі, а да канца XIV стагоддзя вакол Вільні без гвалту злучыліся ўжо практычна ўсе этнічна беларускія землі.

Пад ціскам Тэўтонскага ордэна вялікі князь Ягайла мусіў пайсці на хаўрус з Польшчай. Падпісаная ў Крэве персанальная вунія (пасады вялікага князя і караля займала адна асоба) адкрывала прасты шлях польскім уплывам на Беларусь, але яна не касавала асобнай дзяржаўнасці Вялікага Княства Літоўскага. У выніку аб'яднання сілаў удалося разграміць прускіх рыцараў пад Дуброўнаю (Грунвальдам) ды спыніць нямецкую экспансію на ўсход. І пасля грамадзянскага заката 1432-1436 гадоў, інспіраванага малапольскімі магнатамі, Беларусь упершыню больш як паўстагоддзя не ведала войнаў.

Канец XV-XVI стагоддзі сталі Залатым векам беларускай культуры. Дзякуючы Францішку Скарыну беларусы першымі з усходніх славянаў займелі сваю друкаваную кнігу. Справу Скарыны працягвалі Сымон Будны і Васіль Цяпінскі. Славутай «Песняй пра зубра» Мікола Гусоўскі заснаваў лацінамоўную літаратуру Беларусі. У нас былі распрацаваныя і напісаныя па-беларуску Статуты - ці не найбольш дасканалыя ў тагачаснай Эўропе зводзі законаў. Высокага роўню дасягнула дойлідства, выяўленчае мастацтва, іншыя сферы культуры. Наагул

дэмакратычнае і талерантнае Вялікае Княства перажывала лепшую пару сваёй гісторыі. Але з усходу на дзяржаву насоўвалася вялікая небяспека.

Абвясціўшы сябе ўладарамі ўсяе Русі і прыкрыўшыся дактрынай «Масква - трэці Рым», маскоўскія манархі ўзяліся ажыццяўляць свае захопніцкія планы. З канца XV стагоддзя Масква развязвала вайну за вайной супраць Вялікага Княства Літоўскага: 1492-1494, 1500-1503, 1507-1508, 1512-1522... Для Беларусі, землі якой цярпелі найбольш, гэтыя войны былі абарончыя. Ваенныя страты, спусташэнні, вывад мясцовых людзей у чужую няволю - усё гэта непазбежна тармазіла развіццё краіны. Цяжар сама працяглай вайны, калі цар Іван Жалівы заняў паўночную Беларусь, падштурхнуў Вялікае Княства да яшчэ цяснейшага збліжэння з Польшчай, якое спарадзіла новыя праблемы беларускай гісторыі.

Генадзь САГАНОВІЧ

1253. Каранацыя Міндоўга

Пасля аб'яднання летапіснай Літвы з Новагародскім княствам і ўтварэння такім чынам новай дзяржавы Міндоўг, хоць быў паганцам, мусіў прыняць хрысціянства. Паводле Густынскага летапісу, ужо ў 1246 годзе ва ўласнай рэзідэнцыі ў Новагародку ён ахрысціўся ў праваслаўе - веру сваіх падданных - беларусаў. Аднак палітычная сітуацыя змусіла Міндоўга па якім часе яшчэ раз змяніць веравызнанне.

У сярэдзіне XIII стагоддзя Міндоўгу давялося весці барацьбу з незадаволенымі яго вярхоўнай уладай васальнымі князькамі Ердзівілам, Таўцівілам і Вікінтам. Паўстаўшы, тыя паклікалі сабе ў падмогу інфлянцкіх рыцараў, рыжскае арцыбіскупства і галіцка-валынскіх князёў. Гэтак утварылася магутная кааліцыя супроць Міндоўга. Тады ён паставіў на мэце разбурыць варожы блок. Падставай для гэтага стала суперніцтва паміж Інфлянцкім ордэнам і Рыжскім арцыбіскупствам. Паколькі апошняе зблізілася з Таўцівілам і ахрысціла яго ў каталіцтва, Міндоўгу лёгка ўдалося знайсці паразуменне ў Ордэне.

За абяцанне прыняць хрысціянства рымскага абраду і аддаць ва ўладанне інфлянцкім рыцарам частку Жамойці ў 1251 годзе Міндоўг атрымаў падтрымку самога магістра Ордэна і перамог кааліцыю. Гэта быў грандыёзны поспех ягонай палітыкі. Ахрысціўшыся, манарх пайшоў на далейшае збліжэнне з каталіцкім светам, у прыватнасці з Рымам. Рымскі папа Інакент IV узяўся асабіста апекавацца Міндоўгам - валадаром няхрышчанае краіны (праваслаўныя не лічыліся праўдзівымі хрысціянамі).

Міндоўг стаў асаблівым сынам святога рымскага Касцёла. Вянцом найлепшых стасункаў з Захадам была яго каранацыя: у 1253 годзе ў Новагародку Міндоўг атрымаў ад рымскага папы каралеўскую карону. Афіцыйна ягонае княства рабілася каралеўствам, што стварала падставы поўнай стабільнасці ў стасунках з эўрапейскімі дзяржавамі. У 1255 годзе рымскі папа прызнаў Міндоўгавага сына ягоным пераемнікам і дазволіў каранацыю, і гэта яшчэ больш умацавала пазіцыі нашага манарха ў хрысціянскім свеце.

Аднак гэткай эўрапейскай арыентацыі Міндоўг трымаўся не доўга. Ужо на пачатку 1260-х гадоў ён разарваў пагадненне з Інфлянцкім ордэнам, а потым і з папам ды пачаў адкрытую вайну супроць сваіх былых хаўруснікаў. Што падштурхнула Міндоўга на такі крок? Магчыма, тое, што сам пачуваўся паганцам і ўсе супляменнікі ягоныя былі паганцы. Магчыма, штуршком была барацьба Жамойці, якую ён аддаваў Ордэну, супроць улады нямецкіх рыцараў. У кожным разе перамогай каля возера Дурбэ ўлетку 1260 года пачынаецца напружаная барацьба Вялікага Княства Літоўскага з інфлянцкімі і тэўтонскімі рыцарамі.

Генадзь САГАНОВІЧ

1258-1259. Першы паход мангола-татараў на Беларусь

Воляю гісторыі ў 1238-1241 гадах Беларусь не зведала лютасці мангола-татараў. Амаль усе расейскія, а таксама ўкраінскія землі былі спустошаныя і падпарадкаваныя ханам Батыем. Тумены азіяцкіх ваяўнікоў праносіліся з усходу і поўдня каля Беларусі, аднак у ейныя межы так і не ўварваліся. Чаму? Гісторыя не пакінула яснага адказу на гэтае пытанне. Вядомыя пісьмовыя крыніцы і матэрыялы археалагічных раскопак пакуль толькі пацвярджаюць сам факт: войска Батыя ў межах Беларусі не было.

Сама меней двойчы мангола-татары мелі зручную магчымасць заваяваць беларускія землі. Спачатку пад час другога этапу нашэсця, калі яны спустошылі Чарнігаўшчыну. Да Гомеля было зусім блізка, а далей - паўднёва-ўсходняя Беларусь, і шлях туды не меў асаблівых прыродных перашкодаў. Потым гэтакі момант настаў пасля захопу Кіева, у канцы 1240-пачатку 1241 года, калі татары прайшлі па поўначы Украіны і зграмадзіліся пад Уладзімірам Валынскім. Там стаяла блізу 50 тысячаў лепшага войска Батыя, якое адпачывала перад паходам на Польшчу, Вугоршчыну, Чэхію. Гэтакай ардзе трэба было жывіцца, здалёк прывозіць харч. Але нават тады татары не наважыліся пайсці на поўнач, у абшары суседняй Беларусі. Прынамсі, ніякіх верагодных звестак пра такія рэйды няма.

Чым кіраваліся ардынцы, калі абміналі блізкія і зусім не бедныя абшары Беларусі? Гісторыкі тлумачылі гэта рознымі прычынамі. Найчасцей гаварылі, што мангола-татары не дайшлі да Беларусі таму, што былі моцна аслабленыя барацьбой з расейскімі княствамі. Аднак пад Кіевам Батыя меў намнога болей войска, чым пад Разанню. Яго тумены пераможна пранесліся па Эўропе, і калі б не смерць вялікага хана - невядома, чым бы ўсё скончылася.

Гэтаксама не выклікае даверу думка, быццам татары проста не хацелі ісці ў беларускія лясы пасля ўкраінскіх прастораў: не спужалі ж іх гушчары і багна ўсходняй Русі.

Такім чынам, пакуль невядома, з якіх прычынаў Беларусь засталася ўбаку ад Батыевых шляхоў. Між тым гэтая акалічнасць у нашай гісторыі мела асаблівае значэнне для гістарычнага лёсу беларусаў.

Першае ўварванне татарскай арды на Беларусь адбылося ажно праз дваццаць гадоў пасля Батыя. Яно было выклікана актыўнасцю валадароў Вялікага Княства Літоўскага на ўсходзе. Калі іх дружыны пачалі хадзіць на Смаленшчыну, арда занепакоілася. Зімою 1258/59 года на захад Беларусі рушыла вялікае татарскае войска на чале з ханам Бурундаем. Бурундай загадаў удзельнічаць у паходзе галіцка-валынскаму князю Васільку, напісаўшы: «иду на Литву, еже еси мирен - поиди со мною», і той не адмовіўся. Разам з ардой у Беларускае Панямонне ўварвалася галіцка-валынскае войска князя Васілька, а Даніла Галіцкі сам напаў на

Ваўкавыск - відаць, каб не саступаць у ініцыятыве хану Бурундаю. Паводле летапісу, кааліцыя спустошыла вялізныя абшары на захадзе Беларусі. Гэтыя набегі на тэрыторыю Беларусі паўтараліся яшчэ не аднойчы. Азіяцкія наезнікі ўварваліся ў наш край у 1275 годзе - і з імі пайшлі іх галіцка-валынскія хаўруснікі, затым тое ж здарылася ў 1277 годзе, калі нагайская арда наляцела на Горадню і Новагародак па просьбе сыноў Рамана Данілавіча. Трэці паход быў у 1287 годзе. Кожнага разу татары чынілі «вялікае ліха і многа пакасці», аднак гэтыя ўварванні не пагражалі Беларусі ардынскім панаваннем.

Генадзь САГАНОВІЧ

1314. Знішчэнне нямецкіх рыцараў Давыдам Гарадзенскім

Калі рыцары Тэўтонскага ордэна паканалі прусаў, дык адразу ж рушылі на землі Вялікага Княства Літоўскага, у тым ліку на Беларускае Панямонне. Ужо ў 1284 годзе рыцары з'явіліся пад Горадню, штурмам здабылі замак і спалілі горад. У 1295-м крыжакі напалі на Горадню і Новагародак, у 1305 і 1306 гадах ізноў прыходзілі ваяваць Горадню, а ў 1311-м - урываліся двойчы. Пад час сваіх рэйдаў рыцары спустошылі вялікія абшары, забіралі людзей і жывёлу.

У адказ наша дзяржава арганізоўвала паходы на тэрыторыю Прусіі. Прыкладам, у 1311 годзе вялікі князь Віцень павёў палкі далёка ў глыбіню ордэнскіх уладанняў, але гэты паход скончыўся няўдала.

З пачатку XIV стагоддзя націск нямецкіх рыцараў на Вялікае Княства нарастаў. Беларускае Панямонне, якое цярпела ад іх асабліва часта, займела тады свайго абаронцу - гарадзенскага старасту Давыда. Сын славутага Даўмонта, Давыд ад прыроды быў адораны незвычайным ваенным талентам і пагэтаму стаў адным з сама блізкіх паплечнікаў вялікага князя.

Кіруючы Горадню, Давыд шматкроць сустракаў пад мурамі гарадзенскага замка нямецкіх рыцараў, неаднаразова граміў іх на сваёй зямлі і вадзіў дружыны ва ўладанні тэўтонцаў. Адно з найлепшых акцыяў супроць крыжакоў ён правёў у 1314 годзе.

Таго году тэўтонскія рыцары ажно тройчы хадзілі на Вялікае Княства Літоўскае. Першым разам яны дасягнулі Меднікаў ды там і спыніліся нанач, нічога не прадчуваючы, калі ў начной цемры на іхны лагер напала нашае войска і шмат нашкодзіла. За тое рыцары жорстка помсцілі - палілі вёскі, хапалі людзей і 700 чалавек павялі ў няволю.

Другім разам крыжакі хадзілі на адзін з замкаў Вялікага Княства, але залогом надта добра баранілася, і яны, пастаяўшы, вярнуліся з мілым ліхам.

Нарэшце, у верасні 1314 года сам маршал Тэўтонскага ордэна ўзначаліў буйны аддзел рыцараў, які рыхтаваўся ўварвацца ў Панямонне праз знаёмыя гарадзенскія мясціны. З чатырохтыднёвым запасам прадуктаў крыжакі рушылі на Горадню.

Паход ад пачатку быў надзвычай цяжкі. Ісці давялося праз балоты, шматлікія рэчкі і непрылазныя лясы. Гарадзенцы ведалі пра набліжэнне рыцараў і, калі тыя прыйшлі, замак, які абараняла войска Давыда, быў непрыступны. Паваяваўшы ваколіцы, маршал вырашыў весці войска «ў край Крывічоў» - на Новагарадчыну. Каб мець харч на зваротны шлях і не абцяжарваць рух аддзелу, ён загадаў скласці прадуктовыя запасы і ўсё нарабаванае ў двух месцах гарадзенскай пушчы. Ахоўваць гэтыя склады засталіся значныя сілы рыцараў.

Як толькі крыжакі адышлі на Новагарадчыну, яны пашкадавалі, што пакінулі свае запасы ў пушчы. Край быў нібы вымерлы: мясцовыя жыхары пахаваліся ў багнах і лясах, не пакінуўшы ў вёсках нічога, чым рыцары маглі б пажывіцца.

Новагарадак быў таксама малалюдны. Без асаблівых цяжкасцяў захапіўшы яго, разлаваня крыжакі выпалілі горад дазвання і спустошылі ваколіцы. Ад Новагарадка маршал павёў рыцараў на замак Крывіч, што стаяў над Нёманам, аднак і там яны нічога не здабылі. Залога мужа адбівалася, а крыжакі неслі страты і цяжкі голод. Заставалася хутчэй вяртацца да схаваных запасаў.

Які жах апанаваў нямецкае рыцарства, калі на месцы і першага, і другога склада яны знайшлі толькі пабітую варту! У выніку захадаў Давыда Гарадзенскага ў ваколіцах таксама нельга было знайсці ніякай жывёнасці. Гэтак без бітваў вялікае крыжацкае войска было зможанае ў зямлі, якую прыйшло ваяваць. Мала хто з рыцараў дайшоў да Прусіі.

Генадзь САГАНОВІЧ

1317. Заснаванне Літоўскай мітраполіі

Пасля таго як месцазнаходжанне кіеўскага мітрапаліта было перанесена ва Ўладзімір-на-Клязьме, а потым у Маскву (1299), праблема мітрапольнай прыналежнасці беларусаў Вялікага Княства Літоўскага набыла асаблівае значэнне. Суверэнная дзяржава не магла спакойна глядзець на тое, як сумленне яе грамадзян падпарадкоўваецца маскоўскаму мітрапаліту, што фактычна азначала падпарадкаванне Маскоўскаму княству, бо ў Маскве ўладыка ішоў за манархам. Натуральнае імкненне Вільні захаваць самастойнасць сваіх хрысціянскіх магло задаволіцца толькі стварэннем уласнай мітраполіі.

Паводле некаторых запісаў у грэцкім спісе архірэйскіх кафедраў, свайго першага мітрапаліта нашая дзяржава мела, відаць, у 1300 годзе,

у часы княжання Віцены. Аднак апроч адной узгадкі болей ніякай інфармацыі пра гэта вядомыя крыніцы не данеслі.

Толькі ў 1317 годзе намаганнямі Гедзіміна ўтвараецца сталая асобная мітраполія ў Вялікім Княстве, кафедра якой месцілася ў Новагародку. Вядома, што ў жніўні таго года беларускі мітрапаліт Феафіл браў удзел у паседжаннях Канстантынопальскага сінода. Візантыйскім імператарам тады быў Андронік Палеалог Старэйшы, а канстантынопальскім патрыярхам - Іаан Гік. Першаму вядомаму мітрапаліту Вялікага Княства Літоўскага падпарадкоўваліся епархіі Полацкая, Пінская і Тураўская.

Аднак Масква не жадала страчваць манаполію на праваслаўных хрысціян Усходняй Эўропы і распачала барацьбу супроць асобнай кафедры ў Новагародку. У 1328 годзе беларускія епіскапы падпарадкоўваліся ўжо маскоўскаму мітрапаліту Феагносту. Праз год Гедзімін зноў здолеў пасадзіць свайго ўладыку ў Новагародку, і зноў Масква пачала дамагацца ліквідацыі кафедры канстантынопальскім патрыярхам.

Альгерду давялося развязаць тую ж праблему, што і яго бацьку Гедзіміну, - нанова ўтвараць асобную мітраполію ў сваёй дзяржаве. Ён хацеў, каб кафедра месцілася ў Кіеве, даўным цэнтрам праваслаўя. І хоць у 1352 годзе Канстантынопаль не зацвердзіў Альгердавага кандыдата на кіеўскую кафедру, аддаўшы перавагу маскоўскаму Алексію, Літоўская мітраполія ўсё ж была адноўлена. Яе цэнтрам ізноў стаў Новагародак. Нашаму мітрапаліту Раману падпарадкоўваліся Полацкая і Тураўская, а потым і Галіцка-Валынская епархіі.

Не менш уважлівым да праблемы ўласнай мітраполіі быў Вітаўт. Умацаваўшы сваё становішча на пасадзе вялікага князя, ён рабіў захады па нейтралізацыі ўплыву Масквы на праваслаўныя дзяржавы, а таксама абмяркоўваў ідэю аб'яднання цэркваў. У 1406 годзе з яго ініцыятывы епіскапамі Вялікага Княства Літоўскага быў абраны свой мітрапаліт - полацкі ўладыка Феадосій. Калі ж Канстантынопаль зацвердзіў мітрапалітам маскоўскага кандыдата Фоція, Вітаўт забараніў яму візітаваць епархіі сваёй дзяржавы. На з'ездзе духавенства і свецкай арыстакратыі ў Новагародку ў 1415 годзе быў зноў абраны ўласны мітрапаліт Рыгор Цамблак, які на Канстанцкім саборы заклікаў да царкоўнай вуніі. Аднак і ён пратрымаўся не доўга, бо Канстантынопаль аддаў перавагу маскоўскаму Фоцію. Гэтак барацьба паміж Масквой і Вільняй вялася да 1458 года, пакуль асобная мітраполія Вялікага Княства Літоўскага не выдзелілася канчаткова.

Генадзь САГАНОВІЧ

1362. Пераможная бітва з татарамі на Сініх Водах

У 1362 годзе, калі аслаб націск крыжакоў і Вялікае Княства Літоўскае ўсталявала добрыя дачыненні з Польшчай, Альгерд выступіў супроць татарскіх ордаў. Да яго войска далучылася рушанне з Кіеўшчыны ды Валыні.

Каб у генеральнай бітве разграміць сілы татараў, Альгерд пастанавіў ісці ўглыбкі іх уладанняў. З Беларусі ён прывёў войска ў Кіеў, які стаў базай паходу. Далей на поўдзень пачыналася тэрыторыя, падуладная Ардзе. Альгерду процістаялі злучаныя сілы трох татарскіх ордаў - Крымскай, Перакопскай і Ямбалуцкай. Глыбокай восенню харугвы Вялікага Княства пакінулі Кіеў ды накіраваліся ў заходнія землі Падоліі, насустрач татарам.

Бітва адбылася каля ракі Сінія Воды - левае прытокі Паўднёвага Буга, што пазней стала называцца Сінюхай. Татары паставілі сваё войска ў тры палкі, якімі кіравалі султаны Кутлубук, Качыбей і Дзмітр, - «отчычы і дзедзічы Падольскай зямлі». Альгерд жа размеркаваў свае харугвы ў шэсць палкоў так, каб яны ўтваралі як мага глыбейшую лінію абароны. Галоўным было не дазволіць праціўніку скарыстаць яго тактычныя перавагі, дзякуючы якім татары звычайна перамагалі ў палявых бітвах: разбуралі шыхты цяжкіх харугваў атакай па ўсім фронце, а потым імкліва заходзілі на флангі і ў тыл, што і вызначала зыход сечы.

Гэтым разам татары не здолелі атачыць войска Вялікага Княства і мусілі атакаваць яго шчыльныя шыхты. Ваяры Альгерда амаль без стратаў адбілі атаку ардынцаў. Тады ўжо князеўскія харугвы разам напалі на конніцу султанаў і адначасова з франтальным ударам атакавалі яе з флангаў. Татары не вытрымалі магутнага націску ды пачалі ўцякаць.

Арганізаваны пераслед праціўніка давяршыў поўны разгром татараў. Рэшткі іхнай конніцы ўцякалі да Дуная і далей, у Дабруджу. Вайсковая моц трох ордаў, якія валадарылі на вялізных абшарах ад Кіева да Чорнага мора, была знішчана ў адной бітве. Пераможцы завалодалі татарскім абозам і пайшлі яшчэ глыбей у Дзікае Pole, да вусця Паўднёвага Буга.

Сеча каля Сініх Водаў, у якой асабліва вызначыліся новагародцы, мела вялікае палітычнае значэнне. Яна сталася пачаткам вызвалення ўсходнеславянскіх земляў ад ардынскага панавання. Падуладная татарам тэрыторыя ажно да вусцяў Дняпра, Днястра і нізавіны Паўднёвага Буга перайшла пад кантроль Вялікага Княства Літоўскага. Украінскія землі Падолля, Валыні і Кіеўшчыны, а таксама Чарнігаўшчына больш трывала ўвайшлі ў склад нашай дзяржавы і, зразумела, перасталі плаціць даніну Ардзе.

Разгром аб'яднаных татарскіх сілаў каля Сініх Водаў стаў першай буйной перамогай над ардынцамі ва Ўсходняй Эўропе. Яна была натхняльным прыкладам для ўсходніх славянаў, што цярпелі золатаардынскае ярмо. Пospех Альгерда каля Сініх Водаў падрыхтаваў другую вялікую перамогу над татарамі - разгром хана Мамаё на Куліковым полі ў 1380 годзе.

На жаль, папярэдніца Кулікоўскай перамогі цяпер амаль забытая. Беларусы, продкі якіх здабывалі славу першага трыумфу над татарскай ардой, пра Сінія Воды, бадай, нічога не ведаюць. Ці не таму, што беларускія харугвы былі там з Альгердам, супернікам маскоўскага князя Дзмітра Данскога? Альгерда ж расейскія гісторыкі заўсёды выдавалі за «агрессора» і «разорителя». Хоць калісьці ў Беларусі была пра яго іншая памяць.

Генадзь САГАНОВІЧ

1368-1372. Паходы Альгерда на Маскву

У сярэдзіне XIV стагоддзя залежныя ад Вільні землі на ўсходзе сягалі межаў Разанскага і Цвярскага княстваў. У вышняявіне Акі ўдзельныя Рурывавічы добраахвотна рабіліся васаламі Альгерда. Гэта вельмі трывожыла валадароў Маскоўскага княства, якое выступіла з уласнай праграмай збірання ўсходнеславянскіх земляў. Дайшло да ваенных сутычак паміж Масквой і Вільняй. Але ўжо ў 1348 годзе Альгерд і вялікі князь маскоўскі памірыліся. Праз два гады мір быў замацаваны дынастычным шлюбам: цвярскі князь Усевалад аддаў за Альгерда сваю дачку Ўлляну. На гэтай падставе Цвер, якая не жадала падпарадкоўвацца Маскве, зрабілася сталым хаўруснікам Вільні ды шукала ў яе абароны.

Гэтак было ў 1368 годзе, калі маскоўскі валадар Дзмітры Іванавіч (названы пазней Данскім) паслаў войска ваяваць цвярскія вёскі на правым беразе Волгі, а потым запрасіў да сябе ў Маскву цвярскага князя Міхаіла, арыштаваў яго ды кінуў у вязніцу. Па вызваленні князь Міхаіл адразу паспяшаўся да Альгерда і папрасіў яго заступніцтва, тым больш што Масква пагражала нападам на Цвер.

Рыхтуючыся да вайны з Вялікім Княствам Літоўскім, Дзмітры Іванавіч ужо ў 1367 годзе загадаў тэрмінова будаваць у Маскве «горад каменны». Аднак на мяжы доўгі час было ціха. Толькі ўвосень 1368 года Альгерд павёў войска на Маскву. Харугвы вырушылі з Віцебска. Яны пайшлі скрытна і ціха, таму ў Маскве не адразу даведаліся пра небяспеку. Атрымаўшы звесткі, маскоўскі князь парасылаў граматы па ўсёй дзяржаве з загадам хутчэй весці да сталіцы сабраных ратнікаў. Насустрэч Альгерду выйшаў ваявода Дзмітры Мінін, які кіраваў перадавым палком, сфармаваным з войска Масквы ды жыхароў бліжэйшых гарадоў. У бітве каля Волака Ламскага, недалёка ад ракі

Трасны, нашыя харугвы дазвання разграмілі гэтае войска і пайшлі проста на Маскву. Не сустракаючы больш ніякіх перашкодаў, Альгерд неўзабаве з'явіўся пад мурамі крамля.

Вялікі князь маскоўскі з войскам зачыніўся ў добра падрыхтаваным да абароны крамлі. Тры дні і тры ночы стаяў Альгерд пад высокімі сценамі маскоўскай цвердзі, але захапіць яе было немагчыма. З палоннымі ды ўсялякім дабром ён пакінуў Маскву і спакойна вярнуўся ў сваю дзяржаву.

Увосень 1370 года Дзмітры Іванавіч зноў напаў на Цвер, спустошыў нямала гарадоў і воласцяў. Цвярскі князь Міхаіл звярнуўся па дапамогу да Альгерда - і той рушыў у другі паход на Маскву. Разам з старым князем пайшлі яго сыны і браты, а таксама смаленскі князь Святаслаў, які вёў смаленскае войска. Шмат часу давялося змарнаваць каля Волака Ламскага, які Альгерд хацеў здабыць, таму ў Маскву харугвы прыйшлі толькі на пачатку зімы. Дзмітры Іванавіч зноў зачыніўся ў крамлі. Восем дзён доўжылася аблога, пакуль не пачаліся перамовы аб замірэнні. Як падае летапіс, вялікі князь маскоўскі прыслаў да Альгерда свайго баярына з прапановай міру, бо не мог чыніць яму паважнага адпору. Тады Альгерд пашкадаваў маскоўскага князя, «любоў сваю над ім учыніў, з Масквы яго не здабываў ды мір з ім узяў». Пасля гэтага Дзмітры Іванавіч выехаў з умацаванняў і дараваў Альгерду золата, срэбра, футры собаля ды іншыя каштоўнасці. Пад час тае сустрэчы, паводле летапісу, сказаў Альгерд: «...хачу пад горадам тваім Масквою дзіду сваю прыкланіці, і тую славу ўчыніці, што вялікі князь Літоўскі, Рускі і Жамойцкі Альгерд дзіду сваю пад Масквою прыкланіў». Сеўшы на каня, ён пад'ехаў да крамля і дакрануўся да яго дзідай. «Памятай, што дзіда літоўская стаяла пад Масквою», - звярнуўся Альгерд да Дзмітра Іванавіча на развітанне.

Праз колькі часу мірнае пагадненне было падмацаванае новым дынастычным шлюбам: брат вялікага князя маскоўскага ажаніўся з Альгердавай дачкой Аленай. Аднак мір патрываў не доўга. У 1372 годзе цвярскі князь Міхаіл чарговы раз прасіў Альгерда дапамагчы яму ў барацьбе з агрэсіўнай Масквой. Улетку нашае войска рушыла ў трэці паход на ўсход. Зноў да вырашальнай бітвы не дайшло. Прастаяўшы колькі дзён пад Масквой, Альгерд пагадзіўся на новае замірэнне. Якраз у тыя гады Вялікае Княства вяло цяжкую барацьбу з нямецкім Ордэнам.

Генадзь САГАНОВІЧ

1385. Крэўская вунія

Смерць вялікага князя Альгерда выклікала глыбокі нутраны разлад у Вялікім Княстве Літоўскім. Старэйшыя сыны Альгерда не пагадзіліся з тым, што віленскі пасад атрымаў Ягайла. Першым супраць гэтага выступіў Андрэй Полацкі, які стаў зацятым супернікам Ягайлы.

Згодніцтва апошняга з нямецкімі рыцарамі прывяло да таго, што стары Кейстут у 1381 годзе заняў Вільню, адабраў у свайго пляменніка ўладу і арыштаваў яго, але потым адпусціў на волю. А наступным летам ужо Ягайла пры падтрымцы нямецкіх рыцараў і месцічаў Вільні зняволіў дзядзьку ды замкнуў яго ў вежы Крэўскага замка, дзе 15 жніўня 1382 года князь быў задушаны. Сын жа Кейстутаў, Вітаўт, здолеў уцячы з няволі і знайшоў прыстанак у крыжацкім Мальбарку.

Захапіўшы вялікакнязеўскі пасад, Ягайла мусіў умацоўваць сваю ўладу, бо яго не прызнавалі князі Андрэй Полацкі, Зміцер Бранскі і сама галоўны супернік - Вітаўт, які пачаў вадзіць у землі Вялікага Княства нямецкіх рыцараў. Толькі ўлетку 1384 года Ягайла і Вітаўт паразумеліся. Вітаўт вярнуўся з Прусіі, атрымаў сваю Гарадзеншчыну і Берасцейшчыну. Аднак Андрэй Полацкі разам з сваёй Полаччынай аддаўся пад апеку Інфлянцкага ордэна. Так што становішча, у якім апынулася Вялікае Княства, было вельмі складанае.

Каб умацавацца, Ягайла шукаў хаўрусу з суседнімі дзяржавамі. Была магчымасць выбраць збліжэнне ці з Масквой, ці з Польшчай. Яшчэ пры канцы 1382 года Ягайла праз сваю маці Ўлянну правёў перамовы з Масквой і нават дасягнуў папярэдняй дамоўленасці з маскоўскім князем Дзмітрам Іванавічам. Прадугледжвалася, што Ягайла прыме хрысціянства ўсходняга абраду і ажэніцца з дачкой маскоўскага ўладара Соф'яй. Але калі Масква запатрабавала ад яго прызнаць сябе васалам («малодшым братам») князя Дзмітра Іванавіча і ахрысціць у праваслаўе «ўсю Літву», у Вільні адмовіліся ад такой перспектывы.

Знаходзячыся ў хісткім становішчы, Ягайла аддаў перавагу блоку з Польшчай, з пасламі якой вяліся перамовы яшчэ ў 1383 годзе. Вунія Вялікага Княства і Кароны тады адпавядала інтарэсам абодвух бакоў. Яна дазваляла аб'яднаць сілы абедзвюх дзяржаваў супроць агульнага ворага - крыжакоў. Нямецкая экспансія ў Польшчы дасягнула пагражальных памераў. Для палякаў важна было забяспечыць спакой сваіх межаў і з боку Вялікага Княства, бо ліцвіны толькі за адзін паход у 1376 годзе вывелі з Польшчы 23 тысячы палонных. У перспектыве польскія магнаты разлічвалі, відаць, на сваё дамінаванне ў вялікай суседняй дзяржаве. Іх асабліва вабілі абшары Валыні ды Падолля.

У студзені 1385 года віленская дэлегацыя правяла перамовы ў Кракаве, а ўлетку польскія ўпаўнаважаныя прыехалі ў Вялікае Княства. Акт вуніі быў падпісаны 14 жніўня ў Беларусі, у князеўскай вежы Крэўскага замка. Ягайла атрымаў права ажэніцца з польскай каралеўнай Ядзвігай і стаць каралём Польшчы. Дзеля гэтага ён абавязваўся прыняць каталіцтва і ахрысціць у яго братаў, сваякоў ды іншых падданных, вызваліць палонных хрысціянаў (палякаў), заплаціць 200 000 фларынаў за зрыў пагаднення аб шлюбе Ядзвігі з Вільгельмам Габсбургам, вярнуць забраныя і назаўсёды далучыць свае землі да Каралеўства Польскага.

Да канчатковага зацверджання вуніі дайшло ў 1386 годзе, пасля таго як Ягайла ахрысціўся на Вавельскай катэдры ў Кракаве, узяў шлюб з Ядзвігай і 4 сакавіка ўрачыста каранавануся. Афіцыйна ён пачаў тытулавацца «каралём Польшчы, вярхоўным князем Літоўскім і дзедзічам Рускім».

З юрыдычнага боку акт Крэўскай вуніі азначаў інкарпарацыю Вялікага Княства ў склад Польшчы. Аднак на практыцы інкарпараваць такую моцную дзяржаву было немагчыма. З прычыны палітычнай актыўнасці незадаволеных вуніяй грамадскіх колаў Вялікага Княства Літоўскага гэты план так і не стаў рэчаіснасцю. Ужо ў 1386 годзе паўстаў князь Андрэй Полацкі, які лічыў, што калі Ягайла прыняў каталіцтва, дык ён не можа быць валадаром Вялікага Княства.

Што да самога акта Крэўскай вуніі, то ёсць меркаванне, нібыта ён (у тым выглядзе, у якім дайшоў да нас) сфальсіфікаваны ў XV стагоддзі, каб апраўдаць прэтэнзіі палякаў на беларускія землі. Бо надта ж непраўдападобнымі выглядаюць астранамічны «выкуп» Ядзвігі і лёгкая згода Ягайлы інкарпараваць Вялікае Княства ў склад Польшчы. Пра гэта, дарэчы, гаварылі нашыя паслы яшчэ ў 1569 годзе на Люблінскім сойме.

Генадзь САГАНОВІЧ

1387. Вільня першая з беларускіх гарадоў атрымала магдэбургскае права

Магдэбургскае, або майдэборскае, права ёсць права горада на самакіраванне, якое ўпершыню ўзнікла ў XIII стагоддзі ў нямецкім горадзе Магдэбурзе, а затым хутка пашырылася па Эўропе.

У Беларусі граматы на магдэбургскае права выдавалі вялікія князі. Першай такую грамату атрымала ў 1387 годзе Вільня, потым Берасце (1390), праз год - Горадня, у 1441 годзе - Слуцк, у 1498 - Полацк, у 1499 - Менск. Самакіраванне давала гораду права на ўласны герб.

Магдэбургскае права мела бальшыня беларускіх гарадоў і мястэчак. Яно вызваляла гараджанаў ад феадальных павіннасцяў, ад суда і ўлады вялікакнязеўскіх старастаў, ваяводаў і іншых дзяржаўных асобаў. Гарадскім жыццём кіраваў выбарны магістрат, што складаўся з дзвюх «палатаў» - рады і лавы. Рада была непасрэднай гарадской уладаю, займалася маёмаснымі і цывільнымі судовымі справамі. Лава разглядала крымінальныя злачынствы.

У раду горад штогод выбіраў радцаў, або райцаў, у лаву - лаўнікаў. На чале рады стаялі таксама выбарныя бурмістры, у лаве старшыняваў прысланы вялікім князем войт або прызначаны ім з ліку месцічаў намеснік - лентвойт. Войт звычайна прысягаў на крыжы, што будзе верна служыць гораду.

Магістрат збіраў падаткі, сачыў за правільнасцю мераў і вагаў на рынках, абараняў інтарэсы гарадскіх гандляроў і рамеснікаў, што былі аб'яднаныя ў цэхі - своеасаблівыя сярэднявечныя прафсаюзы. Полацкі цэх гарбароў і кушняроў меў, напрыклад, зацверджанае гарадскімі ўладамі права за тры мілі ад горада адбіраць ва ўсіх майстроў-аднаасобнікаў тавар, а іх самых саджаць у турму. Гарадское паветра рабіла чалавека вольным. Сялян-уцекачоў, што сяліліся ў месце, магістрат браў пад абарону і не дазваляў вяртаць былому гаспадару, незалежна ад таго, быў ён просты шляхціч ці ваявода.

Наводзячы парадак, гарадскія ўлады не цырымоніліся з парушальнікамі. Полацкі мешчанін Марцін Какорка аднойчы ўзяў ды аблаяў бурмістра. Відаць, потым і дзесятаму загадаў, бо гарадскі кат публічна адлічыў яму на рынку сорок бізуноў, а рада на цэлы год забараніла аматару лаяцца са службовымі асобамі займацца сваім рамяством.

Багатыя жыхары хацелі кіраваць паўнаўладна, бяднейшыя змагаліся за свае правы. Месцічы вымагалі, каб іхныя дэпутаты правяралі ўсю дзейнасць магістрата. Такія ператрускі часам выяўлялі злоўжыванні, вельмі падобныя на сучасныя. Замяць некаторыя было цяжка, і тады парушальнікамі займаліся суддзі. Полацкак доўга гаварыў пра суд над бурмістрам Даніэлем Клібневічам. Праз подкупы ён дамогся выбарання радцам свайго швагра Курбатовіча, прысабечваў падаткі і рознымі хітрыкамі паклаў у кішэню тысячу залатовак. Побач з ім на лаве падсудных сядзеў радца Міхневіч, які наклаў лапу на падаткі з полацкіх корчмаў. Бурмістр Мікола Зелядніцкі вызначыўся тым, што, карыстаючыся службовым становішчам, прызначыў свайго зяця Яна Лашкевіча магістрацкім пісарам і пачаў разам з ім чыніць суд не ў ратушы, як належыць, а ў сябе дома.

Але адкрытасць дзейнасці магістрата і строгае справаздачнасць перад месцічамі былі дастаткова надзейнымі перашкодамі для пашырэння карупцыі ды іншых злоўжыванняў. У чэрвені 1676 года ў Полацку адбыўся сход «магістратских особ всех трех сессий і посполитых», які запрапанаваў гарадскім уладам скласці падатковую ведамасць разам з «поспольшеством» (простымі гараджанамі) і, збіраючы падаткі, «не отступать як пана радного, так и посполитого, богатого и убогого, без ниякое коррупии, не так, як перед тем».

У Масковіі, а потым у Расейскай імперыі, дзе панавалі дзікія феадальныя парадакі, магдэбургскага права, паводле якога жылі эўрапейскія гарады, ніколі не існавала. Нядзіва, што, захапіўшы ў канцы XVIII стагоддзя Беларусь, імператрыца Кацярына II адразу ж выдала адмысловыя ўказы аб скасаванні самакіравання і ўсіх старых гарадскіх вольнасцяў.

Уладзімір АРЛОЎ

1392. Пачатак княжання Вітаўта

Вітаўт не мог доўга цешыцца становішчам службыга князя, у якім апынуўся пасля Крэўскай вуніі. Натхнёны падтрымкай апазіцыйных да Ягайлы сілаў, узімку 1389/90 года Вітаўт узняў супроць свайго брата ўзброенае паўстанне. Захапіць Вільню, у якой сядзела польская залога, не здолеў і мусіў уцякаць, як і ў 1382 годзе, да нямецкіх рыцараў. Ордэну ж з'яўленне Кейстутавіча было жаданай падставай для агрэсіі, таму крыжакі ўзяліся актыўна дапамагаць Вітаўту ў барацьбе за віленскі пасад. Балазе той стаў васалам прускіх рыцараў ды перадаў ім ва ўладанне Жамойць.

Адтуль, з Ордэна, пры дапамозе магістра Конрада Валенрода і яго крыжацкага войска Вітаўт распачаў сапраўдную вайну за ўладу. Ужо ў 1390 годзе паспрабаваў авалодаць Вільняй, у 1391-м захапіў замак у Горадні, а ў 1392-м заняў Новагародак і Мерач ды зноў стаў пагражаць сталіцы. Вітаўта падтрымлівалі шырокія колы грамадскасці, незадаволеныя цэнтралізацыйнай палітыкай Ягайлы. Яны змагаліся ў імя свайго краю, старой веры, старых звычаяў.

Ужо праз які год Ягайла, сутыкнуўшыся з моцнай ваеннай сілай і варажым стаўленнем насельніцтва Вялікага Княства да яго, пераканаўся, што без кампрамісу з Вітаўтам не здолее ўтрымаць пад сваёй уладай усю тэрыторыю Вялікага Княства Літоўскага. Каб супакоіць Вітаўта, а галоўнае - развесці яго з крыжакамі, сама небяспечнымі ворагамі і Польшчы, і Вялікага Княства, ён пайшоў на таемныя перамовы са стрыечным братам. Вітаўту былі прапанаваныя ўладанні яго бацькі Кейстута - і той згадзіўся адмовіцца ад паслугаў Ордэна.

У канцы чэрвеня 1392 года Кейстутавіч выехаў з крыжацкага Рытэрсвэрдэна быццам бы для нападу на Панямонне, але потым нечакана вярнуўся, спаліў Рытэрсвэрдэн і яшчэ два рыцарскія замкі на Нёмане - Новую Горадню і Мецяны ды ўцёк на айчыну. За гэта крыжакі зацята помсцілі свайму былому васалу: у тым жа годзе напалі і спустошылі Вітаўтавы ўладанні, у 1394 годзе магістр Конрад фон Юнгінген з вялікім войскам некалькі тыдняў спрабаваў здабыць Вільню, ды не здолеў. А ў змрочных лёхах Мальбарка яшчэ шэсць гадоў пакутаваў Вітаўтаў брат Жыгімонт.

Тым часам Вітаўт і Ягайла памірыліся. 4 жніўня 1392 года на сустрэчы ў Востраве пад Лідай яны падпісалі пагадненне, паводле якога ўлада ў Вялікім Княстве пажыццёва перадавалася Вітаўту. Атрымаў ён і бацькаву вотчыну з Горадняяй, Трокамі і Луцкам. Ягайла адрокся ад беспасярэдняга валодання сваімі ўдзеламі, якія меў у Княстве. Прысягнуўшы на вернасць Ягайлу, Вітаўт стаў гаспадаром нашай дзяржавы. Гэтак быў пакладзены канец дзесяцігадоваму нутраному закалоту, што трываў у Вялікім Княстве ад 1382 года. Спачатку з тытулам «князь літоўскі», а потым - «вялікі князь літоўскі ды пан і дзедзіч рускі» ды «вялікі князь Літвы і Русі» Вітаўт стаў адзіным уладаром

краіны, хоць намінальна вярхоўны суверэнітэт Ягайлы над землямі Вялікага Княства яшчэ захоўваўся.

Атрымаўшы ўладу, Вітаўт пачаў умацоўваць дзяржаву знутры, цэнтралізаваць яе, утаймоўваць ўсялякі сепаратызм, ствараючы такім чынам магутнае эўрапейскае гаспадарства. І ўжо праз некалькі гадоў, падтрыманы сваімі служылымі князямі і баярамі, Вітаўт пайшоў на абвастрэнне стасункаў з Ягайлам. Толькі цяжкая параза на Ворскле ў 1399 годзе пабурыла яго далёкія планы. У 1401 годзе Ягайла і Вітаўт падпісалі новую, Віленскую вунію, паводле якой апошні пажыццёва пераймаў уладу над Вялікім Княствам як цэлым.

Менавіта пры Вітаўце Вялікае Княства стала вялікім не толькі паводле назову ды тэрыторыі (яго ўлада ахапляла больш за 900 000 квадратных кіламетраў), але і паводле палітычнае ролі ў міжнародным жыцці Эўропы.

Генадзь САГАНОВІЧ

1399. Загінуў апошні полацкі князь Андрэй Альгердавіч

Паводле летапісаў, у 1307 годзе Полацкая зямля, што была калыскаю беларускай дзяржаўнасці, мірна ўвайшла ў склад Вялікага Княства Літоўскага. Полацк захаваў вялікую самастойнасць, якую новагародскія, а затым віленскія валадары неаднаразова падкрэслівалі пісьмовымі абяцаннямі «не рухаць старыны, не ўводзіць навіны». Напачатку становішча Полацкай зямлі ў новай дзяржаве нагадвала палітычны хаўрус. Дамова, што Вялікае Княства Літоўскае падпісала з Лівонскім ордэнам у 1338 годзе, называе полацкага князя, як і гаспадара ўсёй дзяржавы, каралём: «Гэты мір дакончаны ў дзень усіх святых са згоды магістра і ландмаршала і многіх іншых дастойных і рады Рыжскай і са згоды караля Літвы і яго дзяцей і ўсіх ягоных баяраў і са згоды епіскапа полацкага і караля полацкага»...

На знак прызнання асаблівага становішча крывіцкая зямля мела сваіх князёў, якія звычайна даводзіліся блізкімі сваякамі вялікім князям літоўскім. Полацкі валадар Васіль-Воін быў родным братам Гедзіміна. Пазней полацкі пасад заняў Гедзімінаў унук Андрэй, сын вялікага князя Альгерда.

Андрэй Полацкі быў старэйшы з дванаццаці Альгердавых сыноў. Ён паспяхова ваяваў з Лівонскім ордэнам і пасля бацькавай смерці разлічваў заняць пасад у Вільні. Аднак вялікім князем стаў Ягайла, а Андрэй з дружынаю мусіў падацца ў Масковію да князя Дзімітра, таго сама, якога неўзабаве назавуць Данскім.

У Полацк Ягайла прызначыў брата Скіргайлу. Прыезджаючы кіраваць у старажытную крывіцкую сталіцу, усе князі мянялі веру на праваслаўе. Скіргайла, яўна недаацаніўшы самапавагу палачанаў, наважыўся адступіць ад завядзёнкі і захаваў вернасць паганству. Скончылася гэта для яго вельмі сумна. Раз'ятраны збой полацкіх месцічаў прывязаў князя задам наперад да старой кабылы-шаўлюжкі і пад свіст і агатуканне пагнаў яе да гарадской брамы. Зняважаны Альгердавіч вярнуўся з моцным войскам, якое разам з лівонскімі рыцарамі ўзяло Полацк у аблогу. Чатыры месяцы палачане адстойвалі родныя сцены і перамаглі. Навука была Скіргайлу на карысць: зноў прыехаўшы праз колькі гадоў у Полацк вялікакнязеўскім намеснікам, ён прыняў хрост пад праваслаўным імем Іван.

Барацьба з Ягайлам дапамагла Андрэю Полацкаму вызначыцца на Куліковым полі. Палітычныя варункі штурхалі Вялікае Княства Літоўскае да альянсу з Залатой Ардой супроць агульнага ворага. Хан Мамай атрымаў ад Ягайлы абяцанне падтрымаць татараў збройнай сілай. Яго вораг Андрэй стаў пад сцягі маскоўскага валадара.

Беларускае войска спынілася за дваццаць вёрстаў ад Куліковага поля і на бітву не пайшло. Няварта загадваць, якой каляінаю пакацілася б наша гісторыя, каб Ягайла ўдарыў у спіну маскоўцам. Зрабіць гэтага ён проста не мог, бо ваяры-беларусы не захацелі ісці супроць аднаверцаў, добра памятаючы, як білі ардынцаў на Сініх Водах.

Андрэй Альгердавіч прывёў з сабою каля дзвюх тысяч полацкіх ратнікаў і ўзначаліў полк правай рукі - правы фланг маскоўскіх войскаў. Князь біўся ў адным шыхце з падначаленымі. На шостаі гадзіне сечы полк левай рукі і палова вялікага палка паказалі татарскім шаблям ды арканам спіны. Правы фланг з палачанамі, хоць вакол яго і сціскаліся варожыя «абцугі», стаяў насмерць. Чаканне блізкай перамогі ўжо хмяліла Мамаю галаву, але тут у бітву ўступіў засадны полк. Палачане разам з тымі, хто выстаяў, перайшлі ў наступ, «и побегоша татарсции полци, а христианский полци за ними гоняюще, бьюща и секуща».

Добра, калі хоць траціна Андрэевай дружыны вярнулася дахаты. Аднак і на радзіме не кожны з гэтых ваяроў памёр сваёй смерцю. Андрэй па-ранейшаму ваяваў з Ягайлам. Марачы пра вялікакнязеўскі пасад, ён уступіў у хаўрус з крыжакамі, назваў лівонскага магістра бацькам і дарагім сябрам і прызнаў сябе ягоным васалам. Крыжацкія мячы расчысцілі князю дарогу назад у Полацк, ды на кані яму давялося быць нядоўга. Андрэй быў разбіты і надоўга трапіў у вязніцу. Трымалі яго за кратамі на ўсялякі выпадак далёка ад дзвінскіх берагоў, у Польшчы. Адтуль князя вызваліў ужо наступны гаспадар Вялікага Княства Літоўскага - Вітаўт.

Доўгае і бурнае жыццё найстарэйшы Альгердаў сын скончыў, як і належыць ваяру, на полі бітвы. Вітаўтава войска ў 1399 годзе напаткала цяжкая параза ад татараў на рацэ Ворскле. Доўга балявалі там ваўкі і

крумкачы. Пажываю ім была палова ўсіх воінаў Вялікага Княства, блізу шасці дзесяткаў славянскіх ды балцкіх князёў. Ратуючы сябе, баявыя таварышы пакінулі іх непахаванымі. Вусцішнае відовішча адкрывалася на месцы сечы праз колькі гадоў: безліч вымытых дажджамі чалавечых шкілетаў. Там, далёка ад роднай зямлі, трава прарасла і праз косці Андрэя Альгердавіча.

У дзень, калі ён астатні раз бачыў сонца, князю ішоў семдзсят пяты год. Ён застаўся ў гісторыі як апошні полацкі князь. Пасля яго месцам і Полацкай зямлёй кіравалі ўжо вялікакнязеўскія намеснікі, а пасля на абшары колішняга княства было створана Полацкае ваяводства.

Тры стагоддзі Полацк заставаўся найбуйнейшым горадам Вялікага Княства.

Уладзімір АРЛОЎ

1410. Бітва пад Дуброўнай (Грунвальдская бітва)

Войска нямецкага Ордэна і злучанія сілы Вялікага Княства ды Польшчы сышліся на ўзгоркавым полі паміж тагачаснымі прускімі мястэчкамі Грунвальд і Танэнбэрг. Рыцары з'явіліся тут першыя і добра падрыхтаваліся да бітвы. Вялікі магістр Ульрых фон Юнгінген размясціў артылерыю і арбалетнікаў, загадаў выкапаць і прыкрыць спецыяльныя ямы супраць конніцы непрыяцеля. Сабраныя тут сілы Ордэна сягалі 20 тысячаў.

Армія Вітаўта і Ягайлы была пастаўлена перад нямецкім войскам такім чынам, што ўтварала роўны па даўжыні фронт з праціўнікам. На правым фланзе стаялі 40 харугваў Вялікага Княства Літоўскага, каля паловы якіх прыйшлі з беларускіх земляў, - берасцейская, ваўкавыская, віцебская, гарадзенская, лідская, амсціслаўская, новагародская, пінская, полацкая, смаленская, старадубская ды іншыя. Апроч іх у складзе Вітаўтавых сілаў быў адзел татарскай конніцы, якую прывёў хан Джэалал-ад-Дзін. Польскае войска складалася з 50 харугваў. Дапамагаць ім прыйшлі найманьня аддзелы чэхаў і мараваў. Разам хаўруснікі мелі велізарную армію - блізу 25-30 тысячаў.

Нямецкія рыцары імкнуліся выклікаць атаку непрыяцеля, каб яшчэ да сечы прычыніць яму страты падрыхтаванымі ямамі і артылерыйскім агнём. Яны нават адвялі свае перадавыя аддзелы назад. Раніцай 15 ліпеня 1410 года харугвы Вялікага Княства першымі кінуліся на ворага - спачатку лёгкая конніца, затым цяжкая. Палякі марудзілі і ўступілі ў бой пазней. Калі Вітаўт быў сярод свайго войска і беспасярэдне кіраваў ім у сечы, дык Ягайла знаходзіўся ў тыле, каля лагера, на высокім пагорку, з якога ажыццяўляў агульнае кіраванне злучанымі сіламі.

Дзве велізарныя арміі сутыкнуліся, і лютая сеча закіпела па ўсёй даўжыні фронту, аднак галоўныя сілы Ордэна на чале з маршалам Конрадам Валенродам памкнуліся на фланг Вялікага Княства. Прыкладна праз гадзіну ўпартай бітвы харугвы Вітаўта пачалі адступленне да свайго абозу, і рыцары кінуліся ў пагоню. Гэтак пачаў здзяйсняцца вырашальны для баталіі манеўр Вітаўта, узгоднены з Ягайлам. Ягонае войска не ўцякала, як пра тое пісалі многія гісторыкі, а дзейнічала паводле вызначанага плану дзеля парушэння баявых парадкаў цяжкаўзброеных рыцараў. Іх такім чынам расейвалі па шырокай мясцовасці.

Толькі смаленскія харугвы, пакінутыя Вітаўтам, прыкрывалі правы фланг палякаў і неслі цяжкія страты. Тым часам рыцарская конніца, якая гналася за «ўцекачамі» да абозу арміі Вялікага Княства, была знішчаная, і харугвы зноў вярнуліся на поле бітвы. Яны ўдарылі з тылу па групоўцы Ульрыха фон Юнгінгена, захопленай сечай з палякамі. Неўзабаве харугвы магістра і правы фланг войскаў Тэўтонскага ордэна былі аточаныя і апынуліся ў двух вялізных катлах. Пачаўся разгром крыжацкай арміі. Частка яе вырвалася з атачэння і паспрабавала наладзіць абарону ў сваім умацаваным абозе, аднак хаўруснікі ўварваліся ў табар і ў асабліва крывавай сечы даваршылі знішчэнне галоўных сілаў Ордэна.

Перамога ў бітве пад Дуброўнаю (так называюць гэтую бітву беларускія летапісы) далася дарагой цаною. У чужую зямлю палегла палова ратнікаў, прыведзеных Вітаўтам, сярод якіх - тысячы беларусаў. Але палітычнае значэнне гэтай перамогі цяжка пераацаніць. Амаль дзвюхсотгадовая агрэсія нямецкіх рыцараў на ўсход была спыненая. Разгромлены Ордэн так і не змог узнавіць сваіх ранейшых сілаў ды неўзабаве знік як самастойная дзяржава. Стасунак сілаў у Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропе змяніўся на карысць славянскіх краінаў. Вялікае Княства змагло адмовіцца ад нявыгадных умоваў вуніі 1401 года з Польшчай і стала больш самастойным. Нарэшце, пасля разгрому Тэўтонскага ордэна яно атрымала амаль стагоддзе параўнальна мірнага існавання - да пачатку экспансіі Маскоўскай дзяржавы.

Генадзь САГАНОВІЧ

1413. Гарадзельская вунія

Разгром галоўных сілаў Тэўтонскага ордэна пад Дуброўнай (Грунвальдам) не прывёў да поўнай паразы нямецкай дзяржавы ў Прусіі. Торуньскае пагадненне 1411 года было кампрамісным і не магло задаволіць аніводны бок. Пры актыўнай падтрымцы Захаду новы магістр тэўтонцаў Генрых Пляўэн пачаў аднаўляць мілітарную моц Ордэна. Новая вайна з крыжакамі здавалася няўхільнай, таму Вітаўт і Ягайла палічылі патрэбным больш шчыльнае аб'яднанне сілаў.

Разам аб'ехаўшы землі Вялікага Княства Літоўскага, падпісаўшы ваенныя пагадненні з Масквой і татарамі, Вітаўт і Ягайла вырашылі прыняць умовы новай дзяржаўнай вуніі. Дзеля гэтага ў кастрычніку 1413 года ў Горадлі над Бугам сабраліся не толькі манархі, але і пань абедзвюх дзяржаваў. Прынятыя імі граматы - Ягайлы і Вітаўта, польскіх паноў і баярства Вялікага Княства - сталі актамі новай Гарадзельскай вуніі. Першай граматай пацвярджалася само аб'яднанне дзяржаваў. Пры гэтым упершыню была выразна прызнана самастойнасць Вялікага Княства Літоўскага: яно захоўвала права на існаванне і па смерці Вітаўта; праўда, вялікага князя можна было выбраць толькі пасля ўзгаднення з Ягайлам і ягонай радай. Гэтаксама палякі бралі абавязак не выбіраць нікога каралём пасля Ягайлы, не ўзгадніўшы кандыдатуры з вялікім князем ды яго баярствам.

Панам і баярам Вялікага Княства, якія прынялі каталіцтва, былі пацверджаныя прывілеі, наданыя Ягайлам яшчэ ў 1386 годзе, а таксама гарантаваныя новыя. Яны атрымалі права поўнага распараджэння сваёй зямлёй і шырокія палітычныя свабоды. Іх павіннасці былі абмежаваныя толькі абавязкам узводзіць умацаванні і ўдзельнічаць у ваенных паходах на свае сродкі.

Дзеля шчыльнейшага збліжэння дзвюх дзяржаваў 47 баярскіх родаў Вялікага Княства Літоўскага абмяняліся гербамі з польскай шляхтай. Паводле польскага ўзору ў дзяржаве ўтвараліся ваяводства і каштэлянніі (спачатку толькі Віленскае і Троцкае). Але права на гэтыя пасады і ўсе прывілеі, гарантаваныя Гарадзельскай вуніяй, належалі толькі каталікам. Гэтак шырокімі свабодамі і гербавым пабрацімствам з польскай шляхтай прынятыя акты рабілі нашых паноў і баяраў прыхільнікамі вуніі.

Адной з прычын адкрыта каталіцкага характару Гарадзельскай вуніі было імкненне Вітаўта здабыць сімпатыі на Захадзе, пазбавіць заходняй падтрымкі Ордэн. Чыста праваслаўныя землі Беларусі - Віцебская, Полацкая, Смаленская - не бралі ніякага ўдзелу ў Гарадзельскім з'ездзе і акты вуніі іх не датычылі. Яны заставаліся аўтаномнымі вобласцямі дзяржавы.

Акты Гарадзельскай вуніі зрабілі каталіцтва прывілеяванай рэлігіяй дзяржавы, з прычыны чаго канфесійная праблема ў Вялікім Княстве пачала набываць асаблівае значэнне. Хоць пастанова, якая забараняла праваслаўным займаць важныя дзяржаўныя пасады, не заўсёды і не абавязкова выконвалася, тым не менш яна была сур'ёзнай падставай нутранага разладу ў грамадстве.

Генадзь САГАНОВІЧ

1468. Судзебнік Казіміра Ягайлавіча, першы звод законаў дзяржавы

У часе паўвекаваго княжання Казіміра Ягайлавіча, калі ў Вялікім Княстве стабілізавалася нутранае жыццё, паспяхова развівалася гаспадарка, хутка павялічвалася колькасць насельніцтва, быў складзены першы з вядомых збораў феадальнага права. Гэта так званы Судзебнік 1468 года - каштоўны помнік заканадаўства, які адлюстравваў пэўны этап развіцця нашай дзяржаўнасці. Зацвярджаўся ён у Вільні 29 лютага на нарадзе вялікага князя з панамі-радаю ды «з усім паспольштвам».

У свой час польскі гісторык В.Мацяеўскі называў яго «беларускім статутам» не толькі таму, што гэты кодэкс быў напісаны на старабеларускай мове. Ён увабраў нормы звычайнага беларускага права (разам з даўнымі нормамаі гэтак званай «Рускай праўды»). Судзебнік уяўляў з сябе зборнік з 25 артыкулаў, у якім былі сістэматызаваныя прававыя нормы аб пакараннях за крымінальныя злачынствы (што складалі толькі частку крымінальнага права) ды аб павіннасцях грамадзян на гаспадара. Ён, у прыватнасці, абараняў усіх уладальнікаў ад наездаў і гвалту (гвалтаўніка прыцягвалі да суда вялікі князь ці паны-рада), прадугледжваў абавязковае выкананне судовай пастановы, пазбаўленне годнасці і ўсіх правоў наўзамен смяротнага пакарання для шляхціча і пазбаўленне асабістай свабоды - для нешляхціча, вызваляў ад пакаранняў сям'ю злачынца, уводзіў прынцып індыўідуальнай адказнасці кожнага, патрабаваў вяртаць законным уладальнікам знойдзеныя рэчы і жывёлу, а таксама замацоўваў прыгонную залежнасць сялян, а ўсіх жыхароў абавязваў падтрымліваць у належным парадку дарогі і масты. У артыкулах зборніка замацоўваўся таксама шэраг іншых важных нормаў, якія потым паспяхова ўдасканаліліся і пашыраліся ў далейшай працы над сістэматызацыяй права.

Праўда, паралельна з існаваннем Судзебніка, які выкарыстоўваўся, бадай, толькі ў цэнтральных абласцях дзяржавы, іншыя землі перададзенаму паслугоўваліся сваім мясцовым правам. Неабходнасць умацавання дзяржаўнага суверэнітэту Вялікага Княства стымулявала далейшую працу па кадыфікацыі права, што неўзабаве прывяло да стварэння «аднаго права» для ўсіх земляў - першага Статута. Нормы, выкладзеныя ў Судзебніку, нязменна дзейнічалі да таго часу, пакуль не былі пашыраныя і дапрацаваныя ў Статуце 1529 года. Аднак тыя, што не ўвайшлі ў Статут, заставаліся актуальнымі і надалей.

Судзебнік 1468 года паклаў пачатак новаму этапу развіцця права і заканадаўчай дзейнасці дзяржаўных органаў, які арганічна завяршыўся стварэннем Статутаў Вялікага Княства Літоўскага - найбольш дасканалых зводаў законаў у тагачаснай Эўропе. У галіне прававой культуры наша дзяржава апырэдзіла сваіх суседзяў.

Паводле тэрміналогіі і выкладзеных формулаў да Судзебніка Казіміра Ягайлавіча вельмі блізкі быў і першы зборнік прававых нормаў

Маскоўскай дзяржавы - Судзебнік маскоўскага князя Івана III, выдадзены ў 1497 годзе. Тлумачыцца гэта тым, што складальнікі маскоўскага зводу карысталіся законам Вялікага Княства Літоўскага ды шмат з яго запазычылі.

Генадзь САГАНОВІЧ

1492. Першая вайна Маскоўшчыны з Вялікім Княствам Літоўскім

Пры канцы XV стагоддзя аб'яднаная і моцная Маскоўская дзяржава ўсутыч падышла да межаў Вялікага Княства Літоўскага. У зацятым процістаянні Вільня пачала страчваць ініцыятыву яшчэ на пачатку панавання Казіміра Ягайлавіча, калі той падпісаў з Масквой «вечны мір» у 1449 годзе. Паводле дамовы наша дзяржава адмаўлялася ад актыўнай ролі на сумежных землях. Вось жа дзякуючы такой пазіцыі Вільні маскоўскі валадар неўзабаве падпарадкаваў Цвер, пасля Разань. Ноўгарад Вялікі сам прасіў у Казіміра Ягайлавіча дапамогі, калі Масква яго занявольвала, але той нічога не зрабіў для падтрымкі Ноўгарадскай рэспублікі.

У 1480-х гадах служылія людзі Маскоўскай дзяржавы без абвяшчэння вайны пачалі пустошыць суседнія воласці Вялікага Княства Літоўскага. Маскоўскі валадар Іван III, які пасля шлюбу з Соф'яй Палеалог пераняў у візантыйскіх цэсараў і герб (двухгаловага арла), і палітычную дактрыну, адкрыта запатрабаваў ад вялікага князя Казіміра «Полацка, Віцебска, Смаленска і ўсіх іншых земляў рускіх». Масква абвяшчала сябе адзінай пераемніцай былой Русі ды бралася «збіраць» усе ўсходнеславянскія землі.

Іван III рыхтаваўся да адкрытай вайны і сачыў за справамі ў нашай краіне. Як толькі памёр Казімір Ягайлавіч, улетку 1492 года на захад рушылі маскоўскія ваяводы. Скарыстаўшы зручны момант, яны занялі Мцэнск, Любуцк, Масальск, Сярпейск, Вяземшчыну. Абараняць іх не было сілаў. Смаленскі ваявода Юры Глябовіч здолеў-такі вярнуць некалькі захопленых гарадоў, аднак у 1493 годзе маскоўскае войска зайшло яшчэ далей. Іван III прасіў свайго хаўрусніка крымскага хана нанесці ўдар па Вялікім Княстве з поўдня, а да мазавецкага князя і магістра Тэўтонскага ордэна накіраваў паслоў дзеля ўтварэння ваеннага блоку супраць Ягайлавічаў.

Вайна была зусім нечаканай для нашага гаспадарства, якое спадзявалася на трываласць «вечнага міру» з Масквой. Каб перапыніць агрэсію, новы вялікі князь Аляксандар паслаў да Івана III сваіх упаўнаважаных са скаргамі і прапановамі. У хана Заволжскай Арды і караля Польшчы ён прасіў дапамогі, крымскага хана спрабаваў схіліць на свой бок, аднак ніхто не спяшаўся заступіцца за Вялікае Княства Літоўскае. Толькі ў 1494 годзе віленскім паслам удалося падпісаць

замірэнне з маскоўскім валадаром. Паводле дамовы Вільня страчвала на карысць Масквы вялізныя тэрыторыі, у прыватнасці Вязьму і землі на вышняхвінах Акі. Мірнае пагадненне было замацавана шлюбам Аляксандра з Іванавай дачкой Аленай.

Здавалася, сваяцтва манархаў палепшыць узаемадачыненні дзяржаваў, аднак гэты шлюб толькі ўскладніў іх. Іван III рыхтаваўся да новай вайны, спрабаваў уплываць на Аляксандра як на свайго зяця ды скіроўваў на Вялікае Княства крымскіх татароў. Урэшце, спасылаючыся на пераслед тут праваслаўнай царквы, у 1500 годзе Іван III яшчэ да абвяшчэння вайны накіраваў на яе сваіх ваяводаў. Шматтысячнае войска заняло Бранск, Ноўгарад-Северскі, Старадуб, іншая групоўка здабыла Дарагабуж і збіралася ісці на Смаленск, а з Вялікіх Лукаў на Тарапец рушыла трэцяя маскоўская армія. Падбухторанья Іванам III, з поўдня наляцелі крымскія татары, якія спустошылі Берасцейшчыну, спалілі пасады Берасця і Камянца.

У гэтай крытычнай сітуацыі насустрач маскоўскім ваяводам паспяшаўся найвышэйшы гетман Канстанцін Астрожскі. За Смаленскам ён даведаўся, што вораг мае 40-тысячнае войска, а ў гетмана было толькі блізу чатырох з паловай тысячаў. І ўсё ж трэба было бараніць межы. «Мала ці многа маскавітаў будзе, ды толькі ўзяўшы Бога ў падмогу біцца з імі, а не біўшыся - назад не вяртацца», - цвёрда вырашыў Астрожскі ды пайшоў на маскоўскае войска.

Трагічная бітва адбылася 14 ліпеня 1500 года каля рэчкі Ведраша, за Дарагабужам. Харугвы Астрожскага напачатку нават паціснулі маскоўскую конніцу, аднак дыспрапорцыя сілаў была занадта вялікая. У няроўнай сечы палеглі амаль усе, хто прыйшоў з Астрожскім да Ведрашы, а сам гетман трапіў у палон. Вялікае Княства пацярпела першую ў палявой бітве адчувальную паразу ад Масковіі.

Просячы дапамогі, Аляксандар рассылаў паслоў да валадароў іншых дзяржаваў - заволжскага хана, маскоўскага гаспадара, інфлянцкага магістра, сваіх братоў караля польскага Яна Альбрэхта і караля вугорцаў ды чэхаў Уладзіслава, аднак рэальную падтрымку ён атрымаў толькі ад Інфлянцкага ордэна, які ўступіў у вайну супроць Масквы. Маскоўскія ваяводы з вялікімі сіламі ўрываліся ў Беларусь і спустошылі землі Амсціслаўшчыны, Віцебшчыны і Полаччыны, палілі Воршу ды іншыя гарады. Толькі ў 1503 годзе, стаміўшыся, Іван III пайшоў на замірэнне. Паводле падпісанай дамовы, да Маскоўскай дзяржавы адышлі вялікія абшары з гарадамі Чарнігаў, Старадуб, Гомель, Ноўгарад-Северскі, Рыльск, Любеч, Пуціўль, Хоцімск, Бранск, Любуцк, Дарагабуж, Невель, Вяліж ды іншымі. Як адзначыў у сваёй «Хроніцы Эўрапейскай Сарматыі» Аляксандар Гваніні, «за адзін ваенны паход і за адзін год Масквіцін захапіў усё тое, што шмат гадоў і з вялікімі цяжкасцямі здабываў вялікі князь літоўскі Вітаўт».

Гэтак трагічна пачалося XVI стагоддзе для Вялікага Княства - абарончымі войнамі супроць Маскоўшчыны, стратай вялікіх тэрыторый, спусташэннямі воласцяў і знішчэннем гарадоў.

Генадзь САГАНОВІЧ

6 жніўня 1506. Разгром татарскага войска пад Клецкам

У ліпені 1506 года больш за 12 тысяч крымскіх татароў на чале з Беці-Гірэем і Бурнашам уварваліся ў межы Вялікага Княства Літоўскага. Пераправіўшыся каля Лоева цераз Дняпро, яны пайшлі проста да Слуцка, потым да Клецка і адтуль рассылалі свае загоны на вялікіх абшарах Беларусі.

Хворы вялікі князь Аляксандар быў якраз са сваім дваром у Лідзе, калі даведаўся, што набліжаюцца татары. Магло дайсці да трагедыі. Гаспадар Аляксандар даручыў выбіваць татароў гетману найвышэйшаму Станіславу Кішку і маршалку дворнаму князю Міхалу Глінскаму, а яго самога тэрмінова павезлі назад у Вільню.

Татары не дайшлі нейкай мілі да Ліды, у якой знаходзіліся панырада, ды пачалі паліць і рабаваць вёскі ваколіцаў. Кішка з Глінскім хутка сабралі блізу 6 тысячаў паспалітага рушання і ўжо пад Лідаю, сутыкнуўшыся, разбілі невялікі загон наезнікаў. Потым шляхоцкія харугвы пайшлі ў Новагародак і тры дні стаялі там, здабываючы інфармацыю пра галоўныя сілы арды. Злоўленыя пад Гарадзішчам татары паведамлілі, што іх галоўны кош размешчаны каля Клецка. Вось тады Кішка і Глінскі павялі войска праз Асташын, Палонку, Ішкальд на Клецак.

Пад Ішкальдам натрапілі на загон татароў з 500 коннікаў і разграмілі яго, але некалькі чалавек паспелі ўцячы ды папярэдзіць пра небяспеку свае галоўныя сілы.

Нашае войска спынілася нанач недалёка ад Клецка, у вёсцы Ліпа, а раніцай наступнага дня (6 жніўня, у сераду) рушыла проста на татароў. Гетман найвышэйшы Станіслаў Кішка раптам занядужаў і замест яго пры поўнай згодзе старэйшых чыноў каманду над харугвамі пераняў Міхал Глінскі.

Калі Глінскі падвёў войска да Краснага Ставу і ракі Лань, татары ўжо стаялі на процілеглым беразе падрыхтаваныя да бітвы. Абстрэльваючы з лукаў нашы харугвы, яны не давалі ім пераправіцца цераз Лань. Некалькі гадзін вялася перастрэлка. Тым часам войска Глінскага падрыхтавала дзве гаці і ўсімі сіламі пачало пераправу. Аднак па правай гаці конніца перайшла хутчэй, чым па левай, дзе знаходзіўся князь Глінскі. Заўважыўшы гэта, татары разам наваліліся на правае крыло і шмат каго ў ім пабілі. Тады паспяшаўся Глінскі, які з левым

крылом скончыў пераправу ды што было моцы заатакаваў татараў, разразаючы іх войска на дзве паловы. Пашматанае правае крыло паспела ачуцца ды таксама кінулася на ворага. Гэтак частка татараў апынулася ў атачэнні. Яны не вытрымалі націску і пачалі ўцякаць.

Вершнікі князя Глінскага доўга яшчэ гналіся за рэшткамі татарскіх загонаў, забіваючы і беручы ў палон хіжых наезнікаў. Яны пераймалі іх на розных дарогах - каля Слуцка, Петрыкава, на Украіне. Мала хто з вялікага войска вярнуўся ў крымскія ўладанні.

А пад Клецкам, дзе была здабытая першая буйная перамога Вялікага Княства над крымскімі татарамі, чакалі вызвалення дзiesiąткі тысяч жыхароў Беларусі, якіх татары збіраліся весці ў няволю.

Генадзь САГАНОВІЧ

8 верасня 1514. Бітва пад Воршай

На зыходзе 1512 года Маскоўская дзяржава распачала новую вайну за «искони русские земли» - Беларусь і Украіну, што ўваходзілі ў склад Вялікага Княства Літоўскага і пад уладаю Маскоўшчыны ніколі не знаходзіліся.

Фарпостам Княства на ўсходзе быў старажытны беларускі горад Смаленск. У ліпені 1514-га яго ўзяло ў аблогу велізарнае 80-тысячнае войска маскоўцаў, папоўненае наёмнікамі з заходнеўрапейскіх краінаў. Па гарадскіх умацаваннях амаль бесперапынна білі трыста гарматаў. Ваявода Юры Салагуб капітуляваў.

Натхнёны поспехам маскоўскі князь Васіль III кінуў свае войскі ўтлыб Беларусі. Услед за Смаленскам здаліся ворагу Крычаў, Амсціслаў і Дуброўна. Крамлёўскі валадар быў настолькі ўпэўнены ў сваёй перамозе, што пад час адной з застоліц загадаў сваім ваяводам «войскі літоўскія і польскія з каралём да Масквы як быдла пугамі гнаць». Над дзяржаваю сапраўды навісла смяротная небяспека.

Вялікі князь Жыгімонт Стары здолеў сабраць пад свае сцягі ў Менску толькі трохі болей за 30 тысяч ваяроў. Тут былі 16 тысяч коннікаў паспалітага рушання Вялікага Княства пад камандаваннем славутага гетмана Канстанціна Астрожскага, 14 тысяч польскіх конных жаўнераў, тры тысячы найманай пяхоты і 2500 шляхцічаў-добраахвотнікаў з Польшчы. Жыгімонт з чатырохтысячным войскам застаўся ў Барысаве, а асноўныя сілы на чале з Астрожскім рушылі насустрач варожаі ардзе. Пры канцы жніўня адбыліся першыя сутычкі з ворагам на рэках Бярэзіне, Бабры і Друці.

Пасля некалькіх паразоў расейскае войска спынілася паміж Воршай і Дуброўнай на рэчцы Крапіўне. Тут і адбылася вырашальная бітва.

Частка конніцы Астрожскага ўброд і наўплаў - без стратаў - пераправілася цераз Дняпро. Астатнія коннікі, пяхота і артылерыя пераадолелі раку трохі вышэй, па таёмна наведзеным наплыўным мосце. Палкі Канстанціна Астрожскага пачалі шыхтавацца насупроць стану маскоўцаў уначы з 7 на 8 верасня. У цэнтры гетман паставіў 16 тысячаў ліцьвінскай конніцы, па баках - палякаў. Наперадзе былі сабраныя сама трапныя стралкі.

На досвітку пад гукі трубаў і бубнаў маскоўскія ваяводы Чаляднін і Булгакаў-Голіца павялі палкі ў першую атаку. Астрожскі звярнуўся да сваіх ваяроў з кароткай гарачаю прамовай: «Мужныя рыцары! Няхай доблесць і мужнасць вашы будуць вартыя слаўных бацькоў!..»

Няўдача першай атакі не надта збянтэжыла Чалядніна і Голіцу: у іх была амаль трохразовая перавага - 80 тысяч супроць 30. Такая самаўпэўненасць саслужыла ваяводам дрэнную службу. Яны кепска ўзаемадзейнічалі і нават не лічылі патрэбным дапамагаць адзін аднаму. Калі ваяры Астрожскага ўдарылі па палках Булгакава-Голіцы, Чаляднін ад бою ўхіліўся, а калі ўдар абрынуўся на ягоных ваяроў, Голіца адплаціў тым сама.

Спроба абысці нашае войска і наляцець з тылу не ўдалася, і пасля паўдня маскоўскія ваяводы кінулі на праціўніка галоўныя сілы. Сеча дасягнула найвышэйшага напалу. Гетман быў сярод сваіх жаўнераў. Ягоная ўзнятая над галавою булава дадавала мужнасці слабейшым.

І раптам здарылася нечаканае: конніца Астрожскага завагалася, спыніла націск, а потым і наагул пакацілася назад. Расцягнутыя баявыя парадкі маскоўцаў з пераможнымі крыкамі перайшлі ў наступ. Колькі хвілінаў коннікі і сапраўды ўцякалі, а тады знячэўку крута павярнулі ўбок. Расейская дваранская конніца апынулася перад пакінутымі ў засадзе гарматамі.

Смяротны град артылерыі спыніў атаку. Чужынцы, збіваючыся ў бязладныя натоўпы, замітусіліся і паказалі нядаўнім «уцекачам» спіны. Конніца Астрожскага расекла сціжму заваёўнікаў на часткі і рассяла іх па шырокім прырэчным полі. Ворагаў гналі і секлі яшчэ пяць вёрстаў. Вада ў Крапіўне пачырванела ад крыві і, паводле падання, выйшла з берагоў, бо целы мноства забітых загацілі раку. Шмат хто знайшоў сваю смерць у Дняпры, у навакольных лясах і балотах.

Летапісы і кронікі паведамляюць, што маскоўская раць страціла забітымі блізу 40 тысячаў. Чаляднін, Булгакаў-Голіца і яшчэ восем ваяводаў трапілі ў палон. Разам з імі ў руках у пераможцаў апынуліся дзве тысячы «дзяцей баярскіх» і тры тысячы шэраговых воінаў. Прыгаломшаны весткаю пра поўны разгром свайго войска Васіль III абвясціў, што ўсе палонныя для яго - мёртвыя, і кінуў іх на вырак лёсу. Булгакаў-Голіца вярнуўся ў Масковію толькі ў 1552 годзе.

Аршанская бітва стала адной з найбуйнейшых у Эўропе XVI стагоддзя. Блісучая перамога нашай зброі аддала ініцыятыву вайны ў рукі Вялікага Княства. Усе захопленыя маскоўцамі гарады, апроч Смаленска, былі вызваленыя. Пачаў развальвацца накіраваны супроць Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага таемны альянс Маскоўшчыны і эўрапейскіх дзяржаваў. Крымскія татары, уражаныя перамогаю пад Воршай, на два гады спынілі набегі на Княства і павярнулі сваіх коней у бок Маскоўшчыны.

У снежні 1514 года вялікі гетман Канстанцін Астрожскі трыумфальна ўступіў у сталіцу дзяржавы Вільню. У гонар перамогі на ягоныя сродкі там былі збудаваныя праваслаўныя храмы Святой Тройцы і Святога Мікалая, якія захаваліся дагэтуль.

Апісанне бітвы пад Воршай змешчанае ў «Кроніцы» Мацея Стрыйкоўскага. Праз некалькі гадоў пасля перамогі невядомым мастаком было створанае жывапіснае батальнае палатно, на якім адлюстраваны адзін з эпізодаў сечы. На карціне, што захоўваецца цяпер у Нацыянальным музеі ў Варшаве, можна ўбачыць баявыя бел-чырвона-белыя сцяжкі беларускіх ваяроў. Гэта першая па часе выява нашага нацыянальнага сцяга. Памяць пра слаўную перамогу ўвасобілася і ў беларускай народнай песні:

Ой, у нядзельку параненька
Узышло сонца хмарненька,
Узышло сонца над борами,
Па-над Сялецкім таборам.
А ў таборы трубы йграюць,
Да ваяцкае парады зазваюць,
Сталі рады адбываці,
Адкуль Воршы здабываці:
А ці з поля, а ці з лесу,
А ці з рэчкі невялічкі?
А ні з поля, а ні з лесу,
Толькі з рэчкі невялічкі.
А ў нядзельку параненьку
Сталі хлопцы-пяцігорцы,
Каля рэчцы на прыгорцы:
Гучаць разам з самапалаў,
З сяміпалых ад запалаў.
Б'юць паўсоткаю з гарматаў.
Масква стала наракаці,
Места Воршу пакідаці;
А як з Воршы ўцякалі,
Рэчку невялічку пракліналі:
«Бадай ты, рэчка, сто лет высыхала,
Як нашая слава тутака прапала;
Бадай высыхала да сканчэння свету
Што нашай славанькі ўжо нету».

Слава Воршы ўжо ня горша
Слаўся, пан Астрожскі!

У 1992 годзе ў дзень гадавіны бітвы пад Воршай на пляцы Незалежнасці ў Менску адбылася прысяга беларускіх вайскоўцаў на вернасць свайму народу.

Уладзімір АРЛОЎ

6 жніўня 1517. Францішак Скарына выдаў у Празе першую друкаваную беларускую кнігу

У прадмове да гэтай кнігі, якая называлася «Псалтыр», ён пісаў: «І відзячы такавыя пажыткі ў так малой кнізе, я, Францішак Скарынін сын з Полацка, у лекарскіх навуках доктар, павялеў Псалтыру ціснуці... наперад ка чці і к пахвале Богу ў тройцы адзінаму і прачыстай яго мацеры Марыі... а потым к пажытку паспалітага, добрага, наболее з тое прычыны, іжэ мя міласцівы Бог з таго языка на свет пусціў».

Ён пакінуў нашчадкам перакладзеныя на блізкую да народнай мову біблейныя кнігі і гэтым увёў Беларусь у агульнаэўрапейскую цывілізаваную сям'ю.

Ён застаўся ў гісторыі як беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар.

Як наш першы пісьменнік - празаік і паэт - што служыў не эліце або нейкаму аднаму саслоўю, а ўсяму народу.

Як гуманіст, што пакінуў надзвычай сугучны нашаму часу заповіт: «Тое чыніці іншым ўсім, што самому любя ёсць ад інных ўсіх. І таго не чыніці іншым, чаго сам не хошчашы ад інных меці. Такі закон прыроджаны, напісаны ёсць у сэрцы адзінага кожнага чалавека».

Застаўся, як выдатны перакладнік з некалькіх старажытных і новых моваў.

Як рэдактар і выдавец, што дасягнуў найвялікшай суладнасці слова і друкарскага мастацтва.

Як патрыёт, пярэ якога належыць сама прачулы за ўсю беларускую гісторыю, геніяльна прасты хваласпеў любові да Бацькаўшчыны: «Панежэ ад прыраджэння звяры, ходзячы ў пустыні, знаюць ямы свае, птушкі, лётаючы па воздуху, ведаюць гнёзды свае, рыбы, плаваючы па моры і ў рэках, чуюць віры свае, пчолы і тым падобныя бароняць вулі свае,... так і людзі, дзе здразіліся і ўскормлены суць па Бозе, к таму месту вялікую ласку імаюць».

Як волат усяго эўрапейскага Адраджэння, што не толькі стаў упоравень з сваімі сучаснікамі Эразмам Ратэрдамскім або Марцінам Лютэрам, але ў нечым і апярэдзіў іх.

Скарынава Біблія выйшла ў свет раней за нямецкую Лютэраву. Кніга кніг выдатнага палачаніна стала першай друкаванаю Бібліяй ва ўсходне- і паўднёваславянскіх народаў. Яна з'явілася амаль на паўстагоддзя раней за польскую Біблію і на 47 гадоў раней за «Апостала» Івана Фёдарова і Пятра Мсціслаўца.

Сын народа, што жыве на эўрапейскім памежжы, ён геніяльна знітаваў ў сваёй творчасці традыцыі візантыйскага Ўсходу і лацінскага Захаду.

Ён аздобіў свае кнігі высокамастацкімі гравюрамі, па якіх можна вывучаць тагачаснае беларускае жыццё - побыт, адзенне, тэхніку будоўлі. Смела адступаючы ад канонаў, ён падаў у Бібліі ўласны партрэт. Нават самога Бога чытачы ўбачылі без узаконенага царкоўнымі ўладамі німба.

За парушэнне царкоўных правілаў выдання Бібліі Скарыну маглі б не меней за трынаццаць разоў спаліць на вогнішчы як ерэтыка. Галоўным жа «злачынствам» быў сам яе пераклад дзеля таго, каб натхнёную Богам, але чалавечую кнігу мудрасці мелі магчымасць чытаць усе.

Скарынава жыццё было напоўненае падарожжамі па Эўропе, узлётамі да вышыняў славы і горкімі расчараваннямі. У ім адбілася ўся тая вірлівая, авантурная і ўзнёслая эпоха.

Ён сустракаўся з Лютэрам і дыскутаваў у Вільні з сусветна вядомым медыкам і алхімікам Парацэльсам. Быў сакратаром і прыдворным лекарам у віленскага біскупа Яна. Запрашаўся на службу да апошняга магістра Тэўтонскага ордэна Альбрэхта Брандэнбургскага, які надаў яму шляхоцтва. Браў удзел у складанні Статута Вялікага Княства Літоўскага 1529 года.

Імкнучыся пашырыць святло навукі сярод блізкіх па крыві ўсходніх суседзяў, ён прывёз вялікую партыю сваіх выданняў у Маскву, прапанаваў тамтэйшым свецкім і духоўным валадарам наладзіць кнігадрукаванне і замест удзячнасці ўбачыў, як на загад вялікага князя маскоўскага з ягоных кніг склалі вялізнае вогнішча.

За братавы даўгі крэдыторы пасадзілі Скарыну ў турму, адкуль яго вызваліў сам вялікі князь Жыгімонт Стары. На знак прызнання заслугаў вучонага палачаніна перад Айчынаю манарх даў яму адмысловы прывілей: «няхай ніхто, апрача нас саміх або спадкаемцаў нашых, не мае права прыцягваць яго да суда і судзіць, якой бы ні была важнай ці нязначнай прычына яго выкліку ў суд... няхай ніхто не адважыцца

затрымліваць або арыштоўваць яго самога ці ягоную маёмасць пад страхам цяжкага пакарання... Дайце названаму доктару Францішку, якога мы прынялі пад сваю апеку, магчымасць карыстацца і валодаць прыгаданымі вышэй правамі, ільготамі і прывілеямі. Забараняю наогул умешвацца ў яго справы, учыняць яму які-небудзь гвалт, змушаць да выканання нейкіх павіннасцяў ці гарадскіх службаў нароўні з іншымі жыхарамі таго горада, які ён сам абярэ для жыцця».

Такім горадам неўзабаве пасля вяртання з вязніцы на волю для Францішка Скарыны стала Прага, дзе ён і скончыў свой зямны шлях, пакінуўшы па сабе мноства таямніцаў.

Дагэтуль дакладна невядома ні калі ён прыйшоў на свет, ні калі на веку заручыўся з зямлёю. Невядома, у каго ён працаваў сакратаром перад экзаменам на годнасць доктара медыцыны ў Падуанскім універсітэце - у караля Даніі ці ў гаспадара Дакіі (Валахіі)? Невядома, хто ствараў для ягоных кніг гравюры. (Некаторыя даследнікі лічаць, што першадрукар быў і выдатным мастаком.) Вучоныя спрачаюцца пра ягонае веравызнанне, пра час паступлення ў Кракаўскі ўніверсітэт, пра тое, хто ж у сапраўднасці займаў у чэшскага караля пасаду садоўніка - Францішак Скарына ці італьянец Франчэска Банафардэ...

1990 год ЮНЕСКО абвясціла годам Скарыны. Ягонае 500-годдзе адзначалася ў Беларусі, у Летуве і Латвіі, у Злучаных Штатах Амерыкі і Аўстраліі, у Расеі і Польшчы - паўсюль, дзе жывуць беларусы, дзе ведаюць пра слаўны вычын нашага земляка.

Уладзімір АРЛОЎ

1523. Выйшла ў свет паэма Міколы Гусоўскага «Песня пра зубра»

Звестак пра выдатнага беларускага паэта-лацініста Міколу Гусоўскага захавалася надзвычай мала. Дакладна невядомыя ні гады жыцця, ні месца нараджэння і вучэння, ні ягоны апошні зямны прыстанак, але бясспрэчна тое, што ён добра ведаў жыццё, характар, звычаі і гісторыю беларусаў, быў патрыётам Вялікага Княства Літоўскага.

Гісторыкі літаратуры лічаць, што будучы паэт мог з'явіцца на свет у сям'і вялікакнязеўскага палясоўшчыка або паляўнічага. Згадваючы юнацтва, Гусоўскі пісаў:

Змалку ад бацькі вучыўся ў бясконцых абходах
Крокам нячутным ступаць, каб нішто не шурхнула...
Колькі патоў ён, бывала, зганяў з мяне ў зімнюю сцюжу,
Коп'і шыбаць прымушаючы з бегу наводмаш!
Колькі нагледзеўся смерці, наслухаўся енку
У пушчах, пакуль мяне, сына, вучыў палясоўшчык.*

(* Урыўкі з «Песні пра зубра» падаюцца ў перакладзе Язэпа Семяжона.)

Граматай Мікола авалодаў у кафедральнай або царкоўна-прыходскай школе, а потым удасканалваў веды ў Вільні, Польшчы і ў Італіі. Запісы ў дакументах Кракаўскай і Балонскай альма-матэр дазваляюць выказаць меркаванне, што Гусоўскі вучыўся ў гэтых славурых эўрапейскіх універсітэтах.

Лёс звёў паэта з біскупам Эразмам Вітэліусам, які зрабіўся ягоным апекуном і сябрам. Блізкасць да вялікага князя Аляксандра і бліскучыя здольнасці дазволілі Вітэліусу заняць пасаду сакратара вялікакняскай канцылярыі. Эразм быў вядомы пры эўрапейскіх дварах дыпламат, няраз узначальваў адказныя пасольскія місіі. У 1518 годзе пасольства Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага на чале з Вітэліусам выехала ў Рым. Мецэнат узяў з сабою паэта, для якога падарожжа сталася шчаслівым.

Паслы мелі на мэце схіліць папу да стварэння альянсу хрысціянскіх краінаў супроць Асманскай імперыі (Турэччыны) і яе васалаў - крымскіх татараў, якія ледзь не штогод учынялі спусташальныя набегі на землі Княства і Кароны. Папа Леў X быў тонкі знаўца паэзіі і мастацтва, а таксама любіў паляванне. Пад уплывам аповядаў біскупа Вітэліуса пра пушчы далёкай радзімы папа пажадаў мець праўдзівы паэтычны твор пра паляванне на ляснога волата зубра. Мецэнат даручыў выканаць просьбу Міколу Гусоўскаму.

Пісаць на замову самога папы было вялікім гонарам, аднак паэта натхняла не толькі магчымасць здабыць эўрапейскую славу, але і імкненне паслужыць Бацькаўшчыне - сказаць свету пра яе гісторыю, яе веліч і славу, заклікаць дапамагчы ёй перад небяспекаю з усходу.

Створаная ў 1522 годзе на лаціне, тагачаснай міжнароднай мове літаратуры і навукі, паэма Гусоўскага атрымала назву «Песня пра аблічча, дзікасць зубра і паляванне на яго», або, скарачана, проста «Песня пра зубра». Валадар беларускіх пушчаў з паэтавай ліры стаў вобразам і сімвалам роднай зямлі. Мікола з Гусава стварыў велічны гімн свайму краю, яго прыродзе, мужнай і прыгожай душы народа. Ён зняпраўдзіў пашыраныя тады ў Эўропе міфы пра дзікасць сваіх суайчыннікаў, паказаў Княства як эўрапейскі бастыён змагання з турэцка-татарскай пагрозай.

Войны вядзём мы за ўвесь безудзельны свяшчэнны
Брацкі саюз хрысціянства з навалай з усходу.
Вораг страшэнны адольвае нас і зламысна
Рэжа пад карань наш род і вучэнне Хрыстова
У душах народаў на ўсіх заняволеных землях.
Там, дзе арда саранчай прапаўзе, застануцца

Толькі асмолкі ды печышчы, попел ды косці,
Зграі варон ды чароды сабак адзічэлых.
Бог барані, калі нас перамогуць прышэльцы!
Лепш ужо смерць нам усім без пары, чым такая
Доля - жыццё пад'ярэмнае ў цяжкай няволі.

У 1522 годзе, калі стваралася «Песня пра зубра», у Італію прыйшла чума. Яе страшны ўраджай быў такі вялікі, што ў Рыме не хапала трунаў і нябожчыкаў кідалі проста ў Тыбр. Пошасць забрала жыццё Эразма Вітэліуса, не пашкадавала і папу Льва X. Гусоўскі з абурэннем глядзеў на тое, як у сталіцы хрысціянства адраджаюцца паганскія звычаі і прыносяць ахвяры даўнейшым багам. Гэтым часам ён піша свой выдатны верш-малітву «Да святога Себасцяна», дзе заклікае неба спыніць чумную пошасць і ўратаваць даведзеных да распачы людзей.

Застаўшыся без магутных апекуноў, паэт страціў магчымасць выдаць сваю паэму ў Вечным горадзе. Па небяспечных эўрапейскіх дарогах едзе ў Кракаў, разлічваючы на дапамогу вялікай княгіні літоўскай і каралевы польскай адукаванай італьянкі Боны Сфорца. З яе падтрымкаю ў кастрычніку 1523 года ён выдаў сваю адзіную прыжыццёвую кнігу, куды ўвайшлі «Песня пра зубра» і напісанья ў Рыме вершы. У прысвячэнні каралеве Боне паэт пісаў: «Дзяржава абাপіраецца больш на мужнасць духу, чым на сілу цела, пра што сведчаць як грэкі, так і рымляне. Яны былі наймагутнейшымі якраз тады, калі квітнелі навукі і мастацтва».

Гусоўскі звяртаўся да валадароў з просьбаю ўзяць пад сваю абарону ўсіх таленавітых людзей, каб яны маглі працаваць на карысць дзяржавы, не думаючы пра кавалак хлеба. Гэты заклік застаўся непачуты. Кароль і прыдворныя хутка забыліся пра выдатнага паэта. Апошнія свае гады ён пражыў у нястачы, пакутуючы ад хваробаў і адзіноты.

Эўрапейская слава і прызнанне прыйшлі да Міколы Гусоўскага толькі праз чатыры стагоддзі. «Песня пра зубра» была перакладзеная на польскую, летувіскую, расейскую ды іншыя мовы. Па-беларуску яе перастварылі Язэп Семяжон, Уладзімір Шатон і Наталля Арсеннева. У 1980 годзе, калі адзначалася 500-годдзе паэта, ЮНЕСКО ўключыла яго імя ў календар міжнародных датаў выдатных дзеячоў славянскае культуры!

Уладзімір АРЛОЎ

1557. Нарадзіўся Леў Сапега

Леў Сапега паходзіў са старажытнага праваслаўнага беларускага роду, карані якога былі на Смаленшчыне. Будучы вялікі канцлер Вялікага Княства Літоўскага нарадзіўся 4 красавіка ў 1557 годзе ў вёсцы Астроўна, якая цяпер у Бешанковіцкім раёне Віцебскай вобласці. Шасцігадовага хлопчыка бацькі завезлі ў Нясвіж, дзе ягоным апекуном і мецэнатам стаў князь Мікалай Радзівіл Чорны.

Тым часам Нясвіж быў адным з культурных цэнтраў Вялікага Княства. Высокім роўнем адукацыі славілася адчыненая Радзівіламі школа. Якраз тады ў тамтэйшай друкарні Сымон Будны выдаў свае беларускія кнігі. Мікалай Чорны вызнаваў кальвінізм, але пры яго двары панавала талеранцыя, што назаўсёды заклала ў душу Сапегі непрыняцце рэлігійнага фанатызму.

Схільнасць да навукаў, выдатныя здольнасці і вольнае валоданне некалькімі мовамі спрыялі таму, што князь Радзівіл паслаў трынаццацігадовага Льва разам з сваімі сынамі вучыцца ў Ляйпцыгскі ўніверсітэт. Там Сапега вывучаў гісторыю, філасофію і права. Са сценаў альма-матэр ён выйшаў ужо добра і ўсебакова падрыхтаваным палітыкам. Сваёй адукаванасцю і выдатным веданнем лацінскае мовы Сапега ўразіў вялікага князя Сцяпана Батуру. З парады сваіх апекуноў Радзівілаў малады палітык застаўся пры двары, каб бараніць інтарэсы Вялікага Княства, якое на Люблінскай вуніі 1569 года вымушанае было пайсці на небяспечнае збліжэнне з Польшчай.

У няпоўныя дваццаць тры гады ён ужо займаў пасаду сакратара Княства. Адданы патрыёт Бацькаўшчыны, Сапега веў паспяховую палітыку процістаяння імкненню Кароны да поўнай гегемоніі над Вялікім Княствам. Умацаванню становішча Сапегі паспрыяла распчатая Маскоўшчынай вайна. Сваім коштам ён стварыў і ўзброіў гусарскі полк, на чале якога здабыў вайсковую славу ў бітве пры Вялікіх Луках і ў аблозе Пскова.

Пасля вайны Леў Сапега ўзначаліў пасольства ў Маскву і падпісаў мірную дамову, паводле якой Масква мусіла вярнуць Полаччыну і Інфлянты. Гэта была вялікая дыпламатычная ўдача, і, вярнуўшыся на радзіму, кіраўнік пасольства быў прызначаны падканцлерам, а потым і вялікім канцлерам - другім чалавекам у дзяржаве пасля вялікага князя. Захоўваючы гэтую пасаду на працягу трыццаці з лішнім гадоў Леў Сапега, па сутнасці, вызначаў нутраную і замежную палітыку Княства.

Вялікі князь Жыгімонт Ваза даручыў яму кіраўніцтва падрыхтоўкаю Трэцяга Статута Вялікага Княства Літоўскага. Прыняцце ў 1588 годзе гэтага сама прагрэсіўнага на той час у Эўропе зводу феадальнага права было бліскучай палітычнай перамогаю Сапегі. Статут ніяк не спрыяў зліццю Вялікага Княства з Каронай, бо захаваў артыкулы пра самастойнасць Княства ў складзе канфедэрацыі і забарону палякам

займаць тут пасады і набываць зямлю. Новы звод законаў быў выдадзены пад асабістым наглядом Сапегі, з ягонымі прадмовамі і ягоным коштам.

Захаванню самастойнасці Княства служыла і стварэнне пры беспасярэднім удзеле Сапегі Галоўнага трыбунала Літоўскага - найвышэйшага апеляцыйнага суда, пастановы якога мелі сілу пастановаў сойма.

Вялікі канцлер, хоць і вызнаваў каталіцтва, быў прыхільнікам вуніі праваслаўнай і каталіцкай цэркваў, што, на ягоную думку, заклікана была ўмацаваць дзяржаву. У сваіх лістах да полацкага вуніяцкага арцыбіскупа Язафата Кунцэвіча Сапега неаднаразова засцерагаў уладыку ад гвалтоўных дзеянняў у дачыненні да праціўнікаў вуніяцтва.

Пры канцы жыцця Леў Сапега колькі гадоў быў вялікім гетманам. І тут ён паказаў сябе не толькі таленавітым ваяводам, але і чалавекам, што інтарэсы Айчыны ставіць вышэй за ўсё іншае. Калі на Вялікае Княства напалі шведы, вялікі гетман і ягоны сын Ян аддалі на барацьбу з ворагам усё сваё багацце.

Вялікія заслугі ён мае і як мецэнат, што дапамагаў мастакам і пісьменнікам. Паэт XVI стагоддзя Андрэй Рымша ў сваёй одзе на герб Льва Сапегі пісаў:

При которых з оружем конный воин стоить,
Знаком того иж ся з них не один не боить.
Служить своим спадарем ку каждой потребе,
Не литуючи скарбов, ни самого себе.

Рупнасцю Сапегі былі ўпарадкаваны і перапісаны некалькі сотняў тамоў Літоўскай Метрыкі - архіва нашай дзяржавы, які з'яўляецца бяспечнай гістарычнай крыніцай. Перад сконам, які надышоў у 1633 годзе, ён шчодро адарыў уфундаваныя родам Сапегаў храмы і быў пахаваны ў адным з іх - віленскім касцёле Святога Міхала.

Уладзімір АРЛОЎ

1562. Сымон Будны распачынае ў Нясвіжы выданне сваіх кніг на роднай мове

Дата нараджэння Буднага дакладна невядомая, лічыцца, што гэта адбылося каля 1530 года. У чатырнаццацігадовым узросце будучы знакаміты мысляр-гуманіст паступіў на факультэт вольных мастацтваў Кракаўскага ўніверсітэта. Правёўшы ў ягоных сценах блізу дзесяці гадоў, Будны атрымаў выдатную адукацыю. На старонках ягоных твораў чытач сустракаецца з імёнамі Арыстотэля і Плятона, Дэмасфена і Цыцэрона, Вергілія і Гарацыя, Ціта Лівія і Плінія Старэйшага, Эразма

Ратэрдамскага, Францішка Скарыны, Івана Фёдарова... Магчыма, пасля Кракава ён скончыў яшчэ тэалагічны факультэт пратэстанцкага Базэльскага ўніверсітэта.

У 1558 годзе Сымон Будны прыехаў у Вільню і стаў катэхізістам - пратэстанцкім настаўнікам, які па нядзелях, аўторках, пятніцах і святочных днях па-беларуску выкладаў дарослым і дзецям асновы рэфармацыйнага вучэння. Выявіўшы бліскучыя здольнасці, праз два гады ён атрымаў падвышэнне - пасаду прапаведніка ў Клецку. Тут Будны намерыўся заняцца яшчэ і друкаванай прапагандаю ідэяў гуманізму і Рэфармацыі. Разам з нясвіжскім старастам Мацеем Кавячынскім і кальвінісцкім прапаведнікам Лаўрэнам Крышкоўскім з фінансавай падтрымкаю беларускіх магнатаў Астафея Валовіча і Мікалая Радзівіла Чорнага Будны заснаваў у 1562 годзе ў Нясвіжы адну з першых у Беларусі друкарняў. Сюды з Вільні быў перавезены шрыфт, якім у свой час карыстаўся Скарына. Пры друкарні была, дарэчы, збудаваная і паперня.

Поўны назоў першай кнігі Буднага, што выйшла з нясвіжскай друкарні 10 чэрвеня 1562 года, чытаецца так: «Катехисис, то ест наука стародавняя христіанская от светого писма, для простых людей языка руского, в пытаниях и отказех собрана». Аўтар «Катэхізіса» выклаў свае тагачасныя рэлігійна-філасофскія, палітычныя і педагагічныя ідэі. «Каждый господар, - пісаў ён, - цар ли, княз ли, воевода ли, или боярин, или мещанин, кто бы только мел подданных, повинен им сие три речи: напервей выхованье, потом науку, а третье наказанье». Бачачы пагрозу паланізацыі, філосаф рашуча выступіў у абарону беларускай мовы. У «Посвящении» да «Катэхізіса» ён звяртаецца да князёў Радзівілаў з такімі словамі: «Абы ваши княжацкие милости не только в чужеземских языцех кохали, але, бы ся теж и того здавна славного языка словенского розмиловати и оным ся бивити рачили. Слушная бо реч ест, абы ваши княжацкие милости того народу языка миловати рачили, в котором давные предки отци ваших княжацких милости славные преднейшие преложенства несуть».

У тым жа 1562 годзе з нясвіжскага друкарскага варштата сышоў яшчэ адзін беларускамоўны твор Буднага - «Пра апраўданне грэшнага чалавека перад Богам», які да нашых дзён не захаваўся.

Неўзабаве Будны становіцца адным з ідэйных правадыроў беларускай Рэфармацыі і ўзначальвае яе радыкальную плынь - так званых антытрынітарыяў. Яны, вядомыя яшчэ як «літоўскія браты» і арыяне, выступалі супроць большыні царкоўных абрадаў і догматаў, адмаўлялі Святую Тройцу, не верылі ў замагільны свет і неўміручасць душы. Адстойваючы свае погляды, Будны разгарнуў чынную літаратурна-публіцыстычную і выдавецкую дзейнасць. Велізарных намаганняў патрабаваў ад яго і пераклад на польскую мову Бібліі, які выйшаў у свет у 1572 годзе.

Па смерці Мікалая Радзівіла Чорнага Будны знаходзіць сабе новага магутнага апекуна і брата па веры - беларускага магната Яна Кішку. У сваім замку ў Лоску гэты мецэнат стварае друкарню і робіць свайго падапечнага яе паўнапраўным гаспадаром. Тут Сымон Будны выдае шэраг кніг, сярод якіх Новы завет з прадмоваю і каментарамі, трактаты «Аб дзвюх прыродах Хрыста», «Аб свецкай уладзе», «Аб галоўных палажэннях хрысціянскай веры».

Філософ выступае за творчую свабоду асобы і супроць рэлігійнага фанатызму, піша пра неабходнасць засваення культуры іншых народаў і выкрывае праваслаўных дзеячоў, што адмяжоўваліся ад здабыткаў заходнеэўрапейскай навукі і асветы. Ён перакладае з французскай мовы і друкуе кнігу «Пра фурый, або Французскія вар'яцтвы», дзе апавядалася пра жудасныя падзеі Варфаламееўскай ночы, калі каталікі выразалі тысячы пратэстантаў. Пераклад гучыць як папярэджанне грамадству Вялікага Княства Літоўскага, у якім таксама ішла рэлігійная барацьба. Высокую адзнаку адукаваных чытачоў атрымліваюць і пазначаныя несумненным літаратурным талентам вершы Буднага.

Пры канцы жыцця мысляр разышоўся ў поглядах з былымі папалечнікамі. Ён даказваў, што валоданне ўласнасцю, праца на дзяржаўных пасадах, удзел у войнах не пярэчаць духу Эвангелля. За гэта «літоўскія браты» выключылі Буднага з сваёй супольні. Ён мусіў пакінуць Лоск, жыў у розных выпадковых мецэнатаў і ў 1593 годзе ў беларускім мястэчку Вішнева сустрэў сваю смерць.

У Нясвіжы захаваўся будынак, дзе месцілася друкарня Сымона Буднага. Непадалёку ад яго стаіць помнік выдатнаму гуманісту і асветніку.

Уладзімір АРЛОЎ

Люты 1563. Войска Івана Жахлівага захапіла Полацк

Ішла Інфлянцкая вайна (у расейскай гістарыяграфіі яна мае назву Лівонскай). Маскоўскія ваяводы дратавалі Беларусь, неслі на яе зямлю смерць і здзекі. Маскоўшчына рыхтавалася да вялікага паходу. Іван Жахлівы марыў захапіць Полацк - найбуйнейшы і найбагацейшы горад нашай краіны.

У расейскай гістарычнай літаратуры існуе даўная традыцыя ідэалізацыі цара Івана IV. Яго называюць выдатным дыпламатам, філосафам, таленавітым пісьменнікам. З вядомых прычынаў гэтая тэндэнцыя паспяхова развівалася ў гады сталіншчыны. У тагачасным бестсэлеры - рамане В.Костылева «Іван Грозны» цар-бацюхна верна служыць народу, кладзецца спаць і ўстае з адным клопатам - «как служить Богу и как истреблять врагов России». Гэты погляд зняпраўджваюць самі ж знакамітасці расейскай гістарычнай навукі. М.Кастамараў называў Івана IV «чудовищем, которое лжет в каждом слове», а В.Ключэўскі - «зверем от рождения».

Ён з дзяцінства меў садысцкія схільнасці - напрыклад, любіў глядзець, як канаюць скінутыя ім з высокіх крамлёўскіх дахаў таварышы ягоных гульняў. З гадамі садызм зрабіўся для цара жыццёвай патрэбаю: ён уласнаручна забіваў колішніх сяброў, абарваў сынава жыццё. Эўропа глядзела на яго як на дэспата, роўнага якому не было ні ў Старым, ні ў Новым свеце. Крывавая тыранія напоўніла краіну даносчыкамі і катамі. Менавіта гэты маскоўскі валадар пакінуў Расеі ў спадчыну ўжо цалкам сфармаванае азіяцкае самаўладдзе, што трымалася на тэроры супроць свайго народа. Не Грозным, а Жахлівым называлі яго на паняволеных землях.

Іван IV асабіста ўзначаліў полацкі паход. Калі верыць маскоўскім пісцам, цар вёў 200 тысяч конніцы, 60 тысяч пяхоты і 80 тысяч абозных. Гісторыкі лічаць такія лічбы моцна завышанымі і пагаджаюцца на 60 тысяч воінаў, але гэта ўсё адно была велізарная сіла. Войска мела 200 гарматаў, у тым ліку чатыры вялікія сценабітныя і 36 камене- і вогнекідальных. Гарматы, порах ды іншы вайсковы рыштунак цягнула на сабе цэлае войска - 40 тысяч «чорных людзей». 31 студзеня 1563 года гэтая арда спынілася на дзвінскіх берагах. Перад ёю ляжала галоўная цвердзь Вялікага Княства - горад з дзевяцівежавым замкам, з дванаццаццю манастырамі і восемнаццаццю храмамі.

Зусім невялікі параўнальна з непрыяцелем гарнізон здавацца тым не менш не збіраўся. Палачане нават учынілі начны вылаз з мэтай адбіць у ворага артылерыю. Абаронцы горада маглі б вытрымаць доўгую аблогу, каб не памылікі полацкага ваяводы Станіслава Давойны. Першы раз ён спуддаваў, выправіўшы з горада - каб паменшыць колькасць едакоў - дзве тысячы сялянаў, што ўмацоўвалі сцены. Царскія людзі палавілі іх і прымусілі паказаць лясныя ямы з гарадскімі запасамі збожжа. Другі раз Давойна схібіў, калі адвёў абаронцаў у замак і падпаліў астрог з пасадамі. Пад прыкрыццём густога дыму стральцы ўварваліся ў места і перацягнулі туды гарматы. У той дзень палоннымі сталі 11 тысяч навакольных сялянаў, што хаваліся ад захопнікаў за полацкімі сценамі. Варожая артылерыя ўжо магла страляць па замку проста наводкай. Апрача таго, маскоўцы падвялі падкоп і ўзарвалі вялікі паравы прыпас, ад чаго выгарала трыста сажняў сцяны. Тым часам маскоўскае воінства пюндравала Прыдзвінне, выпальваючы ад Дзісны да Дрысы вёску за вёскай.

14 лютага цар загадаў біць з вогненых гарматаў, і за пяць гадзін да світання фартэца загарэлася. Пасля сёмага варожага прыступу ваявода Давойна з дэпутацыяй у складзе полацкага епіскапа Арсеня і лепшых людзей ад шляхты выйшаў з замка і папрасіў літасці. Полацкая шляхта і пяцьсот каронных рыцараў адмовіліся здавацца і адбіваліся яшчэ некалькі дзён, але лёс горада быў вырашаны.

Цар дакляраваў пакінуць абаронцам Полацка волю і маёмасць. Ваявода Давойна, быццам забыўшыся, што дзяржаўнага слова ў Маскоўшчыне ніколі не трымалі, выступіў з фартэцы з усім войскам і артылерыяй. Пасмяяўшыся з веры палачанаў у ягоныя абяцанні, цар Іван акружыў палонных моцнай

аховаю і загадаў пяць дзён не даваць ім есці. Мірных гараджанаў выгналі ў поле і таксама ўзялі пад варту. Гарадскі скарб, уласнасць купцоў, шляхты і ўсіх заможных жыхароў цар прысабечыў і адаслаў у сваю сталіцу. Абяцаную волю атрымалі толькі польскія рыцары. Яны мусілі паведаміць свайму гаспадару Жыгімонту Аўгусту, што маскоўскі валадар вайны не прагне, а хоча толькі вярнуць «свае» Вальнь, Галіччыну і Беларусь да самай Вільні.

У Полацку жыло шмат юдэяў. Ім, ад старых да немаўлятаў, выпала страшная доля - загінуць пад лёдам Дзвіны і Валовай азярыны. Пскоўскі летапіс апавядае: «Которыя были в городе люди жидове, и князь великий велел их с семьями в воду в речную вметати и утопили их». Такі ж лёс напаткаў каталікоў. Царскія татары пасеклі шаблямі манахаў-бернардынаў і пусцілі дымам іхны храм. У той дзень апошні раз маліліся Богу і браты-дамініканы. Цар наказаў без усякага суда пазбаўляць жыцця ўсіх, хто хрысціцца не па-праваслаўнаму. Пасля той разні ў горадзе з'явіліся першыя каталіцкія святыя - пакутнікі Адам, Дамінік і Пётра, што загінулі ад стралецкіх шабляў. Паданне кажа, што ў Полацку, калі трэба было змацаваць грамату пячаткай, цар выганяў усіх прэч, каб не бачылі, як з ягоных рук крапае кроў.

Горад ператварыўся ў велізарнае пажарышча. Згарэла ўся яго ўмацаваная частка, дзе было тры тысячы двароў. Ваяводу Давойну з жонкаю і дзецьмі, епіскапа Арсеня, знаных полацкіх шляхцічаў Неміровіча, Корсака, Ешманаў ды іншых цар адправіў у Маскоўшчыну. Акупанты абвясцілі ўсіх месцічаў палоннымі, панішчылі полацкае рыцарства, якое адмовілася перайсці на службу да тырана. Стральцы на вачах у мужоў і бацькоў гвалцілі паважных кабет і маладзенькіх дзяўчатак. Шляхту, мяшчанаў, усіх, хто хаваўся ў месце, Іван загадаў вязаць і гнаць на ўсход.

Удзельнік вайны італьянец Аляксандар Гваніні, які быў віцебскім камендантам, у сваёй «Хроніцы Эўрапейскай Сарматыі» паведамляе, што маскоўскі цар вывеў з Полацка 50 тысяч палонных. Польскі гісторык Мацей Стрыйкоўскі (ён на той час таксама служыў у Віцебску) дадае, што гналі іх не па-хрысціянску, а як юдэяў да Вавілона: і кабет, і дзяцей вялі злыганых вяроўкамі і абы-як апранутых. Людзей амаль не кармілі, і яны сотнямі паміралі на зімовых дарогах ад голаду і марозу. Амаль нікому з палоннікаў не пашчасціла вярнуцца на Бацькаўшчыну. Тых, хто не застаўся ў сумётах, у Маскоўшчыне развезлі па розных гарадах і сядзібах. 665 палачанаў па царовым наказе зарэзалі ў вязніцах.

У адзеле рукапісаў Публічнай бібліятэкі імя Салтыкова-Шчадрына ў Пецярбурзе захоўваецца «Псалтыр» другой паловы XVI стагоддзя, дзе можна прачытаць: «Написана сия книга рукою многогрешного и недостойного раба божего Ивана полонянина полоцкого в заключении и во двоих путах связанного».

Уладзімір АРЛОЎ

Студзень 1564. Разгром маскоўцаў на рацэ Уле

Захапіўшы беларускае Прыдзвінне, маскоўцы ўвялі жорсткія акупацыйныя парадкі. Сялянаў і месцічаў гналі ў Маскоўшчыну або змушалі цалаваць крыж на вернасць цару і ваяваць супроць братаў. Даведаўшыся пра непрыхільнасць да новае ўлады, царскія ваяводы пасылалі карныя атрады, якія знішчалі цэлыя вёскі, не літуючы ні жанчын, ні дзяцей. Заваёўнікі занеслі з сабою чуму, што пачалася ў 1563-м і касіла людзей чатыры гады. У рукі да ворагаў трапіла бібліятэка Сафійскага сабора. Каб вынішчыць памяць палачанаў пра сваю дзяржаву і колішнія вольнасці, царскія служкі палілі ці вывозілі старажытныя граматы. Магчыма, якраз тады Беларусь страціла бясцэнны Полацкі летапіс.

Пад маскоўскія гарнізоны ў Прыдзвінні ўзводзіліся новыя замкі. Аўтар «Запісак пра Маскоўскую вайну» Рэйнгольд Гейдэнштэйн пісаў: «На пскоўскай дарозе на паўвыспе паміж рэкамі Дрысаю і Нішчаю супроць літоўскіх фартэцаў Дзісны і Дрысы маскавіты пабудавалі фартэцы: Сокал і Нешчарду на возеры з тым жа назовам, Сітна па дарозе на Вялікія Лукі; потым Каз'ян на рацэ Обалі і Ёсвят на суднаходнай рацэ таго сама назову, што зліваецца з Дзвіною каля Суража. Каз'ян супроцьстаяў Уле, Усвят - Віцебску і Суражу. На левым баку Дзвіны цар пабудоваў у вусці аднайменнай ракі Туроўлю, а на месцы вельмі ўмацаваным і абваколеным з усіх бакоў вадою (на возеры Суша за трыццаць вёрстаў ад Туроўлі) узведзена фартэца Суша, што пагражае Літве. Апрача таго, ён дадаў да пералічаных замкаў Красны, які таксама ляжыць на высокім месцы ў кірунку да Літвы».

Паслам вялікага князя Жыгімонта Аўгуста, якія прыехалі ў Маскву падпісаць замірэнне, Іван IV паставіў загадзя невыканальную ўмову - вярнуць Інфлянты (Лівонію) і Полацкую зямлю. Між тым у часе перамоваў царскія палкі ўжо збіраліся ў Вязьме, Дарагабужы і Смаленску ў новы паход. Вайна, якая з Інфлянцкай ператварылася ў Полацкую, працягвалася.

Полацкаму намесніку Пятру Шуйскаму было наказана выступіць да Воршы і, сустрэўшыся паблізу яе з ваяводамі Сярэбранымі-Абаленскімі, «выпальваючы Літву», ісці на Менск і Новагародак. Шуйскі з 25-тысячным войскам рухаўся, быццам па сваёй зямлі, - дзоры наперад не пасылаў, панцыры і зброю вёз на санях - і быў за гэта жорстка пакараны.

Даведаўшыся пра рух непрыяцеля, наш вялікі гетман Мікалай Радзівіл, што стаяў у Лукомлі, узяў з сабою адборных коннікаў і на беразе Улы каля вёскі Іванск (цяпер у Чашніцкім раёне) раптоўна ўдарыў па ворагу. Стральцы не паспелі ні надзець браню, ні стаць у палкі. Сеча доўжылася пяць гадзін, а надвечар маскоўцы, кінуўшы абоз, пабеглі. Нашы ваяры да глыбокае ночы ў месяцавым святле пераследвалі і

дабівалі захопнікаў. Радзівілу чынна дапамагалі тамтэйшыя жыхары. Просты селянін з Іванска забіў сякераю самога ваяводу Пятра Шуйскага.

Ад куляў, шабляў і дзідаў на берагах Улы палегла дзевяць тысяч маскоўцаў і столькі ж патанула. Як сведчыць польскі храніст Мацей Стрыйкоўскі, мноства чалавечых костак на месцы бітвы можна было ўбачыць яшчэ праз дваццаць гадоў пасля яе. Пераможцы захапілі дванаццаць ваяводаў і абоз з трох тысяч вазоў. Цела князя Шуйскага знайшлі ў рацэ. Радзівіл урачыста ўехаў на ягоным кані ў Вільню, а царскага ваяводу з пашанаю пахавалі там у царкве Багародзіцы.

Бліскучая перамога на Уле сарвала планы царскіх ваяводаў зрабіць паход углыб Вялікага Княства Літоўскага і змусіла іх павярнуць свае палкі ад Воршы назад.

Раз'ятраны разгромам на Уле і ўцёкамі свайго былога паплечніка князя Андрэя Курбскага, Іван Жажлівы шукаў палёгкі ў расправе над полацкім палонам. Аднаго разу проста ад бяседнага стала цар і застоліца кінуліся ў крамлёўскія сутарэнні, дзе сядзелі вязні. Здаволіліся адно тады, як зарэзалі болей за сотню бяззбройных знясіленых людзей, а потым вярнуліся да хмяльных сталоў - дапіваць. Вядома, што ў той разні полацкі шляхціч Быкоўскі выхапіў у цара з рук дзіду, але сілаў на тое, каб адправіць яго ў магілу, ужо не хапіла.

Увосень таго ж 1564 года да Полацка падступіла нашае войска на чале з Радзівілам і Курбскім. На прапанову здавацца новы царскі ваявода Пётр Шчанятаў, ведаючы, што да яго ідуць палкі з Вялікіх Лукаў, адказаў гарматнымі стрэламі. Баючыся акружэння, гетман зняў аблогу і пераправіўся на левабярэжжа. Пасля гэтага на працягу пятнаццаці гадоў значных баявых дзеянняў у полацкім наваколлі не было. Час ад часу адбываліся адно памежныя сутычкі. Атрад Бірулі, напрыклад, разбіў пад пабудаваным маскоўцамі замкам Сітна чатыры сотні стральцоў, захапіў шмат пораху, куляў і 120 цяжкіх стрэльбаў-гакаўніц, а саму фартэцу спаліў.

Зацішша доўжылася, пакуль у снежні 1576 года вялікім князем літоўскім не быў абраны сямігародскі ваявода вугорац Іштван Баторы, або, як яго называлі беларусы, Сцяпан Батура, - выдатны палітык і таленавіты ваявода. Стаўшы на чале дзяржавы, ён прысягнуў заўсёды асабіста ўзначальваць войска і вярнуць усе заваяваныя маскоўскімі царамі землі.

Уладзімір АРЛОЎ

БЕЛАРУСЬ У РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ

КАМУНІКАТ.ОРГ

Акт аб'яднання Вялікага Княства Літоўскага і Польскага Каралеўства, прыняты на супольным сойме 1569 года ў Любліне, дакладраваў адзіную Рэч Паспалітую (г.зн. Рэспубліку). І хоць яна мела характар федэрацыі, ранейшая самастойнасць Вялікага Княства абмяжоўвалася. Тады, намагаючыся адстаяць суверэнітэт, патрыятычныя колы нашай краіны стварылі новую рэдакцыю зводу законаў - славыты Статут 1588 года, які касаваў многія артыкулы Люблінскай вуніі.

Дзякуючы вуніі Вялікае Княства Літоўскае, хоць і не атрымала ад палякаў той дапамогі, на якую разлічвала, змагло пераможна скончыць вайну з Іванам Жахлівым ды паправіць гаспадарку. Але, з другога боку, вунія адкрыла браму шырокім польскім уплывам. Польская мова, каталіцкі абрад лёгка пераймаліся беларускай арыстакратыяй як больш прэстыжныя. З наступам контррэформацыі ў традыцыйна талерантнай краіне пачала нарастаць рэлігійная нецярпімасць. Царкоўная вунія, прынятая ў 1596 годзе ў Берасці, не зняла, а толькі абвастрыла канфесійны разлад. Творчыя сілы народа марнаваліся непатрэбным нутраным змаганнем, і толькі праз стагоддзе грэка-каталіцтва стала верай большыні беларусаў.

Бадай, толькі для гаспадарчага развіцця канец XVI - першая палова XVII стагоддзя сталі найлепшымі часамі. Шматкроць павялічылася колькасць гарадоў і мястэчкаў, з'явіліся новыя рамёствы, была праведзеная аграрная рэформа, актывізаваўся гандаль. Беларускія майстры карысталіся аўтарытэтам далёка за межамі нашай дзяржавы, іх вырабы экспартаваліся ў Эўропу і Азію. Але ў сярэдзіне XVII стагоддзя Беларусь скаланулі небывалыя датуль войны і знішчэнні.

Спачатку занялося паўстанне ўкраінскіх казакоў на чале з Багданам Хмяльніцкім, польмя якога ахапіла таксама поўдзень ды ўсход Беларусі. Скарыстаўшы момант, Маскоўскае царства развязала вайну з Рэчай Паспалітай, супраць якой неўзабаве выступіла і Швецыя. Масква кінула асноўныя сілы на Беларусь. Вялікае Княства проста не мела такога войска, каб абараніцца ад стотысячнай арміі цара Аляксея Міхайлавіча. Захапіўшы Беларусь, маскоўскія ўлады ператваралі нашыя землі ў свае правінцыі. Жыхароў забіралі ў палон у сваё царства, дабро вывозілі, вёскі палілі, гарады разбуралі. Здзекі і гвалт чужынцаў выклікалі шырокі народна-вызвольны рух, які стаў пачаткам традыцыі беларускай народнай партызанкі. Нацярпеўшыся, просты люд чынна дапамагаў рэгулярнаму войску вызваляць сваю зямлю.

Вайна прывяла Беларусь да эканамічнай і дэмаграфічнай катастрофы (з прыкладна 2 мільёнаў 900 тысяч чалавек засталася ўсяго 1 мільён 350 тысяч). Колькасць насельніцтва не магла аднавіцца цэлае стагоддзе. Знясілены і зруйнаваны край ужо не выяўляў супраціву паланізацыі. У 1696 годзе польская мова была абвешчана афіцыйнай мовай Вялікага Княства.

Умацаваўшыся, Расея метадычна выкарыстоўвала нутраныя звадкі ў Рэчы Паспалітай дзеля яе далейшага аслаблення. Ужо Пётр I стаў адкрыта мяшацца ў яе ўласныя справы. Імперыя не дапускала ніякіх рэформаў у паралізаванай бязладдзем дзяржаве. Урэшце, змовіўшыся між сабою, Расея, Прусія і Аўстрыя, гэтыя «тры каранаваныя разбойнікі», ажыццявілі падзелы Рэчы Паспалітай, падзяліўшы ўсю яе тэрыторыю. У выніку гвалту, пасля задушэння вызвольнага паўстання Касцюшкі Беларусь была ператворана ў расейскую калонію.

Генадзь САГАНОВІЧ

КАМУНІКАТ.ORG

1569. Люблінская вунія

Пытанне аб дзяржаўнай вуніі з Польшчай востра паставіла на парадак дня найперш Полацкая вайна. Наша краіна не магла ўласнымі сіламі адбіцца ад усходняга інтэрвента, вызваліць акупаваную маскоўскім войскам Полаччыну. Ужо ў 1562 годзе, сабраўшыся на палявы сойм пад Віцебскам, шляхта Вялікага Княства прыняла зварот да караля і вялікага князя Жыгімонта Аўгуста з просьбай аб'яднання дзяржаваў і ўтварэння «агульнай абароны».

У 1563 годзе на варшаўскім сойме пры ўдзеле дэлегацыі Вялікага Княства пачалі афіцыйна абмяркоўвацца ўмовы аб'яднання дзяржаваў. Польскі бок, спасылаючыся на старыя акты часоў Ягайлы, дамагаўся фактычна поўнай інкарпарацыі Княства, а нашы паслы настойвалі на зусім раўнапраўным саюзе. Захаванне незалежнасці Княства было прынцыповай пазіцыяй магнатаў - Радзівілаў, Хадкевічаў, Валовічаў ды іншых. Спрэчкі цягнуліся не адзін год, між тым цяжкасці вайны ўсё вастрэй патрабавалі новых сілаў - дапамогі з боку Польшчы. Шляхта, якая найбольш цярпела ад няроўнага міжбою з Масквой, згаджалася на польскія ўмовы і прасіла гаспадара тэрмінова склікаць агульны сойм для падпісання вуніі.

Супольны сойм Вялікага Княства Літоўскага і Кароны Польскай для разгляду справы вуніі сабраўся ў студзені 1569 года ў Любліне. Зноў выявіліся прынцыповыя разыходжанні ў прапанаваных дэлегацыямі ўмовах задзіночання. Сенатары і паслы ад нашай дзяржавы нават нарады свае праводзілі асобна. Палякі звярнуліся да Жыгімонта Аўгуста, каб той прымусіў іх далучыцца да кароннага сойму ды прыняць польскія ўмовы. Абураная дэлегацыя Княства пакінула Люблін. Тым часам польскія паны, скарыстоўваючы момант, дамагліся далучэння да Кароны багатых земляў Вялікага Княства - Падляшша і Валыні. Потым гэтаксама былі інкарпараваныя Кіеўскае і Брацлаўскае ваяводства.

У Вільні абураліся, нават разглядалі магчымасць вайны з Польшчай, але яшчэ больш аслабленаму стратаю лепшых тэрыторый Княству ўрэшце не заставалася нічога іншага, як зноў прыслаць дэлегацыю на Люблінскі сойм. Нашы магнаты рабілі ўсё, каб адстаяць максімальную адасобленасць сваёй дзяржавы. Урэшце абодва бакі пагадзіліся на кампрамісных умовах аб'яднання, і 1 ліпеня 1569 года прысягаю прысутных сенатараў і паслоў быў прыняты акт дзяржаўнай вуніі - выразна кампрамісны і таму супярэчлівы па змесце.

Згодна з люблінскім актам, Польскае Каралеўства і Вялікае Княства Літоўскае аб'ядноўваліся ў «адну агульную Рэч Паспалітую» з адным манархам (кароль польскі быў адначасова і вялікім князем) ды соймам. Прадугледжвалася таксама адзіная манета і адзіная замежная палітыка. На тэрыторыі ўсёй аб'яднанай дзяржавы дакляраваліся аднолькавыя правы шляхты. Аднак апрача гэтых унітарных прынцыпаў у акце былі і нормы федэратыўнага аб'яднання: Вялікае Княства захоўвала ў рамках

Рэчы Паспалітай свой назоў і тытул манарха, уласнае войска, сістэму дзяржаўных пасадаў, скарб і нават права. Праўда, прадугледжвалася перапрацоўка другога Статута, каб наблізіць яго да польскага зводу законаў (аднак новы кодэкс права, Статут 1588 года, наадварот, яшчэ больш адмежаваў Вялікае Княства ад Польшчы).

Вунія Вялікага Княства і Кароны паводле Люблінскага акта часова задаволіла абодва бакі. У тых складаных умовах яна дазволіла і ажыццявіць патрэбнае аб'яднанне, і захаваць адасобленасць Княства, а самае галоўнае - пераможна скончыць вайну з Маскоўскім царствам. Утвораная Рэч Паспалітая па сутнасці з'яўлялася дзяржавай федэратыўнага тыпу, якая магла эвалюцыянаваць і ў бок унітарызацыі, і ў бок адасаблення злучаных краінаў.

Генадзь САГАНОВІЧ

Жнівень 1579. Войскі Сцяпана Батуры вызвалі Полацк ад маскоўцаў

На каранацыю Сцяпана Батуры і ягонае абяцанне адваяваць Прыдзвінне Іван Жахлівы адгукнуўся зняважлівымі словамі, што сам ён, маўляў, не царом сябе і не памятае, бо зрабіўся манархам «по божыю изволению, а не многмятежному человечества хотению». Заява крамлёўскага тырана не збянтэжыла валадара Рэчы Паспалітай. У Полацкай вайне набліжалася развязка.

У чэрвені 1579 года Батура прыехаў з Вільні ў Свір, дзе вайсковая рада пастанавіла авалодаць Полацкам, «ключом Лівоніі і самой Літвы». Манарх выдаў два маніфесты: да войска і да беларускага народа, дзе абвясціў, што ўзнімае меч на цара, а не на мірных жыхароў. На пачатку жніўня ягонае войска ўжо падыходзіла да горада. Яно падымалася берагам уверх па Дзвіне, і акупанты, каб запалохаць непрыяцеля, пайшлі на новае злачынства: палачанаў хапалі на вуліцах, забівалі, а знявечаныя целы прывязвалі да бёрнаў і пускалі па плыні.

У Дзісне Батура пераправіўся цераз Дзвіну па зробленым з чаўноў мосце. Рухацца далей было цяжка, бо прыдзвінскія палі за гады маскоўскай улады зараслі густым лесам. Вугорская пяхота ішла наперадзе, робячы прасекі і насцілаючы дарогу праз балоты. 11 жніўня нашае войска ўзяло Полацк у аблогу. Грунтоўнае апісанне тых падзеяў пакінулі польскія храністы Мацей Стрыйкоўскі ды Марцін Бельскі і каралеўскі сакратар Рэйнгольд Гейдэнштэйн.

Непрыкметна аб'ехаўшы горад з канцлерам Янам Замойскім і ваяводам Каспарам Бекешам, кароль расставіў збройную сілу наступным чынам. На правым фланзе бераг Дзвіны насупроць Запалоцця занялі Бекешавы вугорцы. Войска Вялікага Княства з дружнай Радзівіла стаяла ад Дзвіны да пакінутага Спасаўскага манастыра. За Палатою ад

манастыра да Валовага возера размясціліся палякі з каралеўскай стаўкаю. Левы фланг ад возера да Дзвіны трымалі нямецкія палкі.

Аблога пачалася з артылерыйскага абстрэлу Запалоцкага пасада. Маскоўцы пакінулі яго і перайшлі па мосце ў Верхні замак. Адступаючы, яны з чатырох бакоў падпалілі пасада, дзе жыло мірнае насельніцтва, і за колькі гадзін Запалоцце дашчэнту выгарала.

Каспар Бекеш бамбардаваў Верхні замак, аднак ядры адно прабівалі сцены, не разбураючы іх. Не меў поспеху і абстрэл ядрамі, папярэдне распаленымі на агні. Знаходзілася нямала смельчакоў, якія, набраўшы сухіх смаляных дроў, пераходзілі ўброд Палату, пад градам куль і бярвення караскаліся да замкавых сценаў і падпальвалі іх. Абаронцы спускаліся па вяроўках, гінулі адзін за адным, ды ўсё ж паспявалі патушыць агонь. Полацкая аблога была неверагодна цяжкая. Штодня ліло з неба, і па войску паўзлі чуткі, нібыта дождж пасылаюць чараўнікі, якіх у Маскоўшчыне дужа багата. Абозы з харчам захрасалі ў глыбачэзнай гразі, коні падалі ад знямогі, і ў табары абложнікаў запахла голадам. Польская ды вугорская пяхота ела здохлых коней, немцы хварэлі на крываваы панос. Найбольш цвёрда трымаліся беларусы: ім дапамагала прага помсты за сваю здратаваную зямлю.

Ваяры не хацелі болей пакутаваць і рваліся на прыступ, каб здабыць Полацак або загінуць. Герольды абвясцілі Батураў указ: той, хто падпаліць замак так, каб яго ўжо не патушылі, атрымае па-каралеўску шчодрую ўзнагароду. Фартуна ўсміхнулася нейкаму альбоўскаму майстру-медніку, які падпаліў кутнюю вежу, адкуль вецер перакінуў моцнае полымя на сцены. Гэта здарылася ў першы за ўсю аблогу сухі і сонечны дзень. Параненаму стрэламі герою была нададзена шляхоцкая годнасць і прозвішча Палацінскі (ад ракі Палаты).

Гарнізон думаў пра капітуляцыю, але вугорскія жаўнеры пасеклі пяцёх парламенцёраў, бо разлічвалі на багатую здабычу, а таму хацелі не добраахвотнай здачы горада, а - прыступу. Кароль адклаў вырашальны бой да раніцы, аднак ягонья суайчыннікі, падагрэтыя аповядамі пра полацкія скарбы, не маглі больш утаймоўваць сябе і самахоць пайшлі на прыступ. Яны тройчы за ноч кідаліся на Верхні замак і тройчы адкочваліся назад. У запале прычынілася крывавая бойка паміж імі і палякамі.

Уначы абложнікі пусцілі чырвонага пеўня яшчэ на адну вежу і падкапаліся ўсутыч да сценаў. Ваявода Пётр Валынскі паведаміў, што гарнізон складзе зброю, калі Батура захаве абаронцам жыццё. Кароль паабяцаў даць свабодны праезд таму, хто захоча вярнуцца дахаты, і права вольнага жыцця ў Полацку таму, хто пажадае застацца. Астатнія царскія ваяводы і пастаўлены Масквою епіскап Кіпрыян паспрабавалі ўзарваць Верхні замак, але самі ж стральцы не дапусцілі гэтага. Баючыся кары за здачу горада, ваяводы і ўладыка зачыніліся ў

Сафійскім саборы, адкуль пераможцы выводзілі іх жывасілам. Разам з Верхнім замкам здаўся і Стралецкі.

Абвешаньня абразкамі маскоўцы выходзілі з замкаў і дзяліліся на дзве часткі: адны ішлі на службу да караля, другія выбіралі вяртанне на радзіму. Сцяпан Батура асабіста сачыў, каб ягоньня абяцанні не парушаліся. У маскоўскіх разрадных кнігах пра здачу горада запісана так: «Король Стефан Полотск взял изменою, потому что изменили воеводы что были худы, а милы были им жены, а как голов и сотников побили, то воеводы город сдали, а сами били челом королю в службу с детьми, с людьми и со стрельцы. Всего воинского люду в Полоцке было 6 000». У часе полацкага паходу войскі Батуры здабылі і пабудаваньня маскоўцамі замкі.

Да захопу Полацка Іванам Жахлівым гэты горад пераўзыходзіў багаццем і колькасцю жыхароў самую Вільню. Пасля вайны ён і ягоньня ваколіцы так абязлюдзелі, што на адбудову полацкіх умацаванняў бралі сялянаў ажно з-пад Магілева. Усе землі на 50 вёрстаў вакол Полацка за шаснаццаць гадоў маскоўскай акупацыі ператварыліся ў лясную пустэлю. У гісторыі горада яшчэ здараліся ўзлёты, але вярнуць сабе былой велічы ён ужо ніколі не змог.

Уладзімір АРЛОЎ

1579. Заснаванне Віленскага ўніверсітэта

Гэта была першая вышэйшая навучальная ўстанова на абшары Вялікага Княства Літоўскага. Да яе заснавання спрычыніўся Ордэн езуітаў, які стварыў сама перадавую для свайго часу сістэму адукацыі ў Эўропе.

Першым рэктарам адчыненай паводле прывілею вялікага князя Сцяпана Батуры Віленскай акадэміі стаў Пётра Скарга, знакаміты каталіцкі прапаведнік, пісьменнік і палеміст, які, дарэчы, добра валодаў беларускай мовай і напісаў на ёй шэраг твораў.

Напачатку Віленская «альма матэр» мела тэалагічны і філасофскі факультэты, а з 1641 года - і юрыдычны. У 1586 годзе пры акадэміі была адчыненая друкарня.

Ад 1773 года, пасля пастановы папы рымскага пра скасаванне Ордэна езуітаў, акадэмія перайшла пад кіраўніцтва Адукацыйнай камісіі (па сутнасці, першага ў Эўропе міністэрства адукацыі) і ў 1781-м была пераўтвораная ў Галоўную школу Вялікага Княства Літоўскага. Паводле ўніверсітэцкага архіву, ад 1583 да 1781 года навуковыя ступені былі прысвоены тут 4076 асобам.

У 1803 годзе старажытная школа стала называцца імператарскім Віленскім універсітэтам. На той час у ім існавалі факультэты літаратуры і вольных навук, маральных і палітычных навук, медычны і фізічна-матэматычны. Універсітэт з'яўляўся цэнтрам Віленскай навучальнай акругі.

На працягу ўсёй яго гісторыі значную частку студэнтаў і выкладчыкаў Віленскага ўніверсітэта складалі выхадцы з беларускіх земляў. У гэтым агмені навукі чыталі лекцыі прапаведнік і красамоўца Пётра Скарга; славыты новалацінскі паэт, філосаф і тэарэтык літаратуры XVII стагоддзя Мацей Казімір Сарбеўскі; ягоны сучаснік, выбітны знаўца рыторыкі Жыгімонт Лаўксмін; беларускі асветнік і астраном Марцін Пачабут-Адлянцікі; польскі гісторык, аўтар крылатага закліку паўстанцаў 1830 года «За нашу і вашу свабоду!» Іаахім Лялевель ды іншыя навукоўцы з эўрапейскай вядомасцю. Сярод гадаванцаў універсітэта былі Сімяон Полацкі, выдатны польскі паэт Юльёш Славацкі, летувіскі гісторык Сіманас Даўкантас, адзін з першых даследнікаў заканадаўчых і летапісных помнікаў Беларусі Ігнат Даніловіч... Віленскімі студэнтамі былі Адам Міцкевіч, Ян Чачот, Тамаш Зан, Ігнат Дамейка, якія ўваходзілі ў разгромленыя царскай паліцыяй таемныя таварыствы філаматаў і філарэтаў.

У першай траціне XIX стагоддзя пры Віленскім універсітэце дзейнічалі мастацкія кафедры гравюры, скульптуры, жывапісу і малюнку, дзе студэнты атрымлівалі падрыхтоўку для паступлення ў акадэмію мастацтваў. Тут выкладалі вядомыя жывапісцы і графікі Францішак Смутлевіч, Ян Рустэм, скульптар Казімір Ельскі. Выхаванцамі Віленскай мастацкай школы сталі беларускія мастакі Язэп Аляшкевіч, Валянцін Ваньковіч, Іван Хруцкі, Напалеон Орда, Генрых і Вікент Дмахоўскія...

Пасля прымусовага далучэння Беларусі да Расейскай імперыі ўніверсітэт быў магутным асяродкам духоўнай апазіцыі каланізатарам. Шэраг віленскіх выкладчыкаў і студэнтаў узялі чынны ўдзел у нацыянальна-вызвольным паўстанні 1830-1831 гадоў. Гэта адыграла вызначальную ролю ў закрыцці ўніверсітэта царскімі ўладамі ў 1832 годзе.

На аснове былых універсітэцкіх факультэтаў былі створаныя Медычна-хірургічная і Духоўная акадэміі, але праз дзесяць гадоў існавання першую перавялі ў Кіеў, а другую - у Пецярбург.

Уладзімір АРЛОЎ

Каля 1580. Васіль Цяпінскі выдаў беларускі пераклад Евангелля

Акты XVI стагоддзя сведчаць, што прадаўжальнік Скарынавай справы беларускі гуманіст і асветнік Васіль Цяпінскі (Амельяновіч) з'явіўся на свет у сям'і баярына Полацкага павета ў 1530-я або на пачатку 1540-х гадоў.

Вядома, што ён браў удзел у Інфлянцкай вайне, служыў у падканцлера літоўскага Астафея Валовіча, які падтрымліваў рэфармацыйны рух і кнігавыдавецкую дзейнасць у Вялікім Княстве Літоўскім.

Па сваіх поглядах Цяпінскі быў блізкі да Сымона Буднага. Разам з ім ён удзельнічаў у пратэстанцкіх з'ездах, адстойваў права хрысціянскай дзяржавы весці справядлівыя войны супроць варожых нашэсцяў і небяспекі тыраніі.

Галоўным жыццёвым клопам Васіль Цяпінскі зрабіў адукацыю народа. Дзеля гэтага ён узяўся перакладаць на беларускую мову Евангелле і на ўласныя грошы заснаваў у сваім маёнтку Цяпіна (цяпер Чашніцкі раён) друкарню. Гэтая цяжкая ды карпатлівая праца патрабавала вялікіх сродкаў, якіх асветнік не меў. Паводле свайго прызнання, ён здолеў перакласці і надрукаваць толькі тэксты Евангелляў ад Мацвея і Марка, а таксама - часткова ад Лукі. Асветнік меўся выдаць і Катэхізіс, аднак гэты намер застаўся няспраўджаны.

«Евангелле» Васіля Цяпінскага надрукаванае ў два слупкі - на царкоўнаславянскай і беларускай мовах са шматлікімі тлумачэннямі і спасылкамі на крыніцы. Прыгожае аздабленне ініцыяламі і арнаментамі нагадвае віленскія кнігадрукі Скарыны.

Выдатным помнікам нашай сярэднявечнай літаратуры з'яўляецца прадмова да Евангелля, якая дайшла да нас у рукапісе і захоўваецца ў Пецябургскай бібліятэцы імя Салтыкова-Шчадрына. Ні ў якой іншай прадмове з тагачасных беларускіх выданняў мы не знойдзем такой, як у Цяпінскага, грамадзянскай жарнасці і вастрыні. Асветнік усхвалявана піша пра неабходнасць культурнага ўздыму і згуртаванасці беларусаў - свайго «славнага народа» - перад пагрозай паланізацыі. Ён адстойвае права на адукацыю на роднай мове, а тым, хто цураўся «науки в слове своем», раіць успомніць братоў Кірылу і Мяфода, якія сталі гонарам славянскай культуры.

Цяпінскі заклікае свецкіх і духоўных валадароў захоўваць традыцыі і звычай продкаў. «Бо а хто богобойный не задержитъ, на такую казнь божую гледечи, хто бы не мусил плакати, видечи так великих княжат, таких панов значных, так много деток невинных, мужов с жонами з таком зацном русском, а злаща перед тем довстипном, ученом народе езыка своего славного занедбане а просто възгарду, с которое за

покаранем панским она ясная их в слове божьем мудрость, а которая им была, праве, яко врожоная, гды от них отишла, на ее мезьце на тых мест такая оплаканная неуметность пришла, же вжо некоторые и письмом се своим, а злаца в слове божем встыдают?!»

З абурэннем ён піша пра неадукаванасць і рэнегацтва праваслаўнага духавенства, што адмаўлялася ад роднай мовы, лічачы яе занадта грубаю для храма, тым часам як само яно дрэнна валодала прынятай у набажэнстве царкоўнаславяншчынай, а сваіх дзяцей выпраўляла вучыцца ў польскія школы. Звяртаючыся да гісторыі, асветнік гаворыць, што славяне далі прыклад іншым эўрапейскім народам, калі «своим власным языком от так давного часу слово божее выложили».

Прадмова дыхае патрыятызмам аўтара, які аддае Бацькаўшчыне свае сілы і «ўбогую маетность», каб не даць ёй загінуць у цемры і невучстве. Большыня беларусаў вызнавала ў той час праваслаўе, Васіль Цяпінскі быў пратэстантам, але як сапраўдны гуманіст ён узняўся да разумення таго, што рэлігійныя погляды - гэта прыватная справа кожнага чалавека, які ніколі не мае права забываць пра агульнанародныя інтарэсы.

Уладзімір АРЛОЎ

1581. Адкрыццё Полацкага езуіцкага калегіума

З'яўленне манахаў Таварыства Ісуса ў Полацку звязана з абяцаннем Сцяпана Батуры: пад час цяжкай аблогі Полацка ён дакляраваў у выпадку перамогі зафундаваць у Полацку езуіцкі кляштар, што і было выканана. 2 ліпеня 1580 года ўжо адбылася закладка езуіцкага калегіума, на якой прысутнічаў сам манарх. Першым рэктарам стаў славыты царкоўны і палітычны дзяяч Рэчы Паспалітай Пётра Скарга. У першы навучальны год бацькі прывялі да манахаў толькі пяць вучняў, ды хутка бар'ер недаверу быў зламаны, і ў калегіум паступілі нават сыны праваслаўнага полацкага епіскапа Феафана і ваяводы Мікалая Дарагастайскага, што быў заўзятым кальвіністам.

Езуіцкія школы Беларусі, як і ўсяго свету, кіраваліся прынятым генеральнай кангрэгацыяй ордэна ў 1581 годзе дакументам пад назовам «Спосаб і лад навучання», у аснову якога леглі працы прагрэсіўных педагогаў эпохі Рэнэсансу і прынцыпы адукацыі Парыжскага ды іншых эўрапейскіх універсітэтаў і які быў складзены так грунтоўна і прадбачліва, што дзейнічаў да XIX стагоддзя.

Таварыства Ісуса стварыла найлепшую для свайго часу сістэму асветы. Айцы-езуіты вучылі задарма, не патрабавалі ад школяроў быць каталікамі ад нараджэння або мяняць веру; неабавязкова было належаць да шляхоцкага ці духоўнага стану: у калегіумы ахвотна прымалі дзяцей

месцічаў і сялянаў. Не дапускаючы доўгіх пастоў, шкаляроў добра і разнастайна кармілі, шмат увагі аддавалі фізічнаму выхаванню і правілам паводзінаў сярод простага люду і ў вышэйшым свеце.

Навучанне ў калегіуме пачыналася з пяцікласнай гімназіі, дзе існавалі класы граматыкі, паэтыкі і рыторыкі. Тут выхаванцы айцоў-езуітаў дасканалы авалодвалі лацінскаю і старажытнагрэцкаю мовамі. Як сведчаць гадавыя справаздачы, выкладанне ў малодшых класах, пакуль вучні не зусім вольна пачуваліся ў лаціне, да сярэдзіны XVII стагоддзя ішло па-беларуску. У праграме існаваў адмысловы курс беларускай мовы. Было дасканалы наладжаны саборніцтва паміж класамі і вучнямі, якія маглі заваёўваць ганаровыя званні дыктатараў, імператараў, аўдытараў, цэнзараў, што давалі розныя прывілеі. У навучальным працэсе дзейнічаў прынцып канцэнтрацыі, што вымагаў ад выкладчыка засяродзіцца на ўроку толькі на адной праблеме. Прынцып практычнасці патрабаваў выкарыстання засвоеных ведаў у жыцці. Завяршыўшы тэму, вучні пісалі па ёй лісты і вершы, выступалі з прамовамі і ставілі спектаклі. Перагружаць выхаванцаў забаранялася. Дзённая норма навучальнага матэрыялу ў другім класе складалася з аднаго правіла і чатырох сказаў антычнага пісьменніка. Гэтулькі ж прафесар задаваў на дом. Педагагі кіраваліся таксама прынцыпамі індывідуальнага падыходу і паступовага ўскладнення заданняў. Вучні малодшых класаў пачыналі з дыктантаў, якія перакладалі на родную мову, а потым рабілі пераклад выпраўленага настаўнікам тэксту назад на лаціну. У класах паэтыкі і рыторыкі пісалі праявічныя і паэтычныя перайманні старажытных аўтараў.

Пасля гімназіі можна было вучыцца далей на трохгадовым курсе філасофіі, а потым - на чатырохгадовым тэалагічным, аднак сюды мелі права паступаць толькі сябры і кандыдаты ордэна. Падмуркам філасофскага курса служылі трактаты Арыстотэля, тэалагічнага - погляды Тамаша Аквінскага.

У сярэдзіне XVIII стагоддзя ў Беларусі, апрача Полацкага, існавалі яшчэ восем езуіцкіх калегіумаў, якія можна з пэўнымі агаворкамі лічыць вышэйшымі навучальнымі ўстановамі гуманітарнага цыкла. Полацкі калегіум належаў да гэтак званых поўных і адрозніваўся ад універсітэта толькі тым, што не меў ягонае аўтаноміі ды права прысуджаць навуковыя ступені.

Пры калегіуме абавязкова існаваў тэатр. У Полацку ён быў заснаваны ў 1585 годзе. Рэпертуар тэатраў складаўся з п'ес на антычныя і біблейныя тэмы, на сюжэты з айчыннай гісторыі. Першым спектаклем, які ўбачылі палачане, стала трагедыя «Навухаданосар». Ордэнскае кіраўніцтва пільна сачыла за школьнымі тэатрамі, загадваючы рэктарам увесь час абнаўляць рэпертуар «дзеля славы нашых навучальняў, каб глядчы пазбеглі сумоты». На пачатку XIX стагоддзя полацкі тэатр ставіў спектаклі на лацінскай і французскай мовах, а таксама па-польску,

прычым персанажы з ліку паспалітых людзей гаварылі на сцэне па-беларуску.

У Полацкім калегіуме чытаў універсітэцкія курсы паэтыкі і рыторыкі філосаф і сьлыны паэт-лацініст Мацей Казімір Сарбеўскі (1595-1640), які першы з славянаў быў ганараваны на Капіталійскім пагорку ў Рыме лаўровым вянком і названы «хрысціянскім Гарацыем». Тут выкладаў рыторыку ягоны сучаснік Жыгімонт Лаўксмін, чыя кніга «Практычнае красамоўства» пасля выдання ў Вялікім Княстве Літоўскім вытрымала адзінаццаць выданняў у Вене, Мюнхене, Празе, Франкфурце... У ліку педагогаў быў беларус Марцін Пачабут-Адзяніцкі - вучоны-энцыклапедыст, будучы рэктар Віленскага ўніверсітэта, сябар Каралеўскага астранамічнага таварыства ў Лондане, сябар-карэспандэнт Парыжскай Акадэміі навук.

Высокі ўзлёт Полацкі калегіум зазнаў у апошняй чвэрці XVIII стагоддзя, калі забаронены папам Кліментам XIV Ордэн езуітаў захаваўся з дазволу Кацярыны II толькі ў Беларусі, а Полацк зрабіўся ордэнскаю сталіцай. Сярод сяброў Таварыства Ісуса, што з'язджаліся сюды з усяго свету, было шмат выдатных навукоўцаў, педагогаў, мастакоў і літаратараў. Пасаду прафесара тэалогіі і архітэктуры ў калегіуме займаў таленавіты італьянскі прапаведнік, жывапісец і дойдзі Каятан Анджыяліні. Полацкім студэнтам чытаў лекцыі доктар Сарбонскага ўніверсітэта, паліглот, гісторык і археолаг Дзід'е Рышардо. Выкладчыкам калегіума, а затым і генералам ордэна быў славец Габрыэль Грубэр, з імем якога звязана абсталяванне астранамічнага, фізічнага, мінералагічнага ды іншых навучальных кабінетаў, а таксама стварэнне карцінай галерэі і адчыненага ў 1789 годзе музея. Музей меў мноства мастацкіх вырабаў з каштоўных камянёў, каралу і бурштыну, унікальныя нумізматычную і археалагічную калекцыі, зброю розных часоў і народаў, рукапісы старажытных актаў... У карцінай галерэі знаходзіліся карціны Рубенса, копіі з Рафаэля і Тыцыяна, дзве тысячы гравюраў, некалькі дзесяткаў выяваў вядомых педагогаў і выпускнікоў калегіума.

Праграма 1796 года (тады ў калегіуме было 300 студэнтаў) сведчыць, што ў гэты час тут вывучалі беларускую, расейскую, французскую і нямецкую мовы, агульную гісторыю, фізічную і палітычную геаграфію, алгебру, тэарэтычную і практычную механіку і гідраўліку, цывільную і вайсковую архітэктуру, тэорыю жывапісу, балістыку, піратэхніку і розныя рамёствы. На філасофскім курсе выкладаліся этыка і псіхалогія, логіка, анталогія (вучэнне пра быццё), этыялогія (медычная навука аб прычынах і ўмовах узнікнення хваробаў), касмалогія, астраномія, эксперыментальная фізіка, оптыка, найвышэйшая матэматыка. У параўнанні з езуіцкімі школамі навучальныя ўстановы царскай імперыі былі настолькі прымітыўныя, што расейская знаць, каб даць дзецям прыстойную адукацыю, часта прывозіла іх у Беларусь.

Выпускніком Полацкага калегіума быў адзін з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры Ян Баршчэўскі, аўтар знакамітай кнігі «Шляхціч Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях». Тут вучыўся вядомы польскі пісьменнік і гісторык Нікодам Мусніцкі. Сярод выхаванцаў калегіума - беларускі жывапісец Валянцін Ваньковіч, расейскі медальер, скульптар і гравёр Фёдар Талстой.

У 1812 годзе калегіум быў пераўтвораны ў акадэмію з усімі правамі ўніверсітэта.

Уладзімір АРЛОЎ

1588. Прыняты трэці Статут Вялікага Княства Літоўскага

Зацверджаны ў студзені 1588 года вялікім князем Жыгімонтам III звод законаў быў на той час сама перадавым у Эўропе. Статут рыхтавалі найлепшыя правазнаўцы Вялікага Княства пад кіраўніцтвам выдатных дзяржаўных дзеячоў-беларусаў - канцлера Астафея Валовіча і падканцлера Льва Сапегі. Заканадаўчай асноваю новага зводу былі ранейшыя Статуты 1529 і 1566 гадоў, вялікакнязеўскія прывілеі, пастановы соймаў і павятовых соймаў. Тут адлюстравалася багатая прававая культура беларускага народа, якая бярэ свой пачатак з часоў Полацкага княства, а таксама дасягненні эўрапейскай юрыдычнай думкі. Статут быў напісаны і выдадзены на беларускай мове. Яго тэкст разумела пераважная большыня насельніцтва нашай дзяржавы, тым часам як у краінах Заходняй Эўропы карысталіся законамі, выкладзенымі на незразумелай паспалітым людзям лаціне.

Статут абвясчаў ідэю праўнай дзяржавы, іначай кажучы, такога парадку, калі ўсе органы і службовыя асобы павінны ў сваёй дзейнасці кіравацца толькі правам. У прысвячэнні гаспадару Жыгімонтам III і ўсім станам Вялікага Княства Леў Сапега пісаў: «Вольности своее во всем постерегаем, бо не только сосед а спольный наш обыватель в отчизне, але и сам господар пан наш жадное звирхности над нами заживати не может, одно толко колко ему право допускаеть».

Кодэкс законаў Княства замацоўваў ягоны суверэнітэт, грамадскі і дзяржаўны лад, правы і абавязкі жыхарства, прынцыпы судовага ладу. Статут заканадаўча сцвярджаў ідэю рэлігійнае талеранцыі і патрабаваў забяспечваць правы ўсіх жыхароў незалежна ад веравызнання. Вялікі князь быў абавязаны захоўваць недатыкальнасць межаў дзяржавы і вяртаць страчаныя раней землі. Чужаземцам (найперш гэта датычыла палякаў) забаранялася займаць у нашай краіне дзяржаўныя пасады, набываць зямлю і ганаровыя званні.

Вольныя людзі паводле закону ні за якое злачынства не маглі быць аддадзеныя ў вечную няволю. Кожны вольны чалавек меў права выехаць за мяжу, абы гэта не рабілася на шкоду Бацькаўшчыне. Разам з тым

Статут адлюстроўваў няроўнасць асабіста свабодных жыхароў краіны. Памер галоўшчыны (грашовае кары) за забойства войта, бурмістра або лаўніка складаў 50 коп грошай; за звычайнага месціча, што жыў у горадзе з магдэбургскім правам, - 30 коп, а за шляхціча - 100. Мяшчане не маглі браць удзелу ў агульнадзяржаўных соймах і нават у павятовых соймах.

Грунтоўна было распрацаванае ў Статуце крымінальнае права. Уводзілася прэзумпцыя невінаватасці, паводле якой чалавек не лічыцца злачынцам, пакуль ягоная віна не даведзеная судом. Закон усталёўваў адказнасць шляхціча за забойства простага чалавека, вызваляў ад смяротнага пакарання цяжарных кабет, прадугледжваў больш суровую кару за злачынствы супроць жанчын. У параўнанні з іншымі эўрапейскімі краінамі сістэма пакаранняў была больш гуманная. Вызваляліся ад крымінальнай адказнасці дзеці і падлеткі да 18 гадоў, псіхічнахворыя людзі, а часам і тыя, што ўчынілі злачынства «па глупстве».

Статут 1588 года быў ці не першым у Эўропе прававым кодэксам, які рашуча абараняў прыроду, каштоўных звяроў і птушак, прычым рабіў гэта значна паслядоўней, чым некаторыя сучасныя законы. За разбурэнне сакалінага або лебядзінага гнязда злачынец плаціў ад трох да шасці коп грошай, за адлоў ці адстрэл бабра - ад дзвюх да чатырох. (Дзеся параўнання: рабочы вол ці жарабец каштавалі тады дзве капы.)

Статут замацоўваў нашу тагачасную мову як дзяржаўную: на ёй складаліся дакументы, ішлі лісты з канцылярыі вялікага князя, на ёй гаварылі і пісалі гаспадары і ўсе галоўныя асобы Княства. У прадмове да зводу законаў Леў Сапега з гонарам зазначаў: «Не обчим яким языком, але своим власным права списаные маем и каждого часу чого нам потреба ку отпору всякое кривды ведати можем».

Статут зрабіў вялікі ўплыў на прававую думку Польшчы, Украіны, Латвіі, Эстоніі, Расеі. Праз два стагоддзі пасля свайго прыняцця ён па-ранейшаму ўважаўся найвыдатнейшым эўрапейскім зводам юрыдычных актаў. «Статут робіць гонар чалавечаму розуму. Ён складзены так разумна, асабліва ў дачыненні да відаў пакарання, што яго можна лічыць найдасканалейшай кнігай законаў ва ўсёй Эўропе», - казаў у выступленні на сойме Рэчы Паспалітай 1791 года адзін з паслоў.

У Беларусі Статут дзейнічаў і пасля яе захопу Расейскай імперыяй: у Віцебскай і Магілёўскай губернях да 1831 года, а ў Менскай, Гарадзенскай і Віленскай - да 1840 года.

Уладзімір АРЛОЎ

1595. Паход Севярына Налівайкі на Беларусь

Таго года ўкраінскі казацкі атаман Севярын Налівайка з дзвюхтысячным аддзелам хадзіў у багатыя землі Трансільваніі ды Малдовы. Вяртаючыся, атаман павярнуў на ўладанні польскага канцлера Яна Замойскага ды спустошыў іх. За гэта Замойскі накіраваў на Налівайку вялікае войска рээстравых казакоў гетмана Рыгора Лабады. Вось тады, ратуючыся, Налівайка мусіў кудысьці ўцякаць. Узняўшы 7 тысяч казакоў, ён рушыў на Беларусь.

Ужо ў кастрычніку 1595 года Налівайка заняў першы беларускі горад - Петрыкаў. Адтуль накіраваўся на Слуцк. Па шляху казакі ўсё рабавалі і чынілі гвалт. Атаман меў сувязь з маскоўскім паслом. Нарабаваўшыся, ён планаваў, відаць, сыходзіць у Маскоўскую дзяржаву.

6 лістапада Налівайка ўвайшоў у Слуцк. Як ён авалодаў гэтым горадам - дасюль застаецца загадкай. Захапіць такую фартэцю казакам было не пад сілу. Найверагодней, нехта адкрыў ім гарадскую браму, бо Налівайка напісаў ліст месцічам, каб упусцілі ў горад.

Прастаяўшы ў Слуцку тры тыдні, атаман садраў з мяшчанаў 5 тысяч коп грошай, набраў удосталь добра і, прыхапіўшы амаль увесь слуцкі арсенал (12 гармат, 80 гакаўніц, 700 ручніц), пакінуў горад. Казакі пайшлі на Омгавічы, адтуль накіраваліся да Бабруйска, але не дайшлі і павярнулі на багаты і блізкі да мяжы Магілёў. Адтуль можна было лёгка перайсці пад апеку маскоўскага цара.

У магілёўцаў сваіх сілаў для абароны было замала. Яны прасілі дапамогі ў гетмана Крыштофа Радзівіла, аднак падмога не паспела: у снежні Налівайка штурмам захапіў Магілёў. Казакі жорстка расправіліся з горадам. Як падае летапіс, яны выпалілі большую частку Магілёва, у тым ліку дзве праваслаўныя царквы, абрабавалі і пабілі насельніцтва: «мяшчан, баяр, людзей заможных як мужчын, так і жанчын, дзяцей малых пабілі, пасеклі, пагвалцілі, скарбаў таксама безліч пазабіралі з крамаў і хатаў».

Два тыдні Налівайка стаяў у Магілёве. Тым часам каля Ігумена сабралася нарэшце шляхоцкае войска - колькі тысяч паспалітага рушання Вялікага Княства. На казакоў яго павёў рэчыцкі стараста Мікалай Буйвід. А Налівайка заняў зручную для абароны Ільнскую гару, што каля Буйніцкага поля. Паставіўшы вазы ў некалькі ліній, ён утварыў замкнёны табар.

Бітва пачалася ўранку і доўжылася да вечаровай цемры. Шляхта неаднаразова кідалася на штурм табара, але казакі лёгка адбівалі яе залпамі агняпальнай зброі, якой мелі даволі. Калі сцімнела і бітва перапынілася, Налівайка пакінуў пазіцыі і табарам пачаў адыходзіць уніз па Дняпры - на Быхаў, потым на Рагачоў і Рэчыцу. Войска Буйвіда

гналася за казакамі ажно да Рагачова, але нічога не магло зрабіць і павярнула на Менск.

Тады ж на паўднёвым усходзе Беларусі з'явіўся другі загон украінскіх казакоў, якіх прывёў атаман Шавула. Парабаваўшы шляхоцкія маёнткі і вёскі, ён спыніўся на зіму ў Прапойску.

А Налівайка, таксама «творачы шкоду вялікую», рухаўся ўздоўж Прыпяці, займаючы па чарзе Давыд-Гарадок, Лахву, Пінск. Да вясны 1596 года ён сышоў на Ўкраіну, дзе яго загон быў разгромлены дзяржаўным войскам. Самога Налівайку захапілі і, выслаўшы ў Польшчу, чвартавалі.

Пазней афіцыйныя гісторыкі пачалі сцвярджаць, што Налівайкаў паход быў выкліканы прыняццем вуніі, што казацкі атаман абараняў праваслаўную царкву ды што гэта было буйное антыфеадальнае паўстанне ў Беларусі.

Генадзь САГАНОВІЧ

1596. Берасцейская царкоўная вунія

Пасля аб'яднання Польскага Каралеўства і Вялікага Княства ў нашай краіне пачало ўзмацняцца каталіцтва, што несла з сабою пагрозу паланізацыі. У Маскоўшчыне тым часам з'явіліся свае патрыярхі, якія заадно з царамі глязелі на Беларусь як на сваю вотчыну і дзеля яе захопу збіраліся выкарыстаць праваслаўную веру нашых продкаў. Дапамагчы пазбавіцца ад прэтэнзій Варшавы і Масквы, а таксама ад небяспекі рэлігійнае варожасці ў самой краіне магла новая вера, якая задзіночыла б у адным храме каталіцтва з праваслаўем. Гэта разумелі і свецкія, і духоўныя асобы Вялікага Княства - прыхільнікі ягонае самастойнасці.

Такую веру магла даць вунія.

З лаціны гэтае слова перакладаецца як «адзінства, аб'яднанне».

Ідэя вуніі ажыццявілася ў 1596 годзе на Берасцейскім царкоўным саборы. 9 кастрычніка архіепіскап полацкі Рыгор у царкве Святога Міколы ўрачыста прачытаў напісаны на пергамене тэкст вуніі, абвясціўшы гэтым пастанову сабора. Беларускія і ўкраінскія праваслаўныя ўладыкі прызналі зверхнасць рымскага папы, але захавалі ранейшыя, «грэцкія» абрады. Вялікі князь Жыгімонт адразу выдаў прывілей пра зраўнанне ў правах грэчка-каталіцкага духавенства з рымска-каталіцкім і пра вечную падтрымку вуніяцкай царквы каралеўскаю ўладай.

Кажучы пра гістарычны лёс беларусаў, некаторыя аўтары параўноўваюць Вунію з перамогаю пад Грунвальдам. Разгром тэўтонцаў адвёў пагрозу фізічнага вынішчэння продкаў, аб'яднанне цэркваў выратавала ад смерці духоўнай. Выратавала найперш дзякуючы жывой народнай мове, якая жыла ў вуніацкіх храмах і манастырах - у казаннях, у навучанні і кнігадрукаванні, у царкоўных спевах.

Новая царква паступова перамагала як сапраўды нацыянальная, народная. Так яе расцэньвалі Кастусь Каліноўскі, Максім Багдановіч, Вацлаў Ластоўскі, а таксама, між іншага, і Фрыдрых Энгельс, які грунтоўна вывучаў гісторыю Рэчы Паспалітай. У канцы XVIII стагоддзя вуніятамі былі тры чвэрткі ўсіх жыхароў Беларусі. Вуніяты добра ведалі, што яны не палякі і не расейцы. Таму так ненавідзелі Вунію маскоўскія цары ды іхныя верныя прыслужнікі ў царкоўных рызах.

Вунія пачалася з палітыкі, а працягвалася як лёс народа.

Увядзенне вуніацтва напачатку сустракала моцны супраціў з боку праваслаўных брацтваў, але праваслаўе няўхільна здавала пазіцыі. Ягонае духавенства ў большыні сваёй вылучалася кансерватызмам і неадукаванасцю. Яно амаль не ведала лацінскай і грэцкай моваў, было адарванае ад навуковых ды культурных дасягненняў эўрапейскай цывілізацыі. Беларускі перакладнік Евангелля Васіль Цяпінскі пісаў, што праваслаўныя не атрымлівалі амаль ніякай адукацыі і часам нават не разумелі славянскае мовы, на якой маліліся. Праваслаўная царква не дала ў XVII стагоддзі ніякіх значных прыкладаў заступніцтва за нацыянальныя правы беларусаў, а часам выконвала здрадніцкую ролю. Таму беларусы пакідалі змаганне за праваслаўе (асабліва пасля жудаснай вайны з Маскоўшчынай у 1654-1667 гадах) і рабіліся вуніятамі.

Вуніацкая царква ў Рэчы Паспалітай мела Полацка-Віцебскае арцыбіскупства і дзевяць біскупстваў, якія падзяляліся на акругі-дзяцэзіі. Найбуйнейшая ў Беларусі была полацкая дзяцэзія. З полацкіх арцыбіскупаў звычайна выбіралі мітрапалітаў. Горад з яго кафедральным Сафійскім саборам зрабіўся сталіцаю беларускіх грэка-каталікоў і Меккаю ўсіх вуніацкіх паломнікаў.

Умацаванню вуніацтва спрыяў створаны ў 1617 годзе манаскі Ордэн базылянаў. Яго назоў паходзіць ад імя аднаго з айцоў царквы, змагара за адзінства хрысціянства святога Базыля Вялікага. Новы ордэн абвясціў, што падпарадкоўваецца папу і бярэ на сябе адказнасць за выхаванне моладзі. Базыляне друкавалі царкоўную літаратуру, адчынялі пры кляштарых школы і калегіі. У асвеце вуніатаў яны маюць, бадай, не меншыя заслугі, чым езуіты ў каталікоў.

Часам можна прачытаць, што базыляне і наагул вуніяты цалкам прадаліся лацінству, паслухмяна «скакалі пад езуіцкую дудку». Гэтую выдумку пусцілі праваслаўныя гісторыкі. Дакументы сведчаць пра адваротнае. Базыляне судзіліся з езуітамі за крыж святой Еўфрасінні і не

аддалі святынню з вуніяцкага на той час Сафійскага сабора. У 1802 годзе езуіты, якіх тады падтрымлівалі царскія ўлады, падалі ў суд скаргу на полацкіх і ўшацкіх базылянаў за тое, што вуніяты «произносили неистовые слова против католической религии, что все католики суть погибшие и что религия римская не соглашается со святым Евангелием».

«Калі яшчэ і цяпер у некаторых кругах, - пісаў вядомы царкоўны гісторык беларускага замежжа айцец Леў Гарошка, - можна стрэнуць закід, быццам Вунія мела быць мостам для паланізацыі, дык на гэта трэба адказаць, што паўтараць такое можа хіба толькі папугай, які выхаваўся ў Маскве. Беларускі народ цэлыя 243 гады ішоў гэтым мостам і да ніякае паланізацыі не дайшоў, а затое Смаленшчына, якая па гэтым мосце не ступала, зусім зрусіфікавалася да страшэннай ступені».

Можна, вядома, ставіцца да Вуніі па-рознаму, але ў кожным разе трэба памятаць: гэта велізарная і неадлучная частка нашага гістарычнага быцця і нашае культуры. Гэта вера мільёнаў беларусаў, вера дзесяці пакаленняў нашых продкаў.

Уладзімір АРЛОЎ

1618. Дзявулінскае замірэньне

На пачатку XVII стагоддзя Рэч Паспалітая развязаła вайну супроць Маскоўскай дзяржавы, якая, часам перапыняючыся, доўжылася амаль 15 гадоў. Пачалася яна пад сцягам Дзмітра Самазванца. Маскоўскае баярства і гараджане, незадаволеныя царом Барысам Гадуновым, падтрымалі інтэрвенцыю. Дзякуючы гэтаму Самазванец увайшоў у Маскву і заняў царскі пасад.

У 1607 годзе, калі з'явіўся другі Дзмітры Самазванец, дайшло да новага паходу на Маскву. Ізноў маскоўская апазіцыя цару шукала падтрымкі ў суседняй Беларусі, вербавала беларускую шляхту, клікала сялян. Сярод найманых добраахвотнікаў паходу было нямала праваслаўных шляхцічаў з Магілева, Мазыра, Крычава ды іншых беларускіх гарадоў. Праз год войска Самазванца стаяла каля сталіцы і кантралявала добрую палову Маскоўскай дзяржавы. Тады ж з Беларусі на ўсход рушыў аддзел Яна Сапегі, а ў 1609 годзе пад Смаленскам з'явіўся сам кароль і вялікі князь Жыгімонт III з 20-тысячным войскам. Пры актыўнай падтрымцы маскоўскага баярства сілы Рэчы Паспалітай у 1610 годзе ўвайшлі ў Маскву, потым штурмам авалодалі Смаленскам. Жыхары Масквы прызналі каралевіча Ўладзіслава сваім валадаром. Толькі праз два гады шырокаму вызваленчаму руху, узначаленаму Пажарскім і Мініным, удалося вызваліць Маскву.

Але гэтым барацьба не скончылася, і дзяржавы яшчэ доўга знаходзіліся ў стане вайны. Жыгімонт Ваза спрабаваў вярнуць свайму сыну Ўладзіславу маскоўскі пасад. Дзеся гэтага мабілізаваліся сілы ў

Вялікім Княстве і рыхтаваўся новы паход. У 1617 годзе гетманы Хадкевіч і Гасеўскі паспрабавалі дайсці да Масквы. Ізноў інтэрвенцыю падтрымалі шырокія колы апазіцыі маскоўскаму цару, у прыватнасці «вольнае» казацтва. Аднак працяглая вайна знясіліла абодва бакі. У тых умовах Вялікае Княства і Польскае Каралеўства прапанавалі Маскве падпісаць замірэнне.

Перамовы пачаліся ў лістападзе 1618 года ў вёсачцы Дзявуліна, недалёка ад Троіца-Сергіева манастыра. Маскоўскую дэлегацыю ўзначальвалі баяры Ф.Шарамецеў, Д.Мязецкі, акольнічы А.Ізмайлаў ды іншыя, а ўпаўнаважанымі Рэчы Паспалітай былі А.Сапега, А.Гасеўскі, А.Навадворскі. Абедзве дэлегацыі не шкадавалі ўзаемных абвінавачванняў у «няпраўдах», і гэта ўскладняла перамовы. Гасеўскі скардзіўся, што маскоўскі бок адцягвае да Ржэва і Тарапца бельскія ды вяліжскія воласці і што за гэтыя межы можа праліцца яшчэ шмат крыві. Даходзіла да тупіковых сітуацый, і аднаго разу паслы Вялікага Княства ўжо ўсталі, каб ад'ехаць з Дзявуліна, але маскоўскія баяры пераканалі іх застацца ды скончыць перамовы.

Пагадненне было падпісанае 1 снежня. Яно дакляравала мір на 14 гадоў і 6 месяцаў. Паводле прынятых умоваў у склад Вялікага Княства Літоўскага адыходзілі вялізныя тэрыторыі - Смаленшчына, Чарнігаўшчына і Ноўгарад-Северская зямля з трыма дзесяткамі гарадоў. Прадугледжваўся абмен палоннымі. Калі князю Івану Шуйскаму і Васілю Янаву, якія былі ў абозе ўладзіслава Жыгімонтавіча, прапанавалі вярнуцца ў Маскву, тыя адказалі, што яны цалавалі крыж каралевічу.

Улетку 1619 года на рэчцы Паляянаўцы адбыўся абмен вязнямі. Па адным мастку да сваіх перайшоў бацька цара Філарэт, маскоўскія баяры і мноства ратнікаў, па другім - «літоўскі палон».

Дзявулінскае замірэнне 1618 года паклала канец доўгай спусташальнай вайне, плацдармам якой была Беларусь, і на дзесяцігоддзі злучыла ў адно цэлае этнічныя беларускія землі.

Генадзь САГАНОВІЧ

12 лістапада 1623. Забойства вуніяцкага арцыбіскупа Язафата Кунцэвіча

Усталяванне ў Беларусі вуніяцкай веры ішло напачатку пакутліва цяжка. Своеасаблівым сімвалам гэтага стаўся шлях полацкага арцыбіскупа Язафата Кунцэвіча.

Сама вядомы з полацкіх царкоўных валадароў нарадзіўся ў 1580 годзе ва ўладзіміры-Валынскім на ўкраіне ў сям'і выхадцаў з Беларусі. Пераняўшы ад бацькі любасць да кніг, ён юнаком прыехаў у Вільню вучыцца на купца, зрабіўся прыхаджанінам вуніяцкай Свята-Траецкай

царквы і спяваў там у хоры. Здольнага пабожнага хлапца заўважыў віленскі мітрапаліт Іпат Пацей. Ён узяў Кунцэвіча ў кляштар паслушнікам і адправіў яго вучыцца ў Віленскую акадэмію. У 1604 годзе, калі Язафат скончыў курс навук, мітрапаліт сам пастрыг яго ў манахі.

Неўзабаве ён стаў германахам, а потым і архімандрытам Свята-Траецкага кляштара. Неўзабаве пра Язафата гаварыла ўся Вільня. Вызначаючыся выключным красамоўствам, ён часта прапаведваў проста на вуліцах і пляцах, смела заходзіў у хаціны рамеснікаў і ў магнацкія палацы. Ворагі далі яму мянушку «душахват» - лавец душаў. За заслугі перад грэцка-каталіцкаю царквою, ва ўлонне якой ён перавёў з праваслаўя тысячы віленчукоў, Кунцэвіч быў узведзены ў біскупскі сан.

У першы прыезд палачане сустрэлі вуніацкага архігерэя святочным ходам з абразамі, царкоўнымі і цэхавымі харугвамі. Вернікі ведалі і пра біскупава ўменне пераканаць сама ўпартага, і пра тое, што гэты яшчэ малады, высокі і танклявы чалавек з вострым поглядам носіць пад адзеннем цяжкія вярыгі і выпрабоўвае свой дух і цела доўгімі пастамі і самабізаннем.

Зрабіўшыся ў 1618 годзе полацкім арцыбіскупам, Язафат атрымаў ад вялікага князя і мітрапаліта права на падначаленне сабе ўсіх праваслаўных манастыроў і храмаў у Полацку, Віцебску, Магілеве і Воршы. Факты кажуць, што ўладыку, на жаль, не хапала цярдзення. Не шкадуючы сябе, гэты чалавек не шкадаваў і іншых. Прыспешваючы падзеі, ён пераступіў небяспечную мяжу, за якой пачыналася жорсткасць. У барацьбе з непакорлівымі ён зачыняў храмы, пазбаўляў сану і караў святароў. Кунцэвічу супрацьстаялі аб'яднаныя ў брацтвы праваслаўныя месцічы, якіх падтрымлівала яшчэ шматлікая праваслаўная шляхта.

Язафат Кунцэвіч быў сынам і ахвяраю свайго нялітасцівага часу. Шукаючы падтрымкі, ён звярнуўся да канцлера Вялікага Княства Літоўскага Льва Сапегі. Той, хоць і належаў да прыхільнікаў ідэі Вуніі, адказаў вельмі суровым лістом: «Кажаце, што вы вольны тапіць невуніятаў і секчы ім галовы... Не, не так трэба абыходзіцца з імі, бо Евангелле боскае сурова ўнушае ўсім мсціўцам, у тым ліку і вам: «мне отмщение и аз воздам». Канцлеравы словы сталіся прарочымі.

У 1620 годзе праз Рэч Паспалітую вяртаўся з Масквы канстантынопальскі патрыярх. На ўжо занятыя вуніятамі епархіі ён паставіў праваслаўных архігерэяў. Прызначаны архіепіскапам полацкім Мялет Смятрыцкі паводзіўся не надта разумна. Прыбыўшы ў Віцебск, ён абвясціў, што адлучае Кунцэвіча ад царквы, і разаслаў па епархіі адпаведныя граматы. Такая чыннасць не дала ніякага плёну, апрача распальвання і без таго гарачых жарсцяў.

Увосень 1623 года Кунцэвіч прыехаў у Віцебск, каб угамаваць разварэджанае Смятрыцкім места. Гэта было яго апошняе падарожжа.

Увайшоўшы ў змову з палачанамі і аршанцамі, віцебскія мяшчане пастанавілі пазбавіць уладыку Язафата жыцця. Нейкі шляхціч папярэдзіў яго, але Кунцэвіч рашуча ішоў насустрач лёсу.

12 лістапада ўдарылі званы і тысячны ўзброены натоўп напаў на арцыбіскупаў дом каля царквы Багародзіцы. Айцец Язафат толькі што адслужыў ютрань. Пачуўшы крыкі, ён выйшаў да людзей і, перахрысціўшы іх, паспрабаваў угаварыць мірна разысціся. Але ўсё было марна. Двума ўдарамі бердыша ўладыку рассеклі галаву. Верны сабака ўскочыў на цела, каб абараніць гаспадара, і ў момант вока быў пасечаны на кавалкі. Непрытомнага арцыбіскупа дабілі, а потым, як сведчаць судовыя дакументы, «здэкаваліся над целам, цягалі яго за ногі па двары, сарвалі адзенне, пакінуўшы ў адной валасяніцы, якую, утаймоўваючы сваю плоць, насіў гэты пастыр, білі нагамі нябожчыка па твары, ранячы яго і пасля смерці». Цела, узяўшы за ногі, скінулі з Прачысценскае гары, потым адвезлі ў чоўне ўверх па Дзвіне за горад і там, прывязаўшы да ног і шыі камяні і насыпаўшы каменя ў валасяніцу, утапілі. Пасля гэтага забойцы разрабавалі арцыбіскупаў дом, выбілі ў ім вокны, разбурылі печы, пазбівалі архігерэевых слугаў і адзначылі свае подзвігі знойдзеным у склепе віном.

Рымскі папа Урбан VIII адгукнуўся на тэя падзеі суровым лістом да караля і вялікага князя Жыгімонта: «Няхай пракляты будзе той, хто ўтрымае меч свой ад крыві! Няхай ерась адчуе, што ёй няма літасці». У Віцебск прыехалі вялікакняскія суддзі на чале з Львом Сапегам. Паводле прысуду горад пазбавілі магдэбургскага самакіравання, ратушу разбурылі, а віцебскія званы знялі і адправілі на ператоपліванне. (Праз колькі гадоў кароль вярнуў гораду ўсе забраныя правы за перамогу над маскоўцамі.) З плячэй бунтаўнікоў паляцелі галовы.

Паданне сцвярджае, што ўладыку Язафата знайшлі па снопе святла, якое ішло проста з Дзвіны. Цела прывезлі па рацэ ў Полацк і пахавалі ў Сафійскім саборы. Неўзабаве парэшткі дасталі з зямлі і пасля ўрачыстага адпявання віленскім мітрапалітам паклалі ў срэбную раку. Прах і пазней не меў спакою: яго блізу дзесяці разоў перазахоўвалі ў Беларусі і далёка за яе межамі.

Праз год пасля смерці Рым прызнаў айца Язафата блажэнным, а ў 1867-м папа Пій IX абвясціў яго святым. Пасля Другой сусветнай вайны мошчы полацкага святога перавезлі з Вены, дзе яны тады захоўваліся, у Рым і ў 1963 годзе пахавалі ў галоўным храме каталікоў свету - саборы Святога Пятра ў алтары Базыля Вялікага.

Уладзімір АРЛОЎ

1629. Нарадзіўся Сімяон Полацкі

Сапраўднае імя гэтага славутага палачаніна - Самойла Пятроўскі-Сітняновіч. Другое прозвішча - Пятроўскі - ён атрымаў ад айчыма, заможнага полацкага купца, што выхоўваў яго ў дзіцячыя гады.

Свой шлях у навуку малы Самусь пачаў з брацкай школкі полацкага Богаяўленскага манастыра, а працягваў у Кіева-Магілянскай калегіі, якую праваслаўныя лічылі найлепшай навучальнай устаною Рэчы Паспалітай. У Кіеве былі напісаныя яго першыя паэтычныя творы, што дайшлі да нашых дзён - пазначаныя 1648 годам «Канон» і «Акафіст».

Прага ведаў прывяла Самуся ў Віленскую акадэмію. На той час апрача роднай беларускай ён ужо настолькі дасканала авалодаў лацінай, царкоўнаславянскай і польскай мовамі, што пісаў на ўсіх чатырох вершы. Адукаваны палачанін зрабіўся прыхільнікам мірнага паяднання хрысціянскіх цэркваў, і гэта прывяло яго ў грэцка-каталіцкі Ордэн базыліянаў. Вернасць вуніяцтву ён пранёс праз усё жыццё. Нават жывучы ў праваслаўнай Маскве, свае кнігі ён нязменна падпісваў (праўда, на лаціне, якой у расейскай сталіцы амаль ніхто не разумеў) поўным тытулам базыліянскага манаха.

Вайна Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай не дазволіла давучыцца. З разрабаванай і спустошанай царскімі войскамі Вільні Самойла вярнуўся ў Полацк і пад імем Сімяона прыняў пострыг у Богаяўленскі манастыр, ігуменам якога быў знаёмы па Кіеве прафесар вольных мастацтваў і таксама паэт Ігнат Іяўлевіч. Сімяон выкладаў у брацкай школе, дзе некалі вучыўся, стварыў там тэатр, пісаў для яго п'есы, але галоўным ягоным захапленнем заставалася паэзія.

Пад час прыезду цара Аляксея Міхайлавіча ў Полацк і Віцебск Сімяон прадэманстраваў свой паэтычны дар расейскаму манарху. Прывітальныя Сімяонавы «Метры» нельга разглядаць як праяву шчырае прыхільнасці, бо яны былі, па сутнасці, пераніцоўкаю аднаго выдадзенага на паўстагоддзя раней твора, дзе такія ж велягурыстыя параўнанні адрасаваліся кіеўскаму мітрапаліту. Па-першае, паэт мусіў спрыяць манастыру, што даў яму прытулак. Па-другое - і гэта галоўнае - ён шукаў мецэната, пад абаронаю якога ў тую жорсткую эпоху мог бы спакойна службыць сваёй музе.

Шэраг паэтавых слаvasлоўных вершаў пры больш уважлівым чытанні ўспрымаюцца як рызыкаўна іранічныя. Да такіх, напрыклад, належыць прывітанне полацкаму епіскапу Калісту, пастаўленаму маскоўцамі ў абыход царкоўных законаў (бо беларускія землі знаходзіліся пад эгідаю не маскоўскага, а канстантынопальскага патрыярха). Сам уладыка Каліст цудоўна зразумеў іронію Сімяона і аддзячыў яму тым, што спачатку прызначыў яму ганебнае пакаранне працаю ў манастырскім хляве, а потым загадаў кінуць у астрог і закаваць у

кайданы. Мо якраз гэтая падзея і была непасрэдным штуршком да выезду паэта ўвесну 1664 года ў Маскву.

У Масковіі наш зямляк і пачаў падпісвацца Сімяонам Полацкім. Ён адразу атрымаў адказнае даручэнне: стварыць лацінскую школу для царскіх людзей з Прыказа таемных спраў. На царкоўным саборы, што судзіў патрыярха Нікана і разглядаў пытанне пра раскольнікаў, Сімяон быў сакратаром і перакладнікам двух сусветных патрыярхаў - александрыйскага і антыяхійскага. Выконваючы іх волю, ён напісаў трактат «Жезл правления», накіраваны супроць правадыроў расколу. Полацкі быў прыхільнікам асвечанага абсалютызму, лічыў неабходным уздымаць культуру расейскага народа, бо чым вышэй культура, тым вышэй чалавечая маральнасць.

Яшчэ больш умацавалася становішча Сімяона, калі ў 1667 годзе яго прызначылі выхавальнікам і настаўнікам царскіх дзяцей. Ён асабіста вучыў спадкаемцаў трона царэвічаў Аляксея ды Фёдара і царэўну Соф'ю, а таксама наглядаў за выхаваннем царэвіча Пятра.

Хоць паэт і вучоны быў пад абаронаю цароў - спачатку Аляксея, а потым і свайго выхаванца Фёдара Аляксеевіча, жылося яму ў Маскве нясоладка. Не меней за раскольнікаў «лацінніка» ненавідзелі кіраўнікі афіцыйнага праваслаўя. Гэтая вера з яе кансерватызмам і падазронасцю да навукі заўсёды была Сімяону чужая. Прыгняталі Полацкага і жорсткія маскоўскія парадкі. У Рэчы Паспалітай барацьба розных рэлігійных плыняў ішла звычайна ў выглядзе літаратурнай палемікі і багаслоўскіх дыспутаў. У Маскоўшчыне, каб не казалі ерасі, людзям выразалі языкі.

Але і ў той задушлівай, гнятлівай атмасферы палачанін можна і аддаваць службу богу асветы. Ён стаў першым у Расеі прафесійным пісьменнікам, перакладаў з лацінскай ды польскай моваў, удзельнічаў у падрыхтоўцы поўнага перакладу расейскае Бібліі. Сімяон адчыніў сваю, незалежную ад патрыярхавай цэнзуры друкарню, першай кнігай якой быў «Букварь языка славенска», напісаў праект першай у Расеі найвышэйшай навучальнай установы, паводле якога потым стваралася маскоўская Славянска-грэцка-лацінская акадэмія. Яе студэнт Міхайла Ламаносаў па Сімяонавых творах упершыню пазнаёміўся з вершаскладаннем. Полацкі стаяў ля вытокаў першага ў Расеі тэатра, створанага ў 1672 годзе пры двары Аляксея Міхайлавіча.

Наш суайчыннік стварыў велізарны, шматстайны і непаўторны паэтычны свет. Ён складаў оды, элегіі, гімны, панегірыкі, эпітафіі, «плачы», «утешения»... Ён стаў у расейскай паэзіі пачынальнікам эксперыментаў з фігурнымі вершамі. Сваімі сатырычнымі і павучальнымі творамі ён змагаўся з тагачаснымі расейскімі прыкметамі і забабонамі. Вялікую славу прынес Сімяону вершаваны пераклад Псалтыра, выдадзены з цудоўнымі гравюрамі ў ягонай друкарні. Абдзеленыя прамойніцкім талентам святары дзякуючы Сімяону

Полацкаму атрымалі два падручнікі - зборнікі царкоўных «словаў» і казанняў пад назовамі «Обед душевный» і «Вечеря душевная».

Большыню сваіх вершаў паэт сабраў у вялікія рукапісныя кнігі «Рифмологион, или Стихослов» і «Вертоград многоцветный». «Вертоград» з яго размешчанымі ў алфавітным парадку вершамі быў своеасаблівай энцыклапедыяй. Яе чытач мог атрымаць звесткі з гісторыі, геаграфіі, заалогіі, паразважаць над царкоўнай прыпавесцю, пасмяяцца з анекдота. Пяру Полацкага належыць вершаваная мінералогія, адкуль можна даведацца пра ўласцівасці магніту, крэменю, горнага крышталю...

Пасля смерці Сімяона, які пакінуў гэты свет 25 жніўня 1680 года, засталася найбагацейшая ў Маскве бібліятэка: творы Цыцэрона, Тамаша Аквінскага, Эразма Ратэрдамскага, айцоў царквы, граматыкі, слоўнікі, зельнікі... Ён пакінуў пасля сябе цэлую школу расейскіх паэтаў. Пакінуў друкарню, дзе ўжо пасля ягонае смерці выйшлі «Обед душевный» і «Вечеря душевная».

У 1698 годзе маскоўскі патрыярх атрымаў ад запарожцаў просьбу прыслаць у іхную царкву зборнікі казанняў вучонага палачаніна. Казакі не ведалі, што праваслаўная царква ўжо абвясціла Сімяонавым творам анафему ды забараніла згадваць іх як ерэтычныя.

Уладзімір АРЛОЎ

1654. Пачатак вайны Маскоўскай дзяржавы з Рэчай Паспалітай

Калі казацкае паўстанне на Украіне, узначаленае Багданам Хмяльніцкім, абярнулася цяжкай вайною, якая знісіліла Рэч Паспалітую, у Маскоўскім царстве пачалі старанна рыхтавацца да наступу на захад. Фармальна падставай агрэсіі было абвешчанае заступніцтва за Украіну, якую на просьбу Хмяльніцкага цар далучаў да Маскоўскай дзяржавы, а таксама абарона праваслаўя ад прыцясненняў з боку «проклятых ляхов». Аднак у сапраўднасці маскоўскія ўлады кіраваліся чыста захопніцкімі інтарэсамі. Галоўны ўдар быў скіраваны на Беларусь.

Увесну 1654 года тры вялізныя арміі з трох бакоў (з Вялікіх Лукаў, Масквы і Бранска) уварваліся ў Беларусь. На дапамогу ім Багдан Хмяльніцкі выслаў яшчэ тры палкі казакоў, якія наступалі з поўдня ўздоўж Дняпра. Разам на Беларусь абрынулася прыкладна 100-тысячная армія заваёўнікаў, укамплектаваная найманымі эўрапейскімі афіцэрамі, забяспечаная новай, закупленай на захадзе зброяй, магутнай артылерыяй.

Войска Вялікага Княства, узначаленае вялікім гетманам Янушам Радзівілам, налічвала тады нейкіх 10 тысяч жаўнераў. Ці магло яно абараніць край ад такога нашэсця? Памежныя гарады і замкі былі зусім не падрыхтаваныя да вайны: без запасаў пораху і харчу, з даўно занядбанымі

ўмацаваннямі. У Смаленску, прыкладам, муры мелі такія шчыліны, што праз іх пралазіў чалавек. А шляхта, якая мусіла ўтвараць паспалітае рушанне, пакідала ўсходнія раёны Беларусі ды ўцякала далей на захад.

Нягледзячы на безнадзейна малыя сілы, вялікі гетман Януш Радзівіл нейкі час даволі ўдала шкодзіў маскоўскім ваяводам, прыкрываючы галоўны шлях з Смаленска на Менск і Вільню. 12 жніўня 1654 года ён нават выйграў бітву пад Шкловам з утрая большай арміяй ваяводы Я.Чаркаскага. Аднак 24 жніўня пад Шапялевічамі невялікі корпус гетмана быў разбіты арміяй ваяводы А.Трубяцкога. Краіна засталася зусім безабароннай.

Пазбаўленьня дапамогі, беларускія гарады не маглі доўга трымацца. Некаторыя (Полацк, Невель, Рослаў, Магілёў, Чавусы ды інш.) амаль адразу паддаваліся, іншыя ж, такія, як Смаленск, Віцебск, Дуброўна, Горы, Гомель, Друя, Амсціслаў, - пачалі адчайна адбівацца. Цар загадваў сваім ваяводам асабліва бязлітасна распраўляцца з кожным горадам, які, адмовіўшыся ад капітуляцыі, бараніўся, - каб, навучаныя, здаваліся іншыя. Так узорна былі пакараныя здабытыя штурмам Амсціслаў, Друя, Віцебск, а таксама невялікая Дуброўна, што паддалася, паспадзяваўшыся на царскую літасць. Затое Стары Быхаў, які разам з залогай абаранялі месцічы і сяляне, што сышліся з ваколіцаў, заставаўся непрыступным для заваёўнікаў.

У шэрагу ўсходніх раёнаў Беларусі мясцовае насельніцтва спачатку верыла заявам маскоўскіх уладаў пра тое, што вайна распачатая дзеля абароны праваслаўя, і лаяльна паставілася да царскіх ратнікаў. Аднак тыя паводзілі сябе як звычайныя захопнікі. Ваяўнікі Аляксея Міхайлавіча аднолькава бязлітасна чынілі гвалт над усімі, хто трапляўся, не зважаючы на веравызнанне, рабавалі, хапалі ў палон і выводзілі ў сваю дзяржаву. Заняўшы да глыбокай восені таго года беларускія землі з усходу ажно да Дняпра і на поўначы да Дзвіны, царскія ўлады рыхтаваліся да новых захопаў.

Беларускія сяляне з першых месяцаў вайны пачалі ўтвараць аддзелы самааховы. На акупаваных землях яны сыходзілі ў лясы, узбройваліся косамі, віламі, бердышамі ды спрабавалі абараніць ад чужынцаў свае пасяленні, перашкаджалі выводзіць мясцовых людзей у няволю, а таксама дапамагалі войску сваёй дзяржавы і часам уступалі ў адкрыты бой з рэгулярнай арміяй Аляксея Міхайлавіча. Так пачаўся шырокі партызанскі рух - першы ў беларускай гісторыі масавы добраахвотны рух супраціву, фактычна абарончая вайна народа. Асабліва актыўнымі былі сяляне Амсціслаўшчыны. Прыкладам, у ліпені 1654 года трохтысячны адзел мужыкоў з Калеснікаўскай воласці заатакаваў пад Амсціславам армію ваяводы А.Трубяцкога, у якой налічвалася да 15 тысяч ратнікаў. На Смаленшчыне ў партызанскім руху бралі ўдзел нават праваслаўныя святары. Народная барацьба хутка ахапіла амаль усю тэрыторыю Беларусі і трывала да самага вызвалення краю.

Генадзь САГАНОВІЧ

1 лютага 1661. Магілеўскае паўстанне

Цяжкія выпрабаванні выпалі ў гады новай трынаццацігадовай вайны Рэчы Паспалітай з Маскоўшчынай на долю Магілева.

У ліпені 1654 года беларускі шляхціч Канстанцін Паклонскі, які перайшоў на бок маскоўцаў і атрымаў за гэта чын палкоўніка, прывёз магілеўскім месцічам грамату цара Аляксея Міхайлавіча. Маскоўскі валадар дакляраваў, што, калі горад будзе добраахвотна здадзены, «вас, шляхту и служилых людей всяких войтов и бурмистров, и райцев, и лавников, и мещан, и всех православных христиан, пожалуем нашего царского величества жалованием и велим шляхте маетности, кто перед чем владел наперед сего по привилием, подкрепитьи нашего царского величества жалованными грамотами». Іначай кажучы, Аляксей Міхайлавіч пацвярджаў усе правы, якімі горад карыстаўся дагэтуль паводле магдэбургскага права.

Магілеўцы маглі расцаніць царову грамату як своеасаблівую падзяку за вернасць праваслаўю і барацьбу супроць царкоўнай вуніі. Тым не менш пускаць да сябе войскі валадара суседняй дзяржавы горад не спяшаўся. Гісторыя ўжо дала беларусам багата прыкладаў крывадушнасці маскоўскіх цароў. Апрача таго, жыхары сачылі за ваеннымі дзеяннямі і ведалі, што маскоўцы па-ранейшаму кіруюцца тактыкай выпаленай зямлі. Яны захапілі Амсціслаў, пасля чаго з 33 тысяч жыхароў багатага места засталася жыць не больш за тры тысячы. У аблосе стаялі Крычаў (які пазней таксама напаткаў няшчасны лёс Амсціслава), Дуброўна і Віцебск.

Калі на пачатку жніўня расейскае войска ваяводы Ваяйкова і казацкія аддзелы палкоўнікаў Паклонскага і Залатарэнкі падышлі да Магілева, яны ўбачылі, што «около де города осаду крепят и, по людям де смотря, хотят стоять и биться». Як бы на пацверджанне гэтага адпраўленага цару паведамлення з горада зрабіў адважную, хоць і няўдалую вылазку шляхоцкі аддзел на чале з Табіянам Ждановічам і Міхалам Гініцкім.

Аднак слабасць гарадскіх умацаванняў і падыход войскаў маскоўскага ваяводы Шарамецьева паставілі магістрат перад выбарам: бараніцца, каб урэшце горад быў спалены і разрабаваны, або здацца і паспрабаваць неяк дамовіцца з акупантамі. Магілеўцы абралі другі шлях і 25 жніўня 1654 года адчынілі перад царскімі стральцамі браму.

Праз колькі дзён усялякія спадзяванні на адзінаверцаў развясліся. Расейцы заняліся ў горадзе гвалтам і рабункамі. Як сведчаць дакументы, стральцы адбіралі грошы і зброю, коней і хлеб, насенне і кухоннае начынне. Горкая доля была наканаваная месцічам-габраям. Пад прыкрыццём размоваў пра высылку юдэяў у Польшчу захопнікі загадалі ім узяць найбольш каштоўныя рэчы і пакінуць горад. У полі выгнаннікаў абрабавалі і амаль усіх перарэзалі. На месцы гібелі большай часткі

магілеўскіх габраяў іхнія землякі-хрысціяне насыпалі курган, на які потым з'язджаліся, каб аплакаць адзінаверцаў, юдэі з усяе Рэчы Паспалітай.

Тым часам у стане маскоўцаў ды іх хаўруснікаў разгаралася варажасць паміж Паклонскім і Залатарэнкам. Паклонскі скардзіўся цару, што ўкраінскія казакі Залатарэнкі «приезжают де в город Могилев и чинят обиды большие, а в уезде хлеб у крестьян ржаной, и яровой, и лошади, и всякую животину побрали». Супрацьстаянне беларускіх і ўкраінскіх аддзелаў не абмяжоўвалася ўзаемнымі скаргамі, а перайшло ў крываваыя сутычкі. Воіны Паклонскага няраз напачалі і на расейскіх стральцоў. «На твою государеву службу полковник не идет, а люди его твоих государевых солдат в городе на карауле по воротам бьют», - пісаў цару магілеўскі ваявода Алфёраў.

Калі ў лютым 1655 года да магілеўскіх муроў прыйшло войска гетмана Януша Радзівіла, здрайца Паклонскі зноў прызнаў валадаром нашага вялікага князя. Прычыны свайго ўчынку ён растлумачыў у лісце да магілеўцаў, дзе пісаў, што спадзяваўся на вызваленне сваёй зямлі ад ляхаў, ды замест гэтага ўбачыў «лупление домов Божих, что и от татар бывало; а християн наших, которые в повседневном гонении от униатов пребывали, ныне в вечную неволю забрали, а иных помучили; а какие безделия над честными женами и девицами чинили...»

Гетману Радзівілу не ўдалося адолець моцны расейскі гарнізон, і ён пасля трохмесяцавай аблогі адступіў. Гэта канчаткова развязала акупантам рукі. Горад быў пазбаўлены самакіравання, з жыхарамі абыходзіліся ненашмат лепей, чым з палоннікамі. Магілеўцы рыхтаваліся да помсты.

Зручны момант для гэтага з'явіўся на шостым годзе акупацыі, калі войска Вялікага Княства і Польшчы разбіла расейцаў на рацэ Басі. Пасля таго як стральцы абрабавалі на рынку магілеўскіх пякарак, цяргенне ў магілеўцаў скончылася. На загад магістрата жыхары, у дамах якіх жылі маскоўцы, выкруцілі з іхніх стрэльбаў крэмні. Мужчыны даставалі са сховаў падрыхтаваную загадзя зброю. У шматтысячным горадзе не знайшлося ніводнага здрадніка, і захопнікі да апошняй хвіліны нічога не ведалі.

1 лютага 1661 года бурмістр Левановіч, што кіраваў падрыхтоўкаю паўстання, з крыкам «Пара!» выхапіў шаблю і кінуўся на стральцоў. Над месцам папльў набатны звон. Паўстанцам дапамагалі вызвалення з астрога нашы палонныя жаўнеры. За колькі гадзін царскі гарнізон быў знішчаны. Ад шабляў і куляў магілеўскіх мсціўцаў загінула сем тысяч захопнікаў.

Вялікі князь Ян Казімір выдаў прывілей, паводле якога шмат паўстанцаў атрымалі шляхоцтва, а горад зраўнаўся ў правах са сталічнаю Вільняй. У гонар паўстання Магілеву быў нададзены новы

герб: тры вежы на блакітнай аснове з і збройны рыцар у браме пад выяваю «Пагоні».

Апрача Магілева беларускія мяшчане знішчылі або выгналі царскія гарнізоны ў Дзісне, Амсціславе, Себежы, Гомелі і Старым Быхаве.

Уладзімір АРЛОЎ

1667. Андрусаўскае замірэнне

Знясіленая за доўгія гады вайны, Маскоўшчына не магла ўтрымаць усе захопленыя ў Беларусі землі ды ўжо ў 1664 годзе прапанавала Рэчы Паспалітай распачаць перамовы аб замірэнні. Групы ўпаўнаважаных абедзвюх дзяржаваў сустрэліся ў Дуравічах на Смаленшчыне. Перамовы праходзілі марудна і малаплённа. Маскоўскія паслы спрабавалі пакінуць пад уладаю цара Полацк ды іншыя беларускія гарады, падкупіць камісараў Рэчы Паспалітай вялізнымі сумамі грошай або запужаць іх войскам, якое нават у часе замірэння ўрывалася на Беларусь.

Паступова пазіцыі Рэчы Паспалітай у супрацьстаянні з Масквой таксама слаблі. Шанцы на радыкальную перамогу ў спрыяльнай сітуацыі ў 1661-1662 гадах былі змарнаваныя. Тым часам на поўдні актывізавалася Турэччына, якая аднолькава пагражала і Маскве, і Варшаве ды прымушала іх думаць пра аб'яднанне перад асманскай Портай. У самой Польшчы распачалася вайна гетмана Любамірскага супраць караля. Дый у Вялікім Княстве дайшло да абвастрэння нутраной барацьбы паміж магнатамі. У такой сітуацыі камісары Рэчы Паспалітай пайшлі на кампраміс і 3 студзеня 1667 года, пасля трыццаці сустрэчаў з царскім пасольствам у вёсцы Андрусава, што паміж Смаленскам і Амсціславам, падпісалі дамову аб замірэнні тэрмінам на 13 з паловай гадоў. 20 студзеня тэкст дамовы быў зацверджаны ўрачыстымі прысягамі ўпаўнаважаных. Так закончылася сама доўгая і стратная для Беларусі вайна.

Паводле ўмоваў замірэння да Маскоўскага царства адыходзілі Смаленскае ды Чарнігаўскае ваяводства, Старадубскі павет і землі Украіны да самага Дняпра. Затое яшчэ акупаваную паўночную Беларусь - Віцебшчыну, Полаччыну, Дынабург, а таксама Інфлянты Аляксей Міхайлавіч вяртаў Рэчы Паспалітай. Трактат адлюстраванай кампраміс з абодвух бакоў: Масква, хоць і не здолела ўтрымаць усё заваяванае, моцна павялічыла сваю тэрыторыю, а Рэч Паспалітая, не зможы адваяваць усяго страчанага, вярнула найбольш важныя землі. Абодва бакі суцяшалі сябе таксама тым, што Андрусаўскае замірэнне толькі часовае, што ўмовы яго праз 13 гадоў можна будзе перагледзець.

Усе палонныя, выведзеныя за гады вайны ў Маскоўскае царства (як, дарэчы, і вывезеныя каштоўнасці), там і заставаліся на гады замірэння. Толькі шляхта, жаўнеры, духавенства і казакі з татарамі - зусім

нязначная частка сярод сотняў тысяч заняволеных - атрымалі фармальнае права вярнуцца на айчыну, аднак далёка не ўсе маглі яго выкарыстаць. Куды толькі не рассылалі палонную беларускую шляхту! Яна служыла ў далёкіх сібірскіх астрогах - у Якуцкім, Енісейскім, Томскім, Ілімскім, Мангазейскім і г.д. Простых жа людзей, якіх у Маскоўскай дзяржаве звычайна ператваралі ў халопаў, ніхто і не збіраўся вяртаць. У адной Маскве пасля вайны выведзеныя з Беларусі палоннікі складалі прыкладна 10 працэнтаў пасадскага насельніцтва. Шмат беларускага люду было ў іншых гарадах царства - у Астрахані, Вялікіх Луках, Ноўгарадзе, Тарапцы, Цверы ды інш. І гэтыя былі лепшыя, здравейшыя, маладзейшыя...

Беларусь выйшла з трынаццацігадовай вайны з катастрафічнымі стратамі. Яе насельніцтва зменшылася на 53 працэнты. Асабліва пацярпелі паўночныя ды ўсходнія раёны, што найдаўжэй заставаліся пад акупацыяй. Там не засталася нават траціны ад даваеннай колькасці жыхароў! Гаспадарку, што апынулася ў жудасным стане, у зваяваным ды спустошаным краі не было каму і як аднаўляць. Каб не памерці з голаду, людзі і пасля вайны пакідалі свае мясціны ды ішлі па лепшую долю ў іншыя землі. Дзесяцігоддзямі яшчэ зарасталі хмызамі пустыя вёскі, удзірванелья ляжалі сялянскія палі.

Вайна 1654-1667 гадоў настолькі моцна падарвала Беларусь, што наступствы той трагедыі яшчэ не адно стагоддзе вызначалі дэмаграфічнае, гаспадарчае і культурнае аблічча краіны. Да катастрофы, перажытай тады беларускім народам, сыходзяць вытокі і многіх яго цяперашніх бедаў.

Генадзь САГАНОВІЧ

30 сакавіка 1689. Пакараны смерцю філосаф-вальнадумец Казімір Лышчынскі

Яго часта называюць беларускім Джардана Бруна. Наш зямляк кінуў клерыкальнай мафіі свайго часу не менш дзёрзкі выклік, чым ягоны італьянскі брат па духу. Гэтак жа трагічна склаўся і ягоны лёс.

Казімір Лышчынскі паходзіў са старадаўнага беларускага шляхоцкага роду Корчакаў. Ён нарадзіўся блізу 1634 года ў маёнтку Лышчыцы пад Берасцем. Навучанне ў езуіцкім калегіуме, потым у Кракаўскім універсітэце (паводле некаторых звестак, і ў Віленскай акадэміі) дало Лышчынскаму выдатную адукацыю. Тады ж, у маладосці, ён браў удзел у маскоўскай, шведскай і турэцкай вайсковых кампаніях.

У дваццаць пяць гадоў ён уступіў у Ордэн езуітаў, у трыццаць зрабіўся прарэктарам Берасцейскага езуіцкага калегіума. Наперадзе - бліскучая будучыня, якой будзе спрыяць ордэн. І замест гэтага - разрыў з Таварыствам Ісуса і вяртанне ў родавы маёнтак. Лышчынскі займаўся

гаспадаркай, удзельнічаў у мясцовых соймах, ездзіў паслом ад павятовай шляхты на выбары вялікага князя. Вывучэнне права і паспяховае юрыдычная практыка прывялі яго на пасаду падсудка берасцейскага земскага суда. Яшчэ адзін клопат гаспадара Лышчыцаў - адчыненая ім у маёнтку школка, дзе ён вучыў сялянскіх дзяцей чытанню, ліку, пісьму і асновам навук.

Гэта - тое, што на паверхні. Але ў Лышчынскага было і іншае жыццё. Над старонкамі кніг антычных філосафаў і мысляроў эпохі Адраджэння, над тэалагічнымі і прыродазнаўчымі трактатамі ён шукаў адказы на небяспечныя, «грахоўныя» пытанні.

Езуіты не пакінулі адступніка без сваёй увагі. Сабраныя імі звесткі сведчаць пра змены светапогляду Лышчынскага: «Пагарджаючы таемствам хрысціянскага шлюбу, выдаў дачку замуж за сваяка... На богаўгодныя справы выдаткоўвае не больш як тры фларыны на год... Склаў заповіт, дзе загадаў цела сваё пасля смерці спаліць, а попел пахаваць пры дарозе, зрабіўшы на магіле богазневажальны надпіс...» У матэрыялах судовага працэсу над вальнадумцам захаваўся тэкст гэтага надпісу: «Падарожнік! Не абмінай гэтых камянёў. Ты не спатыкнешся на іх, калі не спатыкнешся на ісціне. Спасцігнеш ісціну ля камянёў, бо нават тыя людзі, якія ведаюць, што гэта праўда, вучаць, што гэта хлусня. Вучэнне мудрацоў - свядомы падман».

З 1674 года вальнадумец пачынае пісаць на лацінскай мове трактат пад крамольным назовам «Аб неіснаванні бога». Ягоны рукапіс не захаваўся, і меркаваць пра змест твора можна толькі па некаторых тэзісах, якія прыводзіліся на судзе. Лышчынскі лічыў, што вечная прырода існуе і развіваецца па сваіх натуральных законах. Ён адмаўляў галоўныя хрысціянскія догматы, выкрываў крывадушнасць і карыслінасць сучаснага яму духавенства, што выстаўляла сябе ўладальнікам найвышэйшае праўды і маральнасці. У трактаце выказвалася мара пра грамадства, заснаванае на роўнасці і братэрстве, пра «свет без улады і народы без гаспадароў».

Зрабіўшыся перакананым атэістам, Казімір Лышчынскі «пачаў заражаць гэтай навукай нявінную свядомасць маладых і сталых людзей». Над бязбожнікам навісла смяротная небяспека.

Ролю галоўнага памагатага ў расправе над «зраднікам» выканаў ягоны сусед і сябар браслаўскі стольнік Ян Бжоска, які, дарэчы, быў вінен атэісту 100 тысяч талераў. Ён выкраў пятнаццаць сшыткаў крамольнага трактата, а таксама прыхапіў з бібліятэкі Лышчынскага кнігу кальвінісцкага тэолага Г.Альстэда з атэістычнымі заўвагамі на палях. На падставе напісанага Бжоскам у 1687 годзе даносу, які быў гучна названы «маніфэстам», «злачынца» кінулі ў віленскую турму. Берасцейская шляхта рашуча пратэставала супраць біскупскага суда над прадстаўніком вольнага стану, і справа была перададзеная на разгляд сойма.

15 лютага 1689 года на варшаўскім сойме Рэчы Паспалітай справу Лышчынскага ўставілі ў парадак дня. Разгляд пачаўся з таго, што свецкія дэпутаты не захацелі слухаць ліфляндскага біскупа Паплаўскага, які спрабаваў выступіць з заявай супроць «ворага Бога і прыроды». Тады перад пасламі сойма з абвінаваўчай прамоваю выступіў інстыгатар Вялікага Княства Літоўскага Сымон Куровіч - юрыст з саракапяцігадоваю практыкай, бакалаўр філасофіі і вольных мастацтваў, бліскучы прамоўца. «Я абвінавачваю яго ў тым, - грывеў Куровіч, - што на 265 старонках свайго трактата ён насмеліўся паказаць Бога як няіснае стварэнне фантазіі і зрынуў яго з недасяжнай вышыні, прыпісаўшы кіраванне зямлёй і небам натуральнай прыродзе».

Пасля прамовы інстыгатара Лышчынскаму паказалі рукапісы, якія ён прызнаў сваімі. Услед за гэтым падсудны папрасіў у сойма літасці і паведаміў, што сабраныя ў трактаце атэістычныя думкі ён збіраўся зняпраўдзіць у другой частцы трактата, якую меў намер напісаць, «каб даць у ёй новыя доказы сапраўднай сутнасці Бога». Адзін з гэтых доказаў гучаў наступным чынам: «У кожным родзе істотаў ёсць найбольш дасканалая. У Сусвеце найдасканалейшае Сонца, у свеце жывёл - чалавек, а сярод разумных стварэнняў - Бог». Зразумела, што гэтакія неартадаксальныя доказы ніякім чынам не маглі задаволіць каталіцкае духавенства. За працэсам уважліва сачыў папскі нунцій Дж.Кантэльмі, які па сутнасці кіраваў дзеяннямі духоўных паслоў.

Суд доўжыўся некалькі тыдняў. Кіеўскі біскуп Залускі запатрабаваў пакарання смерцю. Бальшыня паслоў сойма пад час збору галасоў выказалася за спаленне на вогнішчы. У зацверджаным каралём Янам III Сабескім прысудзе гаварылася: «Напісаныя Лышчынскім бязбожныя лісты аддаць агню пры выканаўцы правосуддзя ў яго правай руцэ на эшафоце, самога ж абвінавачанага спаліць і ператварыць у попел. Маёмасць канфіскаваць, падзяліўшы напалам паміж даносчыкам і дзяржаўным скарбам. Будынак, у якім асуджаны тварыў ганебныя пісанні, разбурыць як прытулак вар'ята. Зямля яго маёнтка павінна навечна застацца пустэльнай і бясплоднай...»

Кароль замяніў спаленне жывёцом на адсячэнне галавы. 30 сакавіка на плошчы Старога рынку ў Варшаве кат сцяў Лышчынскаму галаву. Цела вывезлі за горад і спалілі, а попелам стрэлілі з гарматы.

Аб судзе над вальнадумцам пісала прэса Францыі, Італіі, Швецыі. Ягонныя погляды былі вядомыя ў Нямецчыне, Англіі, Гішпаніі ды іншых краінах Эўропы. Высокую ацэнку Казіміру Лышчынскаму далі беларускія прадстаўнікі каталіцкага Ордэна піяраў, якія паставілі яго ў адзін шэраг з такімі волатамі эўрапейскай філасофскай думкі, як Ваніні і Спіноза.

Уладзімір АРЛОЎ

1 траўня 1710. Салдаты Пятра I узарвалі полацкі Сафійскі сабор

Гэтаму злачынству папярэднічалі не менш драматычныя падзеі.

Пачатак XVIII стагоддзя зноў зрабіў Беларусь тэатрам ваенных дзеянняў. Частка беларускіх магнатаў, узначаленая Сапегамі, падтрымала ў Паўночнай вайне шведскага караля Карла XII і дапамагла яму войскам. Прыхільнікі шведаў абралі сабе іншага караля і вялікага князя - Станіслава Ляшчынскага. Такім чынам Рэч Паспалітая займела адразу двух гаспадароў, паміж якімі таксама пачалася вайна. Скандынавы занялі Жамойць і Гарадзеншчыну.

Пётр I паслаў на Беларусь 70-тысячнае войска. Значная яго частка на чале з князем Аляксандрам Меншыкавым у лютым 1705 года падышла да Полацка і стала за горадам вайсковым табарам. У чэрвені сюды прыехаў сам цар. У Полацку ён выдаў маніфест, дзе забараняў шляхце збірацца на з'езды або ехаць у Варшаву на зацвярджэнне новага караля. Парушальнікаў яго вялікасць абяцаў пакараць як здраднікаў Айчыны і «истребить их имения огнем и мечем».

Цар не вылучаўся пабожнасцю. Хоць ён і заходзіў у храмы, зняўшы парык, але не цырымоніўся нават з расейскім духавенствам. Што ўжо казаць пра неправаслаўных! Вунятаў Пётр проста ненавідзеў. У хвіліну шчырасці ён сказаў свайму хаўрусніку Аўгусту II, што ў Вялікім Княстве Літоўскім мусяць застацца толькі «ваша (значыцца, каталіцкая) і наша царква». У Віцебску цар загадаў пасекчы ўсе абразы з выяваю Язафата Кунцэвіча. Не спадзеючыся на іншае і ў Полацку, манахі-базыляне адправілі срэбную труну з мошчамі святога Язафата ў Жыровічы.

Сваё стаўленне да веры нашых продкаў расейскі імператар засведчыў не дзе-небудзь, а ў кафедральным Сафійскім саборы. Аднаго дня п'яны Пётр з Меншыкавым і некалькімі афіцэрамі зайшоў у галоўны полацкі храм. Простых вернікаў-вунятаў у Сафії гэтай парою не было, маліліся толькі шасцёра святароў і манахаў. Цар гучна запатрабаваў наладзіць яму па святой Сафії экскурсію. Вікар Канстанцін Зайкоўскі мусіў перапыніць імшу і падпарадкавацца. У кожным алтары цар спыняўся, і святар апавядаў пра паходжанне абразоў. Вікару хапіла мужнасці распавесці пра жыццё і пакутніцкую смерць Язафата Кунцэвіча. «Хто ж яго паслаў на той свет?» - запытаўся імператар з шалёным агнём у вачах. Вікар адвёў позірк і цвёрда адказаў: «Святога айца Язафата пазбавілі жыцця віцебскія схізматыкі».

Цар выцяў немаладога святара пудовым кулаком. Зайкоўскі ўпаў, і Пётр пачаў біць ляжачага кіем, а потым секчы шабляй. Меншыкаў выхапіў палаш і адным ударам забіў прапаведніка Феафана Кальбячынскага - той якраз прымаў перад алтаром пакутніка Язафата прычасце. Беручы прыклад з раз'юшанага гаспадара, афіцэры ўжо секлі рэгент саборнага хору Якуба Кнышэвіча, айцоў Язэпа Анкудовіча і

Мялета Кандратовіча. Святыя глядзелі з абразоў, як па храме плыве крываваая ручаіна.

Старога архімандрыта Якуба Кізікоўскага царовы служкі забралі ў свой табар і ўсю ноч катавалі, патрабуючы выдаць, дзе схаваны саборны скарб. Уранні яго павесілі. У пятлі сканаў і вікар Зайкоўскі. Уратаваўся ад каранаванага ката з памагатымі адзін Язэп Анкудовіч - толькі з тае прычыны, што яго палічылі забітым. Целы пяцёх ахвяраў паводле загаду расейскага цара спалілі, а попел развеялі над Дзвіною, каб магiлы не сталі месцам паломніцтва. Дзікунскае забойства ў Сафійскім саборы выстаўляла імператара перад Эўропаю ў абліччы ўсходняга тырана, якім ён па сутнасці і быў.

Пабітых кіямі і параненых шаблямі манахаў, што прыбеглі ў дзень злачынства ратаваць вікара ды архімандрыта, цар зняволіў, а Сафію і базылянскія кляштары аддаў на рабаванне салдатам. Тыя выцягнулі з храма ўсе каштоўнасці і тры тысячы залатовак, а начальніку полацкага гарнізона прыйшоў загад не разглядаць скаргі «богомерзких» вуніятаў. Выступіўшы перад сабранаю ў Полацк беларускай шляхтай, цар папярэдзіў: няхай вуніяты і надалей не чакаюць літасці. Тут царскае слова не разыходзілася з чынам. Узімку 1707 года расейская кавалерыя абчысціла ў Менску жаночы вуніяцкі манастыр святой Тройцы (ад яго пайшло найменне сённяшняга Траецкага прадмесця). Шукаючы золата, зладзеі паламалі ў манастырскім саборы алтар і ўзадралі падлогу. Потым надыйшла чарга Святадухаўскай царквы на Высокім рынку (цяпер пляц Волі) ды іншых храмаў і кляштараў. Па слядах гэтых рабаўнікоў ішлі царскія казакі і калмыкі. Здабычы засталася мала, таму казакі ламаліся і ў цэрквы аднаверцаў. Менскае праваслаўнае брацтва заклікала месцічаў да зброі, і на Нямізе захопнікі атрымалі адпор.

Ад гэтых «хаўруснікаў» Беларусь за гады Паўночнай вайны зазнала гора не меней, чым ад шведаў. Продкі апынуліся паміж двух агнёў. Нядзіва, што віцябляне прызналі новага караля Станіслава Ляшчынскага і таемна паслалі шведскаму каралю сем тысяч талераў. Даведаўшыся пра «зраду», Пётр даў казакам і калмыкам загад падпаліць места Віцебскае з чатырох бакоў.

За вольнасць і незалежнасць полацкіх вуніятаў цар Пётр пакараў і святыю Сафію. Адразу па забойстве пяці святароў храм апячаталі і зрабілі вайсковым складам. Тут трымалі амуніцыю, а часам і коней. Полацкі грэцка-каталіцкі ігумен Лаўрэн пісаў у Рым папу: «Не толькі кляштар дагэтуль заняты маскавітамі, але нават сама кафедральная царква, апаганеная зверскім забойствам манахаў, пазбаўлена столькі гадоў магчымасці адпраўляць святыя малітвы і даваць святое прычасце вуніятам, бо ў выніку выгнання адтуль манахаў з яе выкінулі ўсе царкоўныя рэчы». У сутарэннях сабора месцілася царскае парахавое сховішча. Досыць было іскрынкi, каб беларуская святыня ўзяцела ў паветра. І такая іскра ўспыхнула якраз напярэдадні - дзіўнае

супадзенне! - адыходу з Полацка расейскіх войскаў. Выбух знішчыў сцяну, левы бакавы алтар, пашкодзіў калоны і скляпенні.

Куродымныя руіны трыццаць гадоў стаялі на Верхнім замку, нараджаючы ў сэрцах палачанаў і тых, хто плыў па Дзвіне, глыбокі смутак, нагадваючы пра цяжкія страты беларускай зямлі, якая за Паўночную вайну страціла амаль траціну свайго насельніцтва - 800 тысяч чалавек.

Уладзімір АРЛОЎ

1743-1744. Крычаўскае паўстанне

Гісторыя Беларусі XVII-XVIII стагоддзяў ведае шмат узброеных сялянскіх выступленняў супроць прыгнятальнікаў. Найбольш буйное з іх - паўстанне ў Крычаўскім старостве Амсціслаўскага ваяводства.

Размешчанае на мяжы з Расеяй староства лічылася ўласнасцю караля Рэчы Паспалітай, аднак было перададзенае ў «дзяржанне» магнацкаму роду Радзівілаў, якія здавалі Крычаўшчыну ў арэнду. Арандатары былі зацікаўленыя ў тым, каб паспець за вызначаны ім тэрмін выціснуць як мага больш прыбытку, а таму ўвесь час груба парушалі зацверджаныя Радзівіламі інвентары, дзе вызначаліся павіннасці сялянаў. Толькі за два гады арандатары Валкавіцкія сабралі з крычаўцаў больш за 100 тысяч залатовак звыш інвентара. Сяляне скардзіліся князю Гераніму Радзівілу, што іх змушаюць выконваць павіннасці ў пяць разоў цяжэйшыя, чым належыць. Вялікім няшчасцем для староства былі таксама пастой каралеўскага войска. Не задавальняючыся пастаўкамі правіянту і фуражу, жаўнеры займаліся рабункамі, нярэдка ўчынялі забойствы.

У 30-х гадах XVIII стагоддзя, калі староства было ў арэндзе ў братоў Гдаля і Шмуйлы Іцкавічаў, становішча крычаўскіх сялянаў зрабілася зусім невыносным. Зверствамі і вынаходлівасцю ў незаконным спагнанні грошай Іцкавічы перасягнулі ўсіх папярэднікаў. Яны вымагалі ад сялян павышанага чыншу, але нярэдка не выдавалі квітку пра аплату і потым, спасылаючыся на адсутнасць дакументаў, патрабавалі грошы зноў. За карыстанне млынам Іцкавічы бралі не дзесятую, як звычайна, а сёмую мерку збожжа. Раз'язджаючы з узброенай вартаю па вёсках, Іцкавічы збіралі «падарункі» і «пачастункі».

Крычаўцы слаі князю Гераніму скаргі-суплікі, але слугі Гдаля і Шмуйлы часта лавілі пасланцоў на дарогах і чынілі жорсткую расправу. Войта вёскі Селішчы Васіля Вапчылу за тое, што ездзіў са скаргамі, аднойчы збілі на горкі яблык і кінулі ў астрог, а другім разам пакаралі 150 бізунамі. Дзеля праверкі суплікаў Радзівіл прысылаў сваіх «камісараў», але Іцкавічы падкуплялі іх або абвяшчалі камісарамі сваіх людзей. Адзін такі падстаўны камісар Шыманскі сабраў у 1740 годзе ад

сялянаў 200 тысяч квіткаў на выплачаны чынш, а потым знік, пасля чаго Гдаль са Шмуўлам пачалі нанова збіраць ужо спагнаныя падаткі. Прыкладна так дзейнічаў і наступны часовы гаспадар стараства арандатар Марціян Літавор Храптовіч. Крычаўцы пісалі ў сваіх скаргах, што «пан Храптовіч не лепшы за габрая-арандатара».

Напрыканцы 1743 года сяляне, баронячы свае правы, узяліся за зброю. Яны знішчалі кабальныя дакументы, грамілі дамы звязаных з арандатарамі шляхцічаў, купцоў і ліхвяроў. На чале паўстання сталі Васіль Вашчыла і бурмістр Іван Карпач, а таксама Стэсь Бочка, Васіль Вецер, Навум Буян ды іншыя сялянскія правадыры, у чые рукі перайшла ўлада ў старастве.

Геранім Радзівіл накіраваў супраць крычаўцаў сваё добра ўзброенае і абвучанае прыватнае войска - колькі сотняў пяхоты і казацкай конніцы з гарматамі, на чале якога быў пастаўлены палкоўнік Пястжэцкі. Вестка пра гэта толькі павялічыла шэрагі ўдзельнікаў паўстання.

У студзені 1744 года дзвюхтысячнае паўстанцкае войска атакавала крычаўскі замак. Сяляне і частка прымкнутых да іх мяшчанаў мелі на ўзбраенні ў лепшым разе стрэльбы і ручніцы, а то й проста дзіды з косамі. Не маглі спрачацца з замкавай артылерыяй і колькі паўстанцкіх гарматаў, што былі зробленыя з дубу і стралялі ўсяго адзін раз. Прыступ захлынуўся. Сялянскае войска страціла болей за сотню чалавек забітымі, пяцьсот параненымі і 77 палоннымі. Палову палонных палкоўнік Пястжэцкі загадаў павесіць, а палову пасадзіць на палю.

Нягледзячы на паразу, паўстанцы не склалі зброі. У іх табары ў вёсцы Царковішчы сабралася блізу чатырох тысяч людзей. Васіль Вашчыла з паплечнікамі распрацаваў план, паводле якога меркавалася ўзяць крычаўскі замак у аблогу і змусіць гарнізон да капітуляцыі. Пачуўшы пра такія намеры ад сваіх выведнікаў, Пястжэцкі вырашыў ударыць першы, пагатоў ён якраз атрымаў падмацаванне з Себежа і Невеля і меў пад сваёй рукой чатыры сотні спрактыкаваных ваякаў.

Напярэдадні таго дня, калі сяляне меліся пачынаць аблогу, карнікі непрыкметна наблізіліся да Царковішчаў і раніцою знянацку напалі на паўстанцкі табар. Больш за дзве сотні бунтаўнікоў было забіта, 176 трапіла ў палон, астатнія рассяліся. 60 палонных Пястжэцкі адразу ж пакараў смерцю. Неўзабаве ягонья людзі схапілі бальшыню завадатараў.

Пасля канчатковага задушэння хваляванняў у Крычаў з конным аддзелам на трыста шабляў прыехаў сам дзяржаўца Геранім Радзівіл. Над кіраўнікамі паўстання адбыўся суд, пастановаю якога шаснаццаць з іх чакала смерць. Страта адбылася 26 лютага 1744 года. Івана Карпача, Стэся Бочку, Васіля Ветра, Навума Буяна, Мікіту з Бароўкі, Івана Труса, Васіля Пачаёнка і Ваську Косціна жывымі пасадзілі на палю. Іван Дакука, Захарка Сямашка, Іванішка з Баранкова і Мікіта з Тупічына сустрэлі смерць на шыбеніцы. Сямёну Варону, Ігнату Малунёнку, Івану

Крывулю і Івану Галёнцы кат адсек галовы. Сакратару бунтаўнікоў сыну Стэся Бочкі князь Геранім загадаў адрэзаць вушы і выпаліць на лобе шыбеніцу.

Барацьба крыгчаўцаў, нягледзячы на паразу, дала простаму люду палёгку. Радзівіл адмовіўся, у прыватнасці, ад здачы стараства ў арэнду, зняў шэраг абмежаванняў у сялянскім гандлі, пайшоў на іншыя ўступкі.

Васілю Вашчылу ўдалося ўцячы на Ўкраіну, але і туды дацягнуліся рукі Радзівілавых слугаў: неўзабаве галоўны правадыр паўстання раптоўна памёр.

Уладзімір АРЛОЎ

1767. Слуцкая канфедэрацыя

У сярэдзіне XVIII стагоддзя Рэч Паспалітая была паралізаваная палітычнай анархіяй, нутраной барацьбой магнацкіх групавак. Па смерці Аўгуста II зацятае змаганне за пасады манарха вялі, з аднаго боку, Чартарыйскія, а з другога - Патоцкія ды Радзівілы. На просьбу Чартарыйскіх у барацьбу ўмяшалася Кацярына II, і на тэрыторыю Беларусі ўвайшла расейская армія. Пачаліся ваенныя дзеянні, у выніку якіх расейскае войска разам з Чартарыйскімі заняло Нясвіж і Слуцк, а Кароль Радзівіл уцёк на Захад. На сойме 1764 года пад уплывам Расеі каралём і вялікім князем быў абраны Станіслаў Аўгуст Панятоўскі - фаварыт Кацярыны II. Ён імкнуўся супрацоўнічаць з расейскімі ўладамі, спадзеючыся з іх дапамогаю ўтаймаваць нутраную анархію ў сваёй рэспубліцы.

Аднак рэформы дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай, распачатыя Чартарыйскімі (адмена «liberum veto», эканамічныя навацыі, павелічэнне арміі ды іншае), занепакоілі Расею. У 1764 годзе яна падпісала дамову з Прусіяй, паводле якой абедзве імперыі абавязаліся не дапускаць аніякіх паляпшэнняў у Рэчы Паспалітай і трымаць яе ў стане анархіі. Балазе рабіць гэта было не складана, бо моцная калісыці шляхоцкая рэспубліка з часоў Пятра I знаходзілася пад пратэктаратам Расеі. «Сусветная гісторыя не ведае іншага акта падобнай подласці!» - напісаў пазней пра дамову 1764 года К.Маркс.

У хаду пайшла даўняя карта «дысідэнтаў» - грамадзян некаталіцкага веравызнання. Прыгадаўшы ўмовы «вечнага міру» 1686 года, які дазваляў Расеі заступацца за праваслаўных Рэчы Паспалітай, Кацярына II запатрабавала зраўнаць правы дысідэнтаў з правамі каталікоў. Сойм 1766 года не прыняў такой пастановы, і тады імператрыца ўвяла ў Вялікае Княства сваю армію - маўляў, для абароны праваслаўных.

Увесну 1767 года стараннямі расейскага пасла М.Рэпніна (якому доўга давялося шукаць праваслаўных шляхцічаў, гатовых дамагацца

сваіх правоў) у Слуцку была створаная канфедэрацыя праваслаўных, да якіх далучыліся 22 кальвіністы і лютэране Вялікага Княства Літоўскага. Разам акт канфедэрацыі падпісалі 248 чалавек, сярод якіх - беларускі епіскап Георгі Каніскі. Маршалкам быў абраны генерал-маёр Грабоўскі.

Хоць колькасць слуцкіх канфедэратаў была такой невялікай (апрача таго, аўтэнтчнасць шэрагу падпісаў выклікала сумнеў), Кацярына II адразу ўзяла іх пад сваю апеку, а для падтрымкі Слуцкай канфедэрацыі прыслала ў суверэнную дзяржаву 40-тысячнае расейскае войска.

Прусія ў сваю чаргу падтрымала канфедэрацыю пратэстантаў, якая ўтварылася ў Торуні.

Праціўнікі расейскіх уплываў аб'ядналіся і стварылі сваю канфедэрацыю ў Бары, што на Падоллі. Да Барскай канфедэрацыі пачала далучацца шляхта Вялікага Княства. Дайшло да ваенных дзеянняў. Хоць барскія канфедэраты прасілі дапамогі ў Аўстрыі, Францыі, Турэччыны, яны не атрымалі ніякай падтрымкі і мусілі самі змагацца з намнога перасяжнай па сілах расейскай арміяй.

Пад націскам Расеі і Прусіі, калі ў Варшаве стаяла расейскае войска, калі вяліся арышты найбольш уплывовых людзей, сойм Рэчы Паспалітай у 1767 годзе прыняў пастанову аб поўных правах дысідэнтаў (паводле пастановаў першай паловы XVIII стагоддзя яны мелі права на свабоду веравызнання, але не маглі займаць дзяржаўных пасадаў і г.д.). Тады ж была падпісаная Варшаўская дамова, якая давала права Расеі дзеля «абароны» праваслаўных умешвацца ў нутраныя справы Рэчы Паспалітай. Кацярына II брала на сябе ролю гаранта выканання соймавых пастановаў 1767 года. Расея прымусіла ўрад рэспублікі аднавіць поўнае «liberum veto», шляхоцкія вольнасці, выключнае права шляхты на дзяржаўныя пасады і інш. - усё тое, ад чаго гінула Рэч Паспалітая.

Барацьба барскіх канфедэратаў працягвалася. Яны мелі шырокую падтрымку шляхты ў Беларусі. Хоць яшчэ на пачатку дзеянняў расейскае войска перамагло пад Дзярэчынам і зноў захапіла Слуцк ды Нясвіж, на захадзе Беларусі канфедэраты разбілі яго каля Слоніма, Мышы і Бераставіцы. У 1770-1771 гадах рух дасягнуў, бадай, апагею, але пасля паразы гетмана Міхала Казіміра Агінскага пад Сталавічамі пачаў затухаць. Расправіўшыся з канфедэратамі, у жніўні 1772 года Расея падпісала з Аўстрыяй і Прусіяй пагадненне аб першым падзеле Рэчы Паспалітай.

Генадзь САГАНОВІЧ

1772. Першы падзел Рэчы Паспалітай

У другой палове XVIII стагоддзя, за часам імператрыцы Кацярыны II, феадальная манархія ў Расеі дасягнула найвышэйшай магутнасці, заснаванай на жорсткай азіяцкай сістэме эксплуатацыі. Сяляне былі канчаткова запрыгоненыя, іх пачалі называць рабамі. Царыца забараніла вучыць мужыкоў ды іхных дзяцей грамаце. Раб, паводле закону, не мог скардзіцца на рабаўладальніка. Расейскія памешчыкі мелі права высялаць сялянаў у Сібір, засякаць бізунамі да смерці, прадаваць, назаўсёды разлучаючы бацьку з сям'ёй, маці з дзецьмі, мужа з жонкаю. Жорсткі пераслед цярпелі вернікі-стараабрадцы. Краіну душыла неабмежаванае самаўладдзе, чый партрэт можна намаляваць Аляксандар Радзіншчаў: «Чудище ообло, озорно, огромно, стозевно и лаяй». Штогод тысячы жыхароў імперыі, ратуючыся ад гэтага «чудища», перасяляліся ў Беларусь. Згодна са звесткамі вядомага расейскага гісторыка С.Салаўёва, у сярэдзіне стагоддзя царскі ўрад патрабаваў ад сойма Рэчы Паспалітай вярнуць мільён уцекачоў.

У Рэчы Паспалітай панавалі іншыя дзяржаўныя парадкі. Яна была, па сутнасці, шляхоцкай рэспублікай; гэта падкрэсліў сам назоў, які азначаў тое сама, што і лацінскае «res publica» - грамадская справа. Пад грамадствам, вядома, разумелі шляхту. Яе ў Вялікім Княстве параўнальна з усім жыхарствам было значна болей, чым у іншых дзяржавах Эўропы. Адзін шляхціч у Беларусі прыпадаў на шэсць-сем сялянаў. Пераважная частка шляхты належала да так званай засцянкавай, або шарачковай, што мела герб і права насіць шаблю, але не мела прыгонных. Пра такога шляхціча Ўладзімір Караткевіч пісаў, што ён араў сваё поле «высакародна», а гной з хлява на палетак вёз, уторкнуўшы побач з сахаром дзедаўскую шаблю. Тым не менш кожныя дванаццаць-пятнаццаць са ста нашых продкаў былі асабіста незалежныя людзі і маглі вырашаць мясцовыя і дзяржаўныя справы, засядаючы на павятовых, ваяводскіх і агульнадзяржаўных соймах і соймаках.

Аднак шляхоцкая дэмакратыя мела і адваротны бок - анархію. Раней сойм прымаў пастановы большынёй галасоў, але з 1652 года ўступіла ў дзеянне права «liberum veto» (пастанова прымалася толькі ў выпадку аднадушнага галасавання). У выніку ў 1652-1764 гадах былі сарваныя сорок чатыры соймы з васьмідзесяці. Калі разгаралася спрэчка паміж магнацкімі групамі, дэпутаты пускалі ў ход зброю, і некалькі дзяржаўных мужоў, як правіла, перасяляліся на той свет. Шабельным званам часта завяршаліся і павятовыя ды ваяводскія соймакі, якія прысвойвалі сабе правы заканадаўчай і судовай улады і не лічыліся з пастановамі агульнадзяржаўнага сойма.

Статут 1588 года, што дзейнічаў у Вялікім Княстве Літоўскім, быў непараўнана больш прагрэсіўны, чым законы Расейскай імперыі, ды выкананню ягоных нормаў замінала феадальнае самавольства. У сваіх

уладаннях магнаты трымаалі ўласныя войскі і нярэдка вялі з фамільнымі ворагамі сапраўдныя войны.

Выкарыстоўваючы феадальную анархію і барацьбу розных магнацкіх груп за ўладу, Расея ўсё часцей умешвалася ў нутраныя справы суседняй дзяржавы і ўводзіла на яе тэрыторыю свае войскі. Гэта адбывалася пад прыкрыццём крывадушных заяваў пра абарону правоў праваслаўных жыхароў Рэчы Паспалітай.

У 1764 годзе каралём і вялікім князем стаў былы фаварыт Кацярыны II Станіслаў Аўгуст Панятоўскі, што быў прыхільнікам рэформаў і ўмацавання дзяржаўнае ўлады. Суседзі - Расея і Прусія - былі, натуральна, незадаволеныя такой палітыкай і падтрымлівалі праціўнікаў караля, якія аб'ядноўваліся ў канфедэрацыі і выступалі супраць цэнтральнай улады са зброяй у руках. У сваю чаргу праціўнікі Расеі аб'ядналіся ў Барскую канфедэрацыю, што выступала за незалежнасць дзяржавы.

У Беларусь зноў уступілі расейскія войскі. У 1768 годзе яны занялі Слуцк і Нясвіж. Найбольшай сілы рух канфедэратаў дасягнуў у 1770-1771 гадах. На іх бок перайшоў вялікі гетман Міхал Казімір Агінскі, аднак ягоныя трохтысячны аддзел быў разбіты Суворавым. Расея і Прусія ўжо вялі перамовы пра падзел Рэчы Паспалітай. Пазней да іх далучылася Аўстрыя.

5 жніўня 1772 года гэтыя дзяржавы падпісалі ў Санкт-Пецярбурзе канвенцыю, паводле якой пад уладу расейскага трона пераходзілі Інфлянцкае і Амсціслаўскае ваяводства, амаль усё Віцебскае, размешчанае на правым баку Дзвіны частка Полацкага, а таксама ўсходнія землі Менскага ваяводства з гарадамі Рагачовам, Прапойскам, Чачэрскам і Гомелем. Генерал-губернатарам захопленых земляў Кацярына II прызначыла аднаго з фаварытаў - графа Захара Чарнышова. Ён атрымаў найвышэйшы загад: «Со дня действительного тех земель занятых под державу нашу собирать все публичные доходы в нашу казну. Суд и расправу велеть до времени производить в настоящих судебных местах по тамошним правам и обычаем, но нашим уже именем и властью. Велеть обнести все пространство новых границ от одного края до другого столбами с императорским нашим гербом, дабы после в частных межах с литовцами нигде спора оставаться не могло».

Усходняя Беларусь трапіла ў кіпцюры двухгаловага расейскага арла.

Уладзімір АРЛОЎ

3 траўня 1791. Сойм Рэчы Паспалітай прыняў Канстытуцыю

На працягу двух стагоддзяў пасля таго, як Расея разам з Прусіяй і Аўстрыяй пачала дзяліць Рэч Паспалітую, каб урэшце сцерці яе з палітычнай карты, царскія, а затым савецкія афіцыйныя гісторыкі нязменна называлі захоп беларускіх земляў «уз'яднаннем». Беларускі ж народ «галасаваў» за гэтае ўз'яднанне нагамі: за два дзесяцігоддзі пасля трагічнага 1772-га з акупаванага Расеяй абшару Полацкага, Віцебскага і Амсціслаўскага ваяводстваў мяжу Вялікага Княства Літоўскага перайшло больш за трыццаць тысяч сялянаў. У сваіх нотах кацярынінскі ўрад называў гэтыя ўцёкі «неразумнай эміграцыяй», ацэньваючы агульную колькасць перасяленцаў з імперыі ў 300 тысяч «головаў».

Пагроза, што навісла над дзяржаўным існаваннем Рэчы Паспалітай пасля першага падзелу, прыспешыла ў ёй прагрэсіўныя пераўтварэнні. Там дзейнічала першае ў свеце міністэрства народнай асветы - Адукацыйная камісія, што адчыніла на Беларусі дзвесце пачатковых школ. У траўні 1791 года агульнадзяржаўны сойм зацвердзіў першую ў Эўропе і другую ў свеце (пасля ЗША) Канстытуцыю.

Канстытуцыя 3 траўня стала магутным ударам па магнацкім самаўладстве і феадальнай анархіі. Рэч Паспалітая рабілася канстытуцыйнай спадчыннай манархіяй, дзе абвяшчалася свабода друку і сумлення, галаснасць суда, адмена неабмежаванага прыгоннага прыгнёту. Скасоўвалася права «liberum veto». Дзяржава дала свабоду ўсім іншаверцам-уцекачам нешляхотнага паходжання і абяцала захоўваць рэлігійную талерантнасць. З'яўляліся тэрміны і фармулёўкі, знаёмыя з сённяшніх газет і тэлеперадач: справаздача міністраў, адстаўка ўрада па патрабаванні 2/3 дэпутатаў сойма, падзел улады на заканадаўчую, выканаўчую і судовую. Мяшчанам гарантавалася недатыкальнасць асобы. «Земляробчы люд, - было запісана ў Канстытуцыі, - з-пад рукі якога плыве шчодрадайная крыніца багацця краіны, з'яўляецца найбольш колькаснай часткаю народа, а ў выніку - наймагутнейшай сілай краіны, павінен быць у апецы права і дзяржаўнага ўрада». Пазнаёміўшыся з Канстытуцыяй, Энгельс назваў Рэч Паспалітую авангардам рэвалюцыйнай Францыі.

3 траўня былі імяніны караля Станіслава Аўгуста. Прыхільнікі рэформаў у Беларусі выкарысталі гэта, каб шырока адсвяткаваць прыняцце новага зводу законаў. Шумелі балі, звінелі тосты, шугалі феерверкі. Ілюмінацыя загарэлася і ў левабярэжнай частцы памежнага Полацка. Праз Дзвіну, з расейскага боку, на яе насцярожана глядзелі царскія чыноўнікі, вайскоўцы і праваслаўнае духавенства. Тут канстытуцыяй і не пахла. Імператрыца выказалася на гэты конт так: «Конституция обошлась бы стране еще дороже самодержавия. Лучшая из конституций ни к черту не годится, потому что она делает более несчастных, нежели счастливых. Добрые и честные страдают от нее, и только негодяи чувствуют себя при ней хорошо, потому что набивают карман и никто их не наказывает».

У сваім маёнтку Лявонпаль недалёка ад Полацка граф Лапацінскі ўзвёў у гонар Канстытуцыі 1791 года мемарыяльную калону, якая і цяпер узвышаецца ў парку на левым беразе Дзвіны. Радасць графа і яго аднадумцаў была нядоўгай: праз год у межы Рэчы Паспалітай уварваліся расейскія і прускія войскі, што скончылася другім падзелам дзяржавы.

Уладзімір АРЛОЎ

1793. Другі падзел Рэчы Паспалітай

Рэакцыйнае магнацтва на чале з Севярынам Ржэвускім, Шчэнсным Патоцкім і Ксаверыем Браніцкім разгарнула барацьбу супроць Канстытуцыі 1791 года і звярнулася па вайсковую дапамогу да Расеі. Складзены ў Пецярубурзе акт антыўрадавай канфедэрацыі быў апублікаваны ў памежным украінскім мястэчку Таргавіца. У дакуменце ішла гаворка пра барацьбу за ранейшы парадак кіравання Рэчай Паспалітай.

У траўні 1792 года канфедэраты следам за царскімі палкамі перайшлі мяжу. Адначасова на тэрыторыю Рэчы Паспалітай уварваліся войскі Прусіі. У Беларусі дзейнічала 30-тысячная расейская армія. Яна без бою захапіла Ўшачы, Браслаў, Бабруйск, Нясвіж, Наваградак, Слонім і Горадню. Пад Мірам быў разбіты корпус Юдзіцкага. 23 ліпеня, пасля бітвы пад Берасцем, войска Вялікага Княства адышло за Буг. Назаўтра кароль Станіслаў Аўгуст абвясціў, што ён далучаецца да Таргавіцкай канфедэрацыі.

Перамога таргавічанаў, падтрыманых расейскімі і прускімі штыхамі, прывяла да скасавання Канстытуцыі і адмены ўсіх прагрэсіўных рэформаў, прынятых Чатырохгадовым соймам 1788-1792 гадоў. Было замацавана прыгоннае права, выгнаны ў эміграцыю сотні патрыётаў і прыхільнікаў рэформаў. Трымаючы на месцах уладу ў сваіх руках, канфедэраты займаліся рабункамі і тэрарам.

Таргавіцкая канфедэрацыя спрычынілася да другога падзелу Рэчы Паспалітай. Расея ўлучыла ў свае межы Менскае ваяводства, а таксама рэшту Полацкага і Віцебскага. Каралеўскім універсалам гэтыя ваяводства, як і захопленыя раней Амсціслаўскае і Смаленскае, былі ліквідаваныя.

Імперыя набыла тры мільёны новых падданных. Каб ні ў кога не засталася сумневу ў намерах Кацярыны II, ва ўсіх храмах на далучаных землях чыталі маніфест: «С особливым соболезнованием ее императорское величество всегда взирало на те притеснения, которым земля и грады, к Российской империи прилеглые, некогда сущим ее достоянием бывшие и единоплеменниками ее населенные, созданные и православно христианскою верою просвященные и по сие время оную

исповедующие, подвержены были... И потому имеет все и каждый, начиная от знатнейшего дворянства, чиновников и до последнего, кому надлежит, учинить в течение одного месяца торжественную присягу в верности. Если же кто из дворянства и из другого сословия, владеющий недвижимым имением, небрежа о собственном своем благополучии, не захочет присягать, тому дозволяется на продажу недвижимого своего имения и добровольный выезд вне границ 3-месячный срок, по прошествии которого все остающиеся имения его секвестровано и в казну взято быть имеет. Духовенство высшее и нижнее долженствует подать собою, яко пастыри душевные, первый во учинении присяги пример и в повседневном Господу Богу публичном принесении теплых молитв о здравии ее императорского величества все милостивейшей государыни и дражайшего ее сына и наследника цесаревича великого князя Павла Петровича и всего высочайшего императорского дома по тем формам, которые им для сего употребления дадут».

Каб узаконіць падзел, на загад імператрыцы ў Горадні склікалі сойм, які ўвайшоў у гісторыю пад назовам «нямога». Пратэстуючы, дэпутаты тры дні маўчалі. Царыцыных назіральнікаў цяжка было збіць з панталыку: яны задаволена абвясцілі, што маўчанне - знак згоды.

Але разарваная на часткі краіна не збіралася пратэставаць толькі маўчаннем. Увесну 1794 года яна выбухнула паўстаннем.

Уладзімір АРЛОЎ

1794. Паўстанне Тадэвуша Касцюшкі

Паўстанне, якое ўзначаліў наш зямляк Тадэвуш Касцюшка, было пратэстам супроць другога падзелу Рэчы Паспалітай і магнатаў, што захапілі ў ёй уладу ў выніку Таргавіцкай канфедэрацыі. Кіраўнікі паўстанцаў імкнуліся адрадыць незалежнасць дзяржавы ў межах 1772 года, аднавіць прынятую ў 1791 годзе Канстытуцыю і працягваць рэформы.

Следам за Польшчай, дзе паўстанне пачалося 24 сакавіка, у красавіку ўзялася за зброю Беларусь. Тут быў створаны часовы рэвалюцыйны ўрад - Найвышэйшая Літоўская Рада. На нашых землях інсургентамі кіраваў трыццацітрохгадовы палкоўнік Якуб Ясіньскі, што належаў да так званых «віленскіх якабінцаў». Ён быў гарачы прыхільнік ідэяў Французскай рэвалюцыі, хацеў знішчыць прыгон, пісаў па-беларуску звернутыя да сялянаў вершаваныя пракламацыі.

Змагары спявалі «Песню беларускіх жаўнераў»:

Помнім добра, што рабілі,
Як нас дзёрлі, як нас білі.
Дакуль будзем так маўчаці?

Годзе нам сядзець у хаце!

Нашто землю нам забралі?
Пашто ў пугты акавалі?
Дочкі, жонкі нам гвалцілі.
Трэ, каб мы ім заплацілі!

Здрада ёсць ужо ў сенаце,
А мы будзем сніць у хаце?
Возьмем косы ды янчаркі,
Будзем гордыя гнуць каркі!

Коней нам пазаязджалі,
Што хацелі, то і бралі.
Пойдзем жыва да Касцюшкі,
Рубаць будзем маскалюшкі!

Напачатку беларускія сяляне чынна дапамагалі рэвалюцыянерам, паверыўшы ў абяцанне часовага паўстанцкага ўрада (Найвышэйшай Літоўскай Рады) скасаваць прыгоннае права. Паўстанцы ўзялі ўладу ў Вільні, Горадні, Берасці, Наваградку, Слоніме, Пінску, Ваўкавыску, Кобрыне, Ашмянах, Лідзе, Браславе.

Але сілы былі няроўныя. Апрача таго, паўстанцкія ўлады нічога не зрабілі дзеля вызвалення сялянаў.

Атрад Міхала Клеафаса Агінскага (ён напісаў не толькі славыты паланез, але і «Марш паўстанцаў 1794 года») спрабаваў прабіцца на Меншчыну, ды быў у чэрвені разбіты. Інсургентам на чале з С.Грабоўскім удалося прасунуцца далей, але ў верасні ў баі пад Любанню яны мусілі капітуляваць.

У стане паўстанцаў пачаліся рознагалосці.

Касцюшка баяўся абAPERціся на просты народ. Яго палохала рэвалюцыйная праграма Якуба Ясінскага і намер таго аднавіць дзяржаўную незалежнасць Вялікага Княства Літоўскага. Адначасова царызм вёў хітрую прапаганду сярод беларускага сялянства, абяцаючы яму забраную ў «паноў-бунтаўнікоў» зямлю. Найвышэйшая Літоўская Рада была абвінавачаная ў сепаратызме й дзеяннях супраць «вуніі братніх народаў» і распушчаная, а Ясінскі зняты з пасады галоўнакамандуючага. Гэта яшчэ больш аслабіла паўстанне, і ў жніўні расейскія войскі занялі Вільню.

Жалезнай хваткай душыла паўстанне рэгулярная, загартаваная ў захопніцкіх паходах армія Аляксандра Суварова. На працягу ўсёй сваёй кар'еры ён аддана служыў жандарскай палітыцы царызму і, дарэчы, не ўдзельнічаў ні ў адной абарончай вайне. Для Расеі ён сапраўды выдатны палкаводзец, для Беларусі - найперш камандзір акупантаў. За

здзейснення ягонымі салдатамі ў 1794 годзе крывавыя подзвігі Сувораў атрымаў ад імператрыцы Кобрынскую воласць ды іншыя беларускія землі з 13 279 душами прыгонных сялян. На душы тады лічылася дарослае мужчынскае насельніцтва, значыцца, агулам генерал-фельдмаршал атрымаў у падарунак не меней за 60 тысяч беларусаў.

У лістападзе паўстанне было канчаткова патопленае ў крыві. Да ліквідацыі Рэчы Паспалітай як дзяржавы заставалася ўсяго некалькі месяцаў.

Уладзімір АРЛОЎ

1795. Трэці падзел Рэчы Паспалітай. Канчатковы захоп Беларусі Расейскай імперыяй

Гэты падзел стаўся гістарычным сконам дзяржавы. Аўстрыя і Прусія захапілі польскія, частку ўкраінскіх і летувіскіх земляў. Расея «прырэзала» сабе ўсю Беларусь і большую частку Летувы і Украіны. Апошні кароль Рэчы Паспалітай Станіслаў Аўгуст ператварыўся ў вязня пецябургскай цытадэлі і сядзеў па суседстве з Касцюшкам.

Нам доўга і не без поспеху падсоўвалі прыгожую казку пра тое, што Расея, маўляў, ніколі не мела калоніяў. Закласці гэта ў галовы дапамагала адметнасць створанай царызмам каланіяльнай імперыі: яна, у адрозненне, напрыклад, ад Брытанскай, была не заморская, а - кантынентальная. Іначай кажучы, калоніі знаходзіліся побач з метраполіяй. Такая геаграфічная, а часам і этнічная (падабенства мовы, народных традыцый) блізкасць давала магчымасць не толькі маскаваць каланіяльны прыгнёт, але і навязаць паняволенаму народу, апроч усяго іншага, яшчэ і чужую гісторыю, падсунуць яму чужых герояў.

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай даўняя мара расейскіх цароў здзейснілася: Беларусь на два стагоддзі зрабілася калоніяй. Пры ўсіх яе хібах Рэч Паспалітая перад гібеллю была шляхоцкай рэспублікай, дзе ўжо даволі хутка развіваўся капіталістычны ўклад. У Расеі ж дасягнула вяршыні магутнасці абсалютысцкая феадальная манархія з сярэднявечнымі законамі ці, дакладней, беззаконнем. Тым, хто прывык больш верыць класікам марксізму-ленінізму, нагадаем: Беларусь была захопленая краінай, якую Маркс і Энгельс называлі жандарам Эўропы, а Ленін - турмой народаў.

Кацярына II і яе сын Павел I раздалі ў беларускіх губернях сваім памешчыкам 208,5 тысячы душ «мужеска полу». Па такіх душах лічылі сем'і, а яны мелі ў сярэднім па чатыры-пяць чалавек. Такім чынам, больш за мільён беларусаў зрабіліся прыгоннымі расейскіх памешчыкаў, прычым значная частка гэтых сялянаў раней была асабіста свабодная. Феадальная гаспадарка ў Расеі вылучалася крайняй прымітыўнасцю. Беларускіх сялян, якія ў большыні сваёй раней плацілі грашовы аброк,

пагналі на паншчыну. Формы прыгону ў Расеі былі больш жорсткія. Якраз пасля першага этапу «ўз'яднання», у 1773-1775 гадах, імперыю трэсла «пугачоўшчына».

Беларускія гарады пазбавіліся магдэбургскага самакіравання і старых гербаў. Дробную шляхту, што не магла давесці дакументамі сваіх правоў, пераводзілі ў падатковае саслоўе. Падаткі ў беларускіх губернях, у адрозненне ад расейскіх, дзяржава да 1811 года збірала не ў асігнацыях, а ў звонкай манеце. Па неафіцыйным курсе 100 папяровых рублёў былі роўныя 22 рублям срэбрам. Значыцца, на нашу зямлю лёг цяжар падаткаў у чатыры-пяць разоў большы, чым у нутраных губернях. Царскі ўрад злачынна выбіраў адсюль золата і срэбра.

На змену расфармаванаму новымі ўладамі прафесійнаму войску Вялікага Княства Літоўскага (ягоных жаўнераў і афіцэраў высылалі на вечнае пасяленне ў Екацярынаслаўскае намесніцтва) прыйшлі невядомыя дагэтуль Беларусі рэкруцкія наборы. У рэкруты бралі маладых здаровых мужчын ва ўзросце ад 19 да 35 гадоў. Мірным часам Пецярбург вымагаў ад 500 душ аднаго жаўнера, у вайну - чатыры, пяць і нават восем. Родныя праводзілі іх, не раўнуючы як на той свет. Да 1793 года рэкруты служылі ўсё жыццё, потым тэрміны абмежавалі «ўсяго» чвэрцю стагоддзя, а наступнае скарачэнне службы - да дваццаці гадоў - адбылося толькі ў 1834-м.

Беларусы рабіліся гарматным мясам у захопніцкіх царскіх паходах.

Расея ніколі не ведала нацыянальнай і рэлігійнай талерантнасці. Беларусы наагул не прызнавалі за народ, лічылі крыху папсаванымі пальшчызнаю расейцамі. Адпаведнае стаўленне было і да мовы. Продакў пазбавілі нават права на ўласныя імёны і прозвішчы. Адразу пасля захопу ўсходніх беларускіх земляў царскія пісарчукі пазапівалі Язэпаў - «Иосифами», Міхасеў - «Михаилами», Тамашоў - «Фомами». Жукі ператварыліся ў «Жуковых», Каты - у «Котовых», Кавалі - у «Ковалёвых»...

Царызм не мог пакінуць без увагі і навучальныя ўстановы. Над некаторымі ўвялі вайсковы нагляд. Новых падданных пазбавілі трохсотгадовага права набываць адукацыю ў замежных універсітэтах. Рабіліся спробы вярнуць тых, хто ўжо вучыўся ў Эўропе. За імі сачылі, чыталі іхнюю карэспандэнцыю. Такого паняцця, як таямніца ліставання, у імперыі не існавала.

Моваю навучання ў абсалютнай большыні беларускіх школ і вучэльняў у першыя дзесяцігоддзі пасля далучэння была польская. Гэта можа здавацца дзіўным, але якраз тады, ужо ў Расейскай імперыі, паланізатары дасягнулі вялікіх поспехаў. У Пецярбурзе лічылі, што на захопленых землях лепей мець справу з аднымі палякамі.

З другога боку, няўхільна набірала абароты русіфікацыя. Не было даверу нават лаяльнаму да Пецярбурга праваслаўнаму духавенству, не

кажучы ўжо пра вунятаў. Святароў-беларусаў пераводзілі ўглыб імперыі, а на вызвалення месцы адтуль ехалі расейцы, што не ведалі ні мовы, ні мясцовых традыцый і глядзелі на прыхаджанаў як на схізматыкаў. Яны падазрона перачытвалі спісы тутэйшых святых, паніжалі іх у рангах, бязлітасна змагаліся з калядаваннем, купаллямі ды іншымі спрадвечнымі звычаямі.

Каланіяльны стан былога Вялікага Княства Літоўскага змушаў многіх патрыётаў пакідаць радзіму. Сотні беларусаў уступілі ў створаня ў Мілане касцюшкаўскім генералам Янам Дамброўскім легіёны і ваявалі ў напалеонаўскай арміі супроць Аўстрыі, аднаго з далакопаў Рэчы Паспалітай. Яны марылі, што Напалеон дапаможа Бацькаўшчыне адрадзіцца.

Набліжаўся 1812 год - вайна, якая, з вядомых прычынаў, для Беларусі была зусім не такой, як для Расеі.

Уладзімір АРЛОЎ

БЕЛАРУСЬ У РАСЕЙСКОЙ ІМПЕРЫИ

КАМУНІКАТІВЫ

Ператвораная ў калонію Беларусь трапіла пад прыгнёт царскага самаўладдзя. Смак новай улады найвастрэй адчуў просты люд, прававое і эканамічнае становішча якога адразу пагоршылася. Сотні беларускіх вёсак расейскі ўрад перадаў ва ўласнасць сваім памешчыкам і чыноўнікам, увёў рэкруцтва, многія тысячы вольных людзей перавёў пад прыгон, а мяшчан пазбавіў вольнасцяў і выгодаў магдэбургскага права. Павялічваючы павіннасці і пераследуючы вунію, царызм наступаў менавіта на большыню беларускага народа (да якога так крывадушна апеляваў, апраўдваючы анексію).

Інкарпарацыя Беларусі ў склад вялізнай імперыі зусім не ратавала яе ад новых спусташэнняў і стратаў. Цэлы край стаў пабаявішчам французскай і расейскай арміяў у 1812 годзе, потым беларусы гінулі ў крымскай і турэцкіх войнах. Калі Напалеон абнадзеіў шляхту планами аднаўлення Вялікага Княства, дык і атрымаў яе падмогу, але пасля паразы французай тысячы патрыётаў мусілі пакінуць айчыну, эмігруючы на Запад.

Уплывы Эўропы, ідэі французскай рэвалюцыі «Свабода - Роўнасць - Братэрства» спрыялі росту шырокага нацыянальна-вызвольнага руху на акупаваных землях. Імкненне адрадзіць былую Рэч Паспалітую вылілася ў збройны антырасейскі выступ. Пачатае ў 1830 годзе ў Варшаве паўстанне перакінулася і на Беларусь, ды было задушанае арміяй. Царскія ўлады паспяшаліся знішчыць усялякія падставы новых антырасейскіх бунтаў - заняліся «разборам» шляхты (пазбаўлялі дробных дваран шляхоцтва або высялялі з Беларусі), поўнай ліквідацыяй вуніі і паслядоўнай русіфікацыяй забранага краю. Справаводства і навучанне пераводзілася на расейскую мову, а замест Статута паўсюль уводзілася расейскае заканадаўства. Каб не згадвалася былое, нават наш гістарычны назоў быў заменены казённым тэрмінам «Северо-Западный край». Але «исконно русскими землями» Беларусь так і не стала. Калі ў Польшчы выбухнула новае паўстанне, беларусы таксама ўзняліся «на вайну з маскалём за нашу вольнасць» (К.Каліноўскі). Пасля крываваых рэпрэсіяў супраць удзельнікаў паўстання дайшло да татальнай русіфікацыі Беларусі. Царызм прывозіў сюды чыноўнікаў, папоў і нават сялянаў з самой Расеі, бо мясцовым не давяраў. «Русские начала» на беларускай зямлі прышчапляліся брутальнымі метадамі генерала Мураўёва-Вешальніка. Нягледзячы на ўсё гэта, краіна абуджалася да ўласнага нацыянальна-культурнага жыцця. Яго этапнымі праявамі сталі часопіс нарадавольцаў «Гоман», у якім упершыню абгрунтоўвалася права беларускага народа на самастойнасць, творчасць Францішка Багушэвіча, які агаласіў крэда беларускага нацыянальнага адраджэння, дзейнасць студэнцкіх гурткоў. Неўзабаве беларусы займелі і сваю палітычную партыю ды першую легальную газету «Наша Ніва», што цягам дзесяці гадоў была люстрам усяго нацыянальнага жыцця Беларусі.

Ва ўмовах крызісу ўлады ў імперыі, выкліканага Першай сусветнай вайной, сведамыя патрыёты перайшлі ад агульных думак пра вольную Беларусь да ідэі яе дзяржаўнага суверэнітэту. Каб вызначыць лёс краіны, на Першы Ўсебеларускі з'езд сабраліся пасланцы з усіх этнічных беларускіх абшараў. Дэлегаты гэтага з'езду, разагнанага большавікамі, стварылі ўрад, які 25 сакавіка 1918 года абвясціў Беларусь незалежнай і вольнай дзяржавай.

Генадзь САГАНОВІЧ

10 чэрвеня 1812. Адкрыццё Полацкай акадэміі

12 студзеня 1812 года імператар Аляксандар у выніку намаганняў духоўных і свецкіх колаў Беларусі выдаў указ: «Во уважение представленного Нам желания Белорусского дворянства и пользы для наук от соревнования между несколькими училищами равной степени, признали Мы за полезное возвести Полоцкую иезуитскую коллегію на степень Академии с присвоением ей преимуществ, дарованных Университетам».

Адкрыццё акадэміі адбылося 10 чэрвеня, перад самым пачаткам напалеонаўскага паходу. У сувязі з вайной заняткі пачаліся толькі 8 студзеня 1813 года. Студэнтаў чакалі тры факультэты: тэалагічны, моваў і літаратур, філасофіі і свабодных навук. У дадатак да дысцыплінаў, што ўваходзілі ў праграму калегіума, тут вывучалі дастасоўную матэматыку, хімію, заалогію, батаніку, мінералогію, трыганаметрыю, палітычную эканомію і статыстыку, права. На філалагічным факультэце выкладаліся такія мовы і створаныя на іх літаратуры, як лацінская, грэцкая, старагабрайская, польская, расейская, французская, нямецкая, італьянская, арабская і сірыйская. Курс той ці іншай мовы вёў педагог, для якога яна была родная.

У друкарні ці, дакладней, у выдавецтве, што дзейнічала пры акадэміі, выходзілі падручнікі па замежных мовах, матэматыцы, паэтыцы і рыторыцы. Тут друкаваліся навуковыя трактаты, календары і літаратурныя зборнікі. У Полацку пабачылі свет «Слоўнік старажытнасцяў» і «Лацінска-польскі лексікон», былі перавыдадзеныя творы Фэдра, Цыцэрона, Тыбула, Непота ды іншых антычных і новых аўтараў. Ад 1818 да 1820 года выходзіў ілюстраваны літаратурна-навуковы часопіс «Месячнік Полацкі», што меў шэсць аддзелаў: літаратуры і свабодных навук, маральна-філасофскі, фізічна-матэматычны, гістарычны, крытыкі і літаратурных навін.

За гады свае дзейнасці (1787-1820) полацкая друкарня выдала больш за паўтысячы кніг на дзесятку моваў, у тым ліку на жамойцкай і латышскай. Па-беларуску выпускаліся зборнікі духоўных песняў.

40 000 тамоў налічвала акадэмічная бібліятэка. Папаўняліся экспанатамі музей і карцінная галерэя. Полацкай альма-матэр падпарадкоўваліся ўсе езуіцкія калегіумы і школы Расейскай імперыі, якія існавалі тады (апрача Полацка) у Пецярбурзе, Віцебску, Воршы, Магілеве, Амсціславе, Чачэрску, Клімавічах, Рызе, Астрахані, Адэсе, Саратаве. Акадэмія мела 600 студэнтаў і 40 прафесараў і пачынала рабіцца годнай канкурэнткаю Віленскага ўніверсітэта. Захаваліся звесткі пра зварот полацкіх айцоў-езуітаў да рымскага папы з прапановаю ўвесці выкладанне па-беларуску.

Са сценаў акадэміі пачалі свой шлях гісторык, археолаг і этнограф Канстанцін Тышкевіч, філосаф Анёл Доўгірд, астраном і філосаф Якуб

Накцыяновіч, палітык і прамоўца Тадэвуш Корсак. Дыплом акадэміі атрымаў знакаміты пісьменнік Ян Баршчэўскі. Пэралік імёнаў мог быць шматкроць большым, каб Полацк надаўжэй застаўся ўніверсітэцкім горадам.

Навучальныя ўстановы зрабіліся на захопленых Расеяй землях магутнай апазіцыяй каланізатарам. Царскія ўлады неўзабаве разгледзелі небяспеку і рыхтавалі расправу. Полацкай акадэміі было накіравана сысці з гістарычнай сцэны першаю. У сакавіку 1820 года з царскай канцылярыі выйшаў указ: «Полоцкую иезуитскую академию и подведомственные ей училища упразднить».

Педагогі і выхаванцы акадэміі рассяліся па свеце. Выкладчык тэалогіі аршанец Францішак Дзеружынскі запачаткаваў сістэму каталіцкай школы ў Злучаных Штатах Амэрыкі. Ягоны калега філосаф Вінцэнт Бучынскі стаў прафесарам Лювэнскага ўніверсітэта ў Бэльгіі.

Маёмасць акадэміі царскія ўлады перадалі каталіцкаму Ордэну піяраў. Піяры адчынілі ў Полацку свой калегіум, але праз восем гадоў, у 1830-м, гэтую навучальню, у якой дзейнічалі антырасейскія нелегальныя арганізацыі, спасціг лёс яе папярэдніцы.

Пасля выгнання піяраў уся колішняя маёмасць езуітаў перайшла ў казну, і пачалося нечуванае рабаванне нашых нацыянальных скарбаў. Музейныя зборы і найлепшыя творы карціннай галерэі паехалі ў пецяярбургскую Акадэмію мастацтваў. Паштовы рэестр зафіксаваў дзве велізарныя скрыні, на 160 перагародак кожная, з полацкімі калекцыямі, дзве скрыні з карцінамі і яшчэ тры з сонечным гадзіннікам, мазаікамі і антыкварыятам. Друкарню перавялі ў Кіеў.

Горад развітаўся з бяспэчнай акадэмічнай бібліятэкай. Каланізатары пагрузілі на фурманкі 256 пудоў кніг. Публічная бібліятэка ў сталіцы прысабечыла «все редкие и роскошные издания, коих она не имеет и, следовательно, могущие служить ее украшением» - 177 кніг і 106 рукапісаў. Пецяярбургскі ўніверсітэт атрымаў 6260 тамоў, Маскоўскі - 454 (пераважна па медыцыне), Галоўнае імперскае ўпраўленне духоўных спраў «иностранных вероисповеданий» - 3056. Дзве тысячы тамоў пакінулі будучаму кадэцкаму корпусу. Царская камісія знішчыла таёмнае памяшканне з сістэмаю правадоў, адкуль акадэмічныя механікі кіравалі сваімі ўнікальнымі робатамі, у тым ліку згаданай у III томе «Живописной России» механічнай галавой, якая давала мудрыя парады «на всех употребительных языках».

На ўсход царскія рабаўнікі павезлі і архіў акадэміі, дзе, магчыма, яшчэ быў Полацкі летапіс ці яго копія.

Уладзімір АРЛОЎ

1812. Паход Напалеона

Паўмільённае войска Банапарта перайшло расейскую мяжу ў ноч на Янаў дзень. Цару Аляксандру I паведамлілі пра гэта, калі ён танцаваў на раскошным балі ў Вільні. Праз чатыры дні былая сталіца ўжо вітала французскага імператара. Дамы закідвалі яго кветкамі, юнакі пыталіся ў свiты, як запісацца ў Вялікую армію. Вільня гримела воклічамі: «Слава вызваленцу!»

3 (15) жніўня імперыя Напалеона - ад Гішпаніі да Беларусі - адзначала ягоны дзень нараджэння. У гарадах былога Вялікага Княства віселі партрэты Банапарта са святочнымі надпісамі. Газеты пісалі пра «волатаўскія крокі непераможных палкоў вялікага імператара» і пра ахвяраванні на ягонае войска. У шляхоцкіх дамах падымалі тосты і крычалі «віват», аднак келіхі звiнелі зусім не так радасна, як на пачатку паходу.

Беларускія землі афіцыйна называліся «вызваленымі ад расейскага прыгнёту», але на сапраўднае адраджэнне нашай дзяржавы гэта было падобна мала. Створаны Часовы ўрад мусіў падпарадкоўвацца імператарскім камісарам. За абяцанне аднавіць Вялікае Княства Напалеон вымагаў стотысячнага войска і велізарных паставак фуражу і харчу. Апрача новых падаткаў, ён запатрабаваў заплаціць у ягоную казну і ўсе старыя даўгі цару. Пачаліся бясконцыя рэквізіцыі. Сяляне марна чакалі скасавання прыгону, патрыёты Вялікага Княства - магчымасці адбудовы дзяржавы.

Французскі імператар вёў сваю буйную гульню.

Роўна праз месяц пасля Вільні ён уступіў у Віцебск. Нягледзячы на цяжкія страты ды ваенныя няўдачы пад Кобрынам, Мірам і Полацкам, Банапарт прайшоў ад памежнага Нёмана сотні вёрстаў і набыў пяць мільёнаў новых падданных. Усведамленне гэтага дапамагала адпрэчыць думкі і пра частае дзезерцірства, і пра сялянскія бунты, і пра тое, што ў ягоных беларускіх палках замест сотні тысяч жаўнераў у лепшым разе толькі чвэрць гэтага і тым бракуе рыштунку і зброі.

Перад нашэсцем ён казаў маршалам: «Я завяршу кампанію ў Смаленску і ў Менску. У Вільні, дзе ў гэтую зіму будзе мая галоўная кватэра, я займуся ўпарадкаваннем Літвы, якая прагне скінуць з сябе расейскае ярмо. Я не перайду Дзвіны. Рухацца сёлета далей - гэта ісці насустрач сваёй пагібелі». У першы віцебскі дзень ён адшпіліў шпагу, кінуў яе на завалены разгорнутымі картамі стол і абвясціў: «Тут я спынюся, злучу карпусы маёй арміі, дам ёй спачын і вазьмуся за ўладкаванне гэтай краіны. Кампанія 1812 года - закончаная!»

Хто ведае, як павярнулася б кола гісторыі, каб Банапарт папраўдзе спыніўся, прыслухаўся да сваіх прыхільнікаў з Вялікага Княства, даў волю сялянам, як зрабіў гэта ў Варшаўскім герцагстве? Але ў Віцебску

напярэдадні дня нараджэння ён прыняў фатальнае рашэнне ісці на Маскву. Былы рэвалюцыйны генерал-рэспубліканец, а цяпер валадар 100-мільённай імперыі страціў пачуццё рэальнасці. Імкненне народаў да незалежнасці мала хвалявала яго: у галаве выпяваў план сусветнага панавання.

Па беларускіх вёсках, пакідаючы за сабой пустыя хлявы і адрыны, гойсалі рэквізатары. Пад выглядам ахвяраванняў французскія жаўнеры забіралі з кожнага двара па два пуды сена і саломы і па пяць - жыта і аўса. У жніўні Напалеон падпісаў новы ўказ аб рэквізіцыях, паводле якога з пяці нашых губерняў Вялікая армія павінна была атрымаць 528 тысяч тон збожжа, 100 тысяч тон аўса і 53 тысячы кароў. Сяляне браліся за косы і сякеры. Перамена ў стаўленні беларусаў істотна блытала Напалеону карты. З Часовага ўрада Літвы выйшаў і загінуў у жніўні пры загадкавых абставінах былы заўзяты банапартыст Аляксандар Сапега, што няраз выконваў асабістыя разведвальныя даручэнні французскага імператара. Перад Барадзінскаю бітвай валадар Эўропы мусіў накіраваць 10 тысяч жаўнераў на дапамогу 12-тысячнаму віцебскаму гарнізону, які партызаны фактычна трымалі ў аблозе.

Восеньскае адступленне былой Вялікай арміі з Масквы хутка ператварылася ва ўцёкі. У кастрычніку-лістападзе расейскія войскі авалодалі Полацкам, Віцебскам, Менскам, Магілевам, Барысавам. Каля вёскі Студзёнкі паблізу Барысава французы з вялікімі стратамі пераправіліся цераз Бярэзіну і бязладна адступалі далей на захад. У мястэчку Смаргонь Напалеон, пераапрунуўшыся ў мундзір польскага ўлана, пакінуў сваіх жаўнераў.

Напалеонаўская авантура каштавала Беларусі мільён яе жыхароў, кожнага чацвертага. Адно загінулі ў баявых дзеяннях, другія - ад голаду і пошасцяў. Частка беларускіх палкоў Вялікай арміі, у якіх служылі 25 тысяч нашых суайчыннікаў, была разбітая, частка адступіла і ваявала ў Эўропе - на чужыне і за чужыя інтарэсы.

У выгнанні, на закінутым у акіяне скалістым востраве святой Алены, Банапарт, як сведчаць яго паперы, шмат разоў вяртаўся ў думках на беларускую зямлю. Мы не ведаем, ці раскайваўся ён у тым, што прынёс народам Эўропы незлічоныя няшчасці. Аднак дакладна вядома: на схіле дзён ён лічыў зробленыя ў Беларусі памылкі - не столькі ваенныя, як палітычныя - прычынаю свайго разгрому ў 1812 годзе.

Уладзімір АРЛОЎ

1817. Узнікненне таемнага студэнцкага таварыства філаматаў

На захопленых Расеяй беларускіх землях не спыняўся нацыянальна-вызвольны рух. Магутным агменем вальналюбных ідэяў і памкненняў быў Віленскі ўніверсітэт. Менавіта там з ініцыятывы студэнтаў Тамаша Зана, Язэпа Яжоўскага, Адама Міцкевіча, Анупрэя Петрашкевіча і Францішка Малеўскага было заснаванае таемнае патрыятычнае таварыства філаматаў, што атрымала свой назоў ад грэцкага слова philomathes (той, хто імкнецца да ведаў).

Напачатку філаматы ставілі перад сабою толькі культурніцкія мэты, выступалі за паляпшэнне асветы, але ў тагачасных умовах наступу рэакцыі маладымі нелегаламі хутка завалодалі палітычныя ідэі.

У праграме таварыства з'явіліся патрабаванні нацыянальнай незалежнасці народаў і знішчэння прыгоннага ўціску сялянаў, які, на думку філаматаў, супярэчыў здароваму розуму і натуральнаму праву.

Галоўныя спадзяванні ў аднаўленні незалежнай Рэчы Паспалітай філаматы звязвалі з «сярэдным класам», пад якім разумелі шляхту. Дзеля пашырэння сваіх поглядаў таварыства стварыла філіі - «прамяністых» і філарэтаў (ад грэцкага philaretos - той, хто любіць дабрачыннасць).

Прэзідэнтам таварыства філарэтаў быў абраны Тамаш Зан.

Філаматы маюць вялікія заслугі ў вывучэнні гісторыі і культуры беларускага народа. Яны збіралі песні, легенды і паданні, запісвалі звычаі і абрады, наладжвалі паседжанні-вечарыны, на якіх чыталі свае навуковыя рэфераты і мастацкія творы.

Вось узор літаратурнай творчасці ўдзельнікаў таварыства - юначы беларускі верш Яна Чачота «На прыезд Адама Міцкевіча», напісаны ў 1819 годзе, а ўпершыню надрукаваны праз сто гадоў у кнізе «Архіў філаматаў»: Едзе міленькі Адам, Глядзіце, а онь, а онь, Ды ён харашэнькі сам, Пад ім - вараненькі конь. Золатам пояс ззяе, Аж ад бляску снег тае, На шапцы сіні баран, Хто бы думаў, што ён пан! Так адзет харашэнька, Едзе, едзе барздзенька. Гайда! Адчыняйце ж варотцы! Ды ўжо ж на двары Адам. Ды прымайце ж малодца, Ды кажы ж, ці здароў сам?.. Не так нам сонка ясна Блішчыць, як цябе нет. Радасці ішчам напрасна, Увесь нам няміл свет. Салавей не так нам пее, Рожы не пахне цвет, Не так нам бела лілея, Калі цябе тут нет. Без цябе ўсё тут смутна, Па табе плача гай, І рэчкі пльвуць мутна, У жалобе ўвесь край. Наш ты міленькі Адам, Насмуціў жа ты нас досць, Наградзі смутак нам І будзь у нас доўга госць.

У 1823 годзе таварыства і яго нелегальныя філіі былі раскрытыя паліцыяй. Шмат філаматаў апынулася за кратамі, у іх ліку - Адам Міцкевіч, Ігнат Дамейка, Аляксандар Ходзька, аўтар «Песні філарэтаў» Антон Адынец, Ян Чачот...

Паводле прысуду Тамаш Зан (ратуючы сяброў, усю віну ён узяў на сябе) быў зняволены ў цытадэлі, іншых высылалі ўглыб Расеі.

А. Міцкевіч апеў сваіх таварышаў у неўміручых «Дзядках». Паэт паказаў філаматаў і філарэтаў у турэмнай няволі, куды яны трапілі паводле пастановы следчай камісіі на чале з сенатарам Навасільцавым. Для гісторыкаў гэты твор асабліва каштоўны сваім дакументалізмам, бо Міцкевіч падае рэальныя вобразы сяброў і папалечнікаў.

Шмат хто з філаматаў і філарэтаў пазней здабыў славу ў розных галінах дзейнасці. Антон Адынец, Ян Чачот, Тамаш Зан, Аляксандар Ходзька сталі вядомымі паэтамі. Язэп Кавалеўскі - прызнаным манголазнаўцам, рэктарам Казанскага ўніверсітэта. Ігнат Дамейка (гэтаксама як Адольф Янушкевіч і паэт Антон Фрэннд) браў удзел у нацыянальна-вызвольным паўстанні 1830-1831 гадоў, а ў эміграцыі выславіўся як выдатны вучоны-геолаг і мінеролаг, даследнік Чылі і яе нацыянальны герой. Міхал Рукевіч заснаваў таёмнае таварыства «Ваенных сяброў», якое мела на мэце змаганне за «ўсеагульны дабрабыт» і «вольнасць».

Уладзімір АРЛОЎ

1825. Створанае рэвалюцыйнае таварыства «Ваенныя сябры»

Таёмнае таварыства дзейнічала ў «Літоўскім асобным корпусе» царскай арміі, які дыслакаваўся ў Гарадзенскай губерні і Беластоцкай вобласці і ў якім значную частку афіцэраў складалі ўраджэнцы беларускіх губерняў.

Заснавальнікам «Ваенных сяброў» быў колішні ўдзельнік таварыства філаматаў шляхціч Міхал Рукевіч, што жывіў у вёсцы Завыкі Беластоцкага павета. Ягонымі папалечнікамі сталі падпаручнікі Э. Пятроўскі, Завадскі, П. Гофман, М. Вільканец, паручнік А. Вягелін, шэраговы А. Угрычыч-Трэбінскі, чыноўнікі А. Вронскі, А. Грынявіцкі, настаўнік гімназіі Ф. Ардынскі, шляхціч І. Высоцкі, гімназісты Ф. Баркоўскі, К. Ардынскі, А. Яневіч ды шмат хто яшчэ з жаўнераў, тутэйшай шляхты і моладзі навучальных устаноў Гарадзеншчыны і Беласточчыны.

У ліку кіраўнікоў «Ваенных сяброў» быў капітан Канстанцін Ігельстром, які трымаў сувязь з расейскім дзекабрыстам Вільгельмам Кюхельбекерам.

Таварыства, што налічвала сорак пяць сяброў, вяло антыўрадавую прапаганду ў войсках, лічачы сваёй мэтай барацьбу за «вольнасць» і «ўсеагульны дабрабыт» народу. Палітычнымі ідэаламі яно было даволі блізкае да Паўночнага таварыства дзекабрыстаў. З ім, як і з Паўднёвай арганізацыяй дзекабрыстаў, а таксама з польскім Патрыятычным

таварыствам «Ваенныя сябры» мелі, паводле ўскосных звестак, досыць сталыя кантакты.

Шмат хто з першых расейскіх рэвалюцыянераў падарожнічаў па Беларусі, праветрываў тут «гвардзейскі душок» на пятнаццацімесяцавых манеўрах пасля паўстання Сямёнаўскага палка. Па полацкіх вуліцах гуляў Міхаіл Лунін, аўтар бліскучага афарызма - «У Расеі два праваднікі: язык да Кіева, а пяро да Шлісельбурга». У Полацку жыў прыяцель Пушкіна пісьменнік Аляксандар Бястужаў-Марлінскі, а ў Віцебску працаваў над праектам сваёй «Канстытуцыі» кіраўнік Паўночнага таварыства Мікіта Мураўёў. Пра дэкабрыстаў (і, зразумела, з вялікай прыхільнасцю) напісана ў Беларусі непараўнана болей, чым, напрыклад, пра паўстанцаў Касцюшкі. Такім чынам сфармавалася думка, што слаўныя сыны Расеі - адначасна і нашы героі. У сапраўднасці ж усё было зусім не так.

Лёс Беларусі і беларускага народа мала цікавіў расейскіх рэвалюцыянераў, якія лічылі царскую імперыю чыста расейскай дзяржавай.

Мікіта Мураўёў у праекце «Канстытуцыі» прапаноўваў падзяліць краіну на федэратыўныя адзінкі накшталт паўночнаамерыканскіх штатаў, якія ён называў дзяржавамі. Паводле гэтай ідэі, беларускія землі ўключаліся ў дзве дзяржавы: Заходнюю (сталіца Вільня) і Дняпроўскую (Смаленск), якія не мелі аніякіх нацыянальных прыкметаў.

Правадыр і ідэолаг Паўднёвага таварыства дэкабрыстаў Павел Песцель наагул быў прыхільнікам адзінай і непадзельнай Расеі. Пералічваючы далучаныя да імперыі краіны і народы, ён прыгадваў і беларусаў, называючы іх часткаю расейскага «племени» Віцебскай і Магілёўскай губерняў. Пра іншыя гаворка не ішла, бо астатнія населеныя беларусамі губерні дэкабрысты па дамове з польскімі шляхоцкімі рэвалюцыянерамі меліся перадаць у склад Польшчы. Мяжу паміж дзвюма дзяржавамі меркавалася правесці ад Дынабурга (сёння Даўгаўпілс) да Полацка па Дзвіне, потым па рацэ Ўшачы да Бярэзіны, а адтуль па Пцічы ў кірунку да Прыпяці. Чытаючы «Русскую Правду» Песцеля, можна даведацца, што беларусы, аказваецца, не здольныя стварыць сваёй дзяржавы, а таму «должны отказаться от права особой народности». І наагул на абшарах імперыі ўсе павінны быць расейцамі і размаўляць на «общепонятном русском языке». Найменні іншых народаў Песцель без усякіх ваганняў прапаноўваў проста адмяніць.

У снежні 1825 года, праз дзесяць дзён пасля паўстання ў Пецябурзе, «Ваенныя сябры» сарвалі прысягу цару Мікалаю I у сапёрным батальёне, адной з ротаў якога камандаваў К.Ігельстром, а таксама намагаліся зрабіць гэта ў іншых раскватараваных вакол Беластока часцінах.

Рэвалюцыянераў арыштавалі і аддалі пад суд.

Міхала Рукевіча, Канстанціна Ігельстрома і Аляксандра Вягеліна прысудзілі да пакарання смерцю, якое пасля царскай канфірмацыі было замененае дзесяцігадовай катаргай з далейшым пасяленнем у Сібіры. Браты Ардынскія, Вронскі, Грынявіцкі і Высоцкі атрымалі па пяць гадоў катаргі. Шэраг сяброў таварыства былі накіраваныя ў арыштанцкія роты Бабруйскай фартэцы.

Уладзімір АРЛОЎ

1831. Нацыянальна-вызвольнае паўстанне супроць царызму

Існуе думка пра адвечную санлівую пакорлівасць нашага народа. Аднак не хто-небудзь, а якраз нашыя продкі на працягу няпоўных ста гадоў пасля захопу Беларусі Расеяй тройчы браліся за зброю, каб вырвацца са смяротных абдымкаў імперыі. Вальналюбны дух паўстанцаў Тадэвуша Касцюшкі і Якуба Ясінскага быў жывы, і ўвесну 1831 года Беларусь следам за Польшчаю зноў паўстала.

Найбольш чынная барацьба ў Беларусі разгарнулася на Віленшчыне, у Ашмянскім, Браслаўскім, Дзісенскім і Вілейскім паветах, а пазней - у ваколіцах Белавежскай пушчы. У кожным павеце выбіраўся паўстанцкі ўрад, камандзір і абвешчлася мабілізацыя. Трохтысячны шляхоцка-сялянскі аддзел узяў і колькі дзён утрымліваў горад Дзісну. На памежжы Віцебскай і Віленскай губерняў паспяхова дзейнічаў баявы аддзел, створаны дваццаціпяцігадовай графіняй Эміліяй Плятэр - збіральніцай беларускага фальклору, паэткай і рэвалюцыянеркай, якая атрымала званне капітана і была прызначаная ганаровым камандзірам роты паўстанцкага войска.

Асноўная сіла паўстання - шляхта - ваявала пад агульным лозунгам аднаўлення Рэчы Паспалітай у межах 1772 года. Аднак у стане інсургентаў існавалі два крылы: рэвалюцыйнае і арыстакратычна-кансерватыўнае.

Шляхоцкія рэвалюцыянеры на чале з І.Лялевелем выступалі за вызваленчую - супольна з расейскім народам - вайну супроць царызму «за нашу і вашу свабоду». Кансерватары дзейнічалі супярэчліва і нерашуча. Але і адны, і другія пакідалі ўбаку нацыянальныя правы беларусаў.

Царскі ўрад выдаў загад судзіць паўстанцаў-шляхцічаў і пазбаўляць іх маёнткаў. Сялянам, якія добраахвотна вернуцца дадому, абвешчлася амністыя. Не атрымаўшы ад кіраўнікоў паўстання ніякіх пэўных абяцанняў пра надзяленне зямлёю, сяляне пакідалі шэрагі інсургентаў.

Добра ўзброенае і абвучанае рэгулярнае царскае войска ўжо ў траўні 1831 года разбіла паўстанцаў у Менскай і Віленскай губернях, але

барацьба ўзмацнілася на Гарадзеншчыне. Нацыянальны ўрад у Варшаве накіраваў на дапамогу беларускім інсургентам аддзел генерала Д.Хлапоўскага з 820 афіцэраў, унтэр-афіцэраў і інструктараў. Ён злучыўся з 12-тысячным корпусам генерала А.Гелгуда, аднак у чэрвені аб'яднаная сіла паўстанцаў былі ў ваколіцах Вільні разбітыя. Паўстанцкі генерал Г.Дэмбінскі павёў чатыры тысячы сваіх людзей праз Гарадзеншчыну на захад. У часе гэтага пераходу да яго далучыліся інсургенты Наваградскага і Слонімскага паветаў на чале са шляхцічам Я.Кашыцам. У чэрвені-ліпені іскры паўстання перакінуліся ў Мазырскі, Рэчыцкі і Пінскі паветы, але і гэтыя выступленні былі асуджаныя на няўдачу.

У жніўні расейскія войскі задушылі апошнія агмені змаганьня.

Улады канфіскоўвалі маёмккі, пазбаўлялі паўстанцаў дваранскіх правоў (у Беларусі адабралі шляхоцтва ў дзесяці тысяч чалавек), ліквідоўвалі навучальныя ўстановы. У 1832 годзе быў зачынены Віленскі ўніверсітэт.

Цяжэйшым рабіўся рэлігійны ўціск.

Падтрымка паўстання беларускім грэчка-каталіцкім духавенствам, у тым ліку манахамі-базылянамі, узмацніла наступ на вуніяцтва. Адначасова з двума полацкімі базылянскімі кляштарамі царскія ўлады зачынілі яшчэ сорок. Імператар Мікалай I з гэтае нагоды заўважыў: «Слава Богу, вот и еще несколько неприятельских крепостей уничтожили».

Адразу пасля паўстання ў Віцебскай і Магілёўскай губернях было скасаванае дзеянне Статута Вялікага Княства Літоўскага. Цар зацвердзіў пастанову пра перасяленне ў Беларусь «выходцев из внутренних губерний, которые принесут с собой в сей край, чуждающийся России, наш язык, обычай, приверженность русских к престолу». На ўсе дзяржаўныя пасады прызначалі толькі расейскіх чыноўнікаў.

Але рэпрэсіі не паставілі народ на калені. Праз тры дзесяцігоддзі ён зноў падняўся на барацьбу.

Паўстанне мела і міжнароднае значэнне. Яно не дазволіла царызму пасаць войскі на задушэнне рэвалюцыі ў Францыі.

Уладзімір АРЛОЎ

1835. Адкрыццё Полацкага кадэцкага корпуса

Пасля скасавання Полацкай акадэміі, а потым і яе «спадкаемца» - піярскага калегіума расейскія ўлады адчынілі ў старадаўніх езуіцкіх мурах кадэцкі корпус. Афіцыйна такія корпусы былі сярэднімі навучальнымі ўстановамі з ваенным рэжымам, з выпускнікоў якіх камплектаваліся вайсковыя навучальні. На захопленых царызмам землях яны, аднак, выконвалі значна большую ролю, служачы ідэі «русского просвещения, русского патриотизма и русского дела».

Першы набор у корпус складаўся з 54 падлеткаў ва ўзросце ад дванаццаці да чатырнаццаці гадоў. Першым дырэктарам быў удзельнік штурму Полацка ў 1812 годзе генерал-маёр Павел Хвашчынскі, які вызначаўся, між іншага, такім паталагічным антысемітызмам, што меўся перагарадзіць прылеглыя да корпуса вуліцы кратаванымі агароджамі, каб полацкія габраі нават не набліжаліся да кадэтаў. Праграма заняткаў, апрача «фронту», улучала расейскую, французскую і нямецкую мовы, закон Божы, арытметыку, алгебру, геаграфію, гісторыю, чыстапісанне, маляванне, а таксама гімнастыку, фехтаванне, танцы і спевы. Веды ацэньваліся па 12-бальнай сістэме. Кіраўніцтва раіла педагогам звярнуць увагу на правільнасць чытання і маўлення, «так как большинство поступивших детей из губерний белорусских с грубым местным наречием».

Падзеі 1863 года, калі ў Беларусі пачалося нацыянальна-вызвольнае паўстанне, засведчылі, што ў корпусе жыве дух вальнадумства і патрыятызму. Некаторыя кадэты не вярнуліся з калядных вакацый і далучыліся да інсургентаў. За 1863/64 навучальны год з корпуса выбыў 171 выхаванец пры агульнай іх колькасці 289. Большая частка, мяркуючы па афіцыйных справаздачах, пакінула Полацк з прычыны пераводу ў іншыя ўстановы або «по домашним обстоятельствам», «за неуспехи» і «за дурное поведение». Безумоўна, за гэтымі словамі часта хавалася сувязь з паўстаннем. У Пецярбурзе было нават пастаўленае пытанне аб расфармаванні корпуса.

У 1865 годзе Полацкі кадэцкі быў пераўтвораны ў ваенную гімназію, якая праіснавала да 1882-га. Выпускнікі такіх гімназій працягвалі вучобу ў вайсковых навучальнях. Разам з агульнаадукацыйнымі дысцыплінамі ў пералік абавязковых заняткаў уваходзілі шыхтовая падрыхтоўка, плаванне, танцы, спевы, музыка і розныя рамёствы «полезные в смысле педагогическом». У апошнім, сёмым, класе гімназістам выдавалі стрэльбы. Паводле матэрыялу рэвізіі, у першы навучальны год гімназія налічвала 333 выхаванцы ва ўзросце ад дзевяці да васемнаццаці гадоў: 221 праваслаўны, 109 каталікоў, 18 лютэранаў, двое армянаў і адзін мусульманін.

Шэраг неардынарных падзей корпуснага летапісу прыпадае на пачатак 1900-х гадоў. У расейска-японскую вайну сухапутную абаронай абкружанага японцамі Порт-Артура камандаваў адзін з

найталенавіцейшых военачальнікаў таго часу, гадаванец Полацкай вайсковай гімназіі генерал Раман Кандраценка. На ягоную гібель адгукнуліся ўсе буйнейшыя газеты свету. Ангельскі карэспандэнт Нарыгард у рэпартажы з фронту нават сцвярджаў, што, каб не гэтая смерць, Порт-Артур мог бы выстаць.

У 1905-1907 гадах корпус зведаў, як сведчаць дакументы, «массовые заявления неудовольствия».

Наводзячы парадак, дырэкцыя зрабіла стаўку на «смягчающее и облагораживающее влияние искусств». У корпусе ладзіліся літаратурна-музычныя вечарыны і спектаклі, у якіх дазвалялася ўдзельнічаць дамам. Пад старажытнымі скляпеннямі спявала вядомая капэла Д.Славянскага, выступалі гастралёры з пецябургскіх тэатраў. Падтрымліваць баявы дух і традыцыі закліканы быў рукапісны кадэцкі часопіс «Полочанин».

Улады як чорт крыжа баяліся праяваў сепаратызму і сачылі, каб на чале корпуса не апынуўся прадстаўнік мясцовага дваранства. Да ўраджэнцаў Беларусі належыць толькі трынаццаты па ліку дырэктар генерал-маёр Мадэст Чыгір, што застаўся ў гісторыі корпуса як тонкі знаўца мастацтва і апякун музаў. Пры ім кадэты ставяць камедыю Аляксандра Астроўскага «Свои люди - сочтемся», адзначаюць вялікім літаратурным вечарам 100-годдзе Гогаля. Канцэртуюць корпусны хор, струнны і духавы аркестры.

Полацкі кадэцкі корпус даў адукацыю і выхаванне больш чым тром тысячам афіцэраў царскай арміі. Далёка не ўсе з іх марылі быць вернымі абаронцамі праваслаўнага трона. Шляхціч Андрэй Патабня стаў адным з кіраўнікоў «Камітэта расейскіх афіцэраў у Польшчы», перайшоў на бок паўстанцаў 1863 года і загінуў у баі з карнікамі пад Кракавам. Яшчэ адзін гадаванец корпуса гісторык і археолаг Язэп Стаброўскі заснаваў Слоніўскі гістарычна-краязнаўчы музей. У яго аснову легла асабістая калекцыя былога «палачаніна», дзе былі сабраныя ўнікальныя рэчы, здольныя зрабіць гонар кожнаму эўрапейскаму музею: галава паганскага ідала, першае выданне Статута Вялікага Княства Літоўскага 1588 года, аўтографы Льва Талстога, лісты Пушкіна да Наталлі Ганчаровай...

Вежы Сафійскага сабора, корпусныя калідоры і класы снілі выдатны фенолаг, палачанін па нараджэнні Дзмітры Кайгародаў, сакратар Расейскай акадэміі навук, аўтар кніг пра вайну 1812 года і Крымскую кампанію Мікалай Дубровін, вядомы вучоны-механік Віктар Кірпічоў і ягоны брат Ніл, таксама буйны навуковец, які займаў пасаду старшыні расейскага Паветраплавальнага камітэта. У корпусе вучыўся аўтар вядомага гістарычнага рамана «Порт-Артур» Аляксандар Сцяпанаў.

Уладзімір АРЛОЎ

21 студзеня (2 лютага) 1838. Нарадзіўся Кастусь Каліноўскі

Радзіма нашага нацыянальнага героя - вёска Мастаўляны Гарадзенскага павеата (цяпер у Беластоцкім ваяводстве Польшчы). Паходзіў Канстанцін Вікенці Каліноўскі з сям'і дробнамааянтковага шляхціча. Першапачатковую адукацыю будучы рэвалюцыянер атрымаў у Свіслацкай павятовай навучальні. Вялікі ўплыў на яго меў старэйшы брат Віктар, які вучыўся ў Маскоўскім універсітэце, вывучаў па даручэнні Віленскай археалагічнай камісіі старадаўнія беларускія рукапісы.

У 1856 годзе Кастусь паступіў на юрыдычны факультэт Пецярбургскага ўніверсітэта, які скончыў праз чатыры гады з навуковай ступенню кандыдата права. Ужо ў студэнцтве ён рашуча ступіў на сцяжыну палітычнай барацьбы з самаўладдзем, разам з братам належаў да рэвалюцыйнага гуртка Зыгмунта Серакоўскага і Яраслава Дамброўскага. На Бацькаўшчыну Каліноўскі вярнуўся ў 1861 годзе перакананым змагаром супроць царызму.

Кастусь стаўся стваральнікам і душой нелегальнай рэвалюцыйнай арганізацыі ў Горадні, разам з папалчнікамі ездзіў па навакольных вёсках і мястэчках, дзе вёў прапаганду сярод сялянаў, рыхтуючы іх да паўстання. Гэтай мэце служыла і нелегальная беларуская газета «Мужыцкая праўда», якую надзелены яскравым публіцыстычным і літаратурным талентам Каліноўскі пачаў выдаваць у 1862 годзе супольна з Феліксам Ражанскім, Станіславам Сангіным і Валерам Урублеўскім. Аўтар і рэдактар большыні нумароў газеты, Кастусь сам браў удзел у яе пашырэнні: развозіў па вёсках, раскідваў на дарогах. Ён імкнуўся развеяць ілюзіі сялянаў, паказаць, што царскі маніфест аб скасаванні прыгоннага права - гэта чарговае ашуканства працоўнага люду. Кастусь заклікаў змагацца за тое, каб прыйшоў час, калі «ніколі ніякай нікому мужыкі паншчыны служыць не будуць і ніякага ў казну аброку плаціць, і народ наш будзе вольны і шчаслівы».

Пасля загаду аб ягоным арышце Каліноўскі дзейнічаў пад канспірацыйнымі прозвішчамі Макарэвіч, Чарнецкі, Хамовіч, Хамуціус... Увосень 1862-га ён узначаліў Літоўскі правінцыйны камітэт, што рыхтаваў вызвольнае паўстанне ў Беларусі. Кастусь стаяў на чале найбольш паслядоўных рэвалюцыянераў, якіх у адрозненне ад лібералаў («белых») называлі «чырвонымі». Яны выступалі супроць саслоўнай няроўнасці, за дэмакратычную рэспубліку, за перадачу зямлі сялянам. Каліноўскі лічыў, што народы Беларусі, Летувы і Украіны павінны самі вырашыць пытанне пра сваю незалежнасць. «Белья» ж лічылі галоўнаю задачай аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 года.

Пасля пачатку паўстання «белым» удалося адхіліць Каліноўскага і ягоных прыхільнікаў ад кіраўніцтва. Ён стаў паўстанцкім камісарам Гарадзенскай губерні, здолеў прыцягнуць да ўдзелу ва ўзброенай барацьбе шмат сялянаў. Улетку 1863 года Кастусь зноў узяў у свае рукі

кіраўніцтва віленскім паўстанцкім цэнтрам, што часам называлі «чырвоным жондам».

Паўстанне ў Беларусі ўжо задыхалася. Адзін з інсургентаў - паўстанцкі камісар Магілеўскай губерні Вітаўт Парфіяновіч - на допыце выдаў Каліноўскага. У лютым 1864 года «дыктатар паўстання», што жыву ў Вільні ў Святаянскіх мурах (побач з саборам святога Яна) пад імем Ігната Вітажэнца, трапіў у рукі царскіх жандараў. У часе следства і суда Кастусь трымаўся надзвычай мужна. На прапанову аблегчыць свой лёс, назваўшы некаторыя адрасы і імёны, ён адказаў: «Калі грамадская шчырасць з'яўляецца дабрачыннасцю, то шпіёнства апаганьвае чалавека. Усведамленне гонару, уласнае годнасці і таго становішча, якое я займаю ў грамадстве, не дазваляюць мне ісці па іншым шляху».

Царскі ваенна-палявы суд вынес пастанову: пакараць правадыра інсургентаў смерцю на шыбеніцы. Страта адбылася 10 (22) сакавіка 1864 года на віленскай гандлёвай плошчы Лукішкі. Слухаючы перад смерцю прысуд, у якім кіраўнік паўстанцаў быў названы «дворянином Калиновским», ён выгукнуў: «У нас няма дваранаў, у нас усе роўныя!»

З царскага астрога Кастусь перадаў на волю свой напісаны па-беларуску і звернуты непасрэдна да народа заповіт - «Ліст з-пад шыбеніцы»:

«Браты мае, мужыкі родныя! З-пад шыбеніцы маскоўскай прыходзіць мне да вас пісаці і, можа, раз астатні. Горка пакінуць зямельку родную і цябе, дарагі мой народзе. Грудзі застогнуць, забаліць сэрца, но не жаль згінуць за тваю праўду.

Прымі, народзе, па шчырасці маё слова прадсмертнае, бо яно як бы з таго свету толькі для дабра твайго напісана.

Няма, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек у галаве мае розум і навуку. Тады ён толькі можа быць у радзе, жыць у дастатках і тады толькі, памаліўшыся Богу, заслужыць неба, бо, збагаціўшы навукай розум, разаўе сэрца і народ свой шчыра палюбіць. Но як дзень з ночай не ходзяць разам, так не ідзе разам навука праўдзіва з няволяй маскоўскай. Ды пакуль яна ў нас будзе, у нас нічога не будзе, не будзе праўды, багацтва і ніякай навукі, адно намі, як скацінай, варочаць будуць, не для дабра, но на пагібель нашу.

Для таго-то, народзе, як толькі калі пачуеш, што браты твае з-пад Варшавы б'юцца за праўду і свабоду, тады і ты не аставайся ззаду, но, ухапіўшы за што зможаш, за касу, сякеру, і цэлай грамадой ідзі ваяваці за сваё чалавечае і народнае права, за сваю зямлю родную. Бо я табе з-пад шыбеніцы кажу, народзе, што тады толькі заживеш шчасліва, калі над табой маскаля ўжо не будзе!

Твой слуга Яська-гаспадар з-пад Вільні».

У турме, перад смерцю, напісаны і адзіны вядомы сёння верш Кастуся Каліноўскага, прысвечаны яго каханай: Марыська чарнаброва, галубка мая, Дзе ж падзелася шчасце і ясна доля твая? Усё прайшло, як бы не бывала, Адна страшна горыч у грудзях застала...

Але адначасова гэта і зварот да ўсяго беларускага народа: Бывай здаровы, мужыцкі народзе, Жыві ў шчасці, жыві ў свабодзе І часамі спамяні пра Яську свайго, Што загінуў за праўду для добра твайго.

Уладзімір АРЛОЎ

1839. Царкоўны сабор у Полацку прымае акт аб ліквідацыі Вуніі

Для расейскага самаўладдзя ніякіх беларусаў не існавала ў прыродзе. Вуніяцкая ж царква з яе народнай мовай у навучанні, кнігадрукаванні, казаннях сцвярджала адваротнае. Між тым вуніятамі ў Беларусі напрыканцы XVIII стагоддзя былі кожныя тры жыхары з чатырох, а праваслаўнымі - 6,5 працэнта. Ужо за Кацярынай II з небяспечнага вуніяцтва ў надзейнае праваслаўе расейскага ўзору перавялі паўтара мільёна нашых продкаў. Ішла апрацоўка грэцка-каталіцкіх герархаў. Вуніяцкі мітрапаліт Лісоўскі ў 1806 годзе загадаў у малітвах царова імя згадваць раней за папава.

Асабліва жорстка з народнай верай змагаўся ўкраінец паходжаннем вуніяцкі біскуп Іосіф Сямашка, які цалкам перакінуўся на бок царызму. Ён прымуова ўводзіў у вуніяцкіх духоўных семінарыях і ў царкоўных справаздачах расейскую мову. Святары мусілі ладзіць набажэнствы па службоўніках, прысланых з Масквы і Пецярбурга. Нязгодных чакаў суд як царкоўных і дзяржаўных злачынцаў. На вачах у вернікаў з храмаў выкідалі бакавыя алтары, ламалі арганы. Усе гэтыя здзекі расейская, а потым і савецкая гістарычная навука безапеляцыйна называла вызваленнем беларусаў ад рэлігійнага прыгнёту.

Шмат хто з вуніятаў шукаў паратунку ў каталіцтве. Толькі ў 1834 годзе 35 тысяч беларускіх дзяцей з вуніяцкіх сем'яў бацькі хрысцілі паводле рымскага абраду.

Вайна самаўладдзя з вуніяцтвам афіцыйна завяршылася 12 лютага 1839 года. Гэтым днём у Полацку пачаўся царкоўны сабор, рэй на якім вёў Сямашка. Святая Сафія, што ўжо два з паловаю стагоддзі была грэцка-каталіцкім храмам, пачула пастанову пра вяртанне сваіх прыхаджанаў «в лоно прародительской православной веры, дабы пребывать отныне в послушании Святейшего Правительствующего Всероссийского Синода».

Нават ва ўмовах жорсткага ўціску ў Беларускай вуніяцкай дзяццэзіі (царкоўнай акрузе) у 1838 годзе з 680 святароў за далучэнне да

праваслаўя падпісаліся толькі 186. Ды гэта не перашкодзіла прывезенаму з Расеі праваслаўнаму епіскапу Смарагду заявіць, што «унія расползлась, как ветхий и дырявый мех». Каланізатары пазбавілі Беларусь рэлігіі, якую з поўным правам можна назваць нацыянальнай, народнай (так яе называлі К.Каліноўскі, М.Багдановіч, В.Ластоўскі і шэраг іншых дзеячоў беларускага адраджэння), падзялілі нас на каталікоў і праваслаўных. Вось адна з галоўных прычын слабой нацыянальнай кансалідацыі беларусаў, ад чаго мы зазналі столькі няшчасцяў і ў гэтым стагоддзі.

У гонар перамогі над вуніяцтвам імператар Мікалай I пастанавіў выбіць медаль з надпісам «Отторгнутые насиліем (1596) возсоединены любовью (1839)». Любоў тая вельмі часта выяўлялася ў бізунах, якімі вуніятаў, у тым ліку і дзяцей, змушалі прымаць новую веру. Пра здзекі з грэка-каталікоў абурана пісаў Леў Талстой. А Аляксандар Герцэн надрукаваў у сваім лонданскім «Колоколе» артыкул «Секущее православие», дзе Іосіфа Сямашку называў «Иудой во Христе, который высек себе новый памятник на спине беззащитных жертв». Вось прыклад радаснага «ўз'яднання» цэркваў: «Со стороны гражданского начальства истязанием заведовал окружной Новицкий. Этот полицейский апостол сек людей до тех пор, пока мучимый соглашался принять причастие от православного попа. Один четырнадцатилетний мальчик после двухсот розг отказался от такого общения со Христом. Его снова начали сечь, и только тогда, уступая страшной боли, он согласился. Православная церковь восторжествовала!»

Разам з гвалтоўным пераводам нашых продкаў у «істинную» веру знішчаўся велізарны пласт беларускай культуры: царскія памагатыя ў царкоўных рызах палілі вуніяцкую скульптуру, распілоўвалі грэка-каталіцкія распяці, выкідалі з храмаў абразы. На цвінтарах гарэлі вогнішчы з кніг. Гінула не толькі царкоўная літаратура, праваслаўныя фанатыкі адпраўлялі ў агонь усе даўнейшыя беларускія выданні. Іосіф Сямашка ў 1852 годзе асабіста назіраў, як гараць 1295 кніг, знойдзеных у былых вуніяцкіх храмах. У сваіх «Запісках» ён з гонарам паведамляў, што за наступныя тры гады на ягоны загад спалілі яшчэ дзве тысячы тамоў.

На беларускай зямлі запанавала расейская праваслаўная царква, якая на працягу амаль усёй сваёй гісторыі паслухмяна выконвала волю царскай, а потым камуністычнай улады. Праваслаўю была даручана галоўная роля ў русіфікацыі і дэнацыяналізацыі беларусаў. У 1840 годзе (тады ж, калі адмысловы царскі ўказ забараніў ужываць назой Беларусь у афіцыйных дакументах) выйшла забарона прамаўляць па-беларуску царкоўныя казанні. Епіскапы патрабавалі ад святароў ды іхных жонак карыстацца расейскай мовай і ў прыватным жыцці, каб даць прыклад парафіянам. Вядома, што за заслугі ў задушэнні нацыянальна-вызвольнага паўстання 1863 года Сямашка прадставіў да ўзнагароджання медалём 496 духоўных асобаў свае епархіі.

Уладзімір АРЛОЎ

1861. Скасаванне прыгоннага права

Беларускія сяляне былі канчаткова запрыгоненыя ў XVI стагоддзі, што юрыдычна замацавалі Статуты Вялікага Княства Літоўскага. Тым не менш феадальны прыгнёт тут быў не такі жорсткі, як у суседняй Маскоўшчыне, дзе прыгонны быў цалкам бяспраўны. У сувязі з гэтым расейскія сяляне тысячамі перасяляліся на землі сумежнай краіны. Вядома, што ў 1754 годзе ўрад імператрыцы Лізаветы Пятроўны вымагаў ад сойма Рэчы Паспалітай вярнуць мільён (!) уцекачоў. За Кацярынай II расейскія сялянаў пачалі афіцыйна называць рабамі. Пецярбургскія і маскоўскія газеты друкавалі абвесткі аб продажы, дзе людзі стаялі ў пераліку побач з сабакамі.

Пасля захопу Беларусі Расеяй (якраз у гэтым часе там ішла сялянская вайна пад кіраўніцтвам Емяльяна Пугачова) дзеянне імперскіх законаў паступова пашыраецца і на далучаныя абшары. Каля мільёна беларусаў сталі прыгоннымі расейскіх памешчыкаў. У Расейскай імперыі панавалі адсталыя формы гаспадарання, і ў выніку новыя валадары пераводзілі беларускіх сялянаў з грашовага аброку - чыншу на паншчыну. Былі запрыгоненыя дзесяткі тысяч асабіста незалежных раней людзей.

Ад XIX стагоддзя ў царскай імперыі пачалі распрацоўвацца розныя праекты абмежавання і скасавання прыгонніцтва. 19 лютага 1861 года імператар Аляксандар II падпісаў маніфест пра адмену прыгону. Паводле Агульнага палажэння аб рэформе сяляне атрымлівалі асабістую свабоду і права распараджацца сваёй маёмасцю. У руках у памешчыкаў заставалася ўся зямля, аднак яны мусілі аддаць сялянам у сталае карыстанне (за павіннасці) сядзібу і палявы надзел - «дзеля забеспячэння іх быту і выканання іх абавязкаў перад урадам і памешчыкам». Сяляне мелі права выкупіць сядзібу і надзел, аднак устаноўлены кошт зямлі быў значна вышэйшы за рынковы. Памеры надзелаў, павіннасці і парадак іх выканання вызначалі самі памешчыкі. Іншымі словамі, рэформа пакідала бальшыню сялянаў абрабаванымі.

У Беларусі рэформа 1861 года праводзілася з улікам двух адмысловых мясцовых палажэнняў і мела шэраг асаблівасцяў. У васьмі паветах Магілёўскай і Віцебскай губерняў памешчыкі мелі права адразаць у сялянаў зямлю, калі дарэформавы надзел быў большы за вышэйшую норму (4-5,5 дзесяціны) і калі ў памешчыка заставалася менш за траціну прыдатнай зямлі. У Менскай, Гарадзенскай і Віленскай губернях сяляне атрымалі права на зямлю, якой карысталіся ў часы прыгону, але і тут дапускаліся адрэзкі.

Хваляванні пасля царскага маніфеста і асабліва паўстанне 1863 года змусілі царскі ўрад памяняць умовы рэформы ў Беларусі. Каб не дапусціць удзелу сялянаў у збройнай нацыянальна-вызвольнай барацьбе, 1 сакавіка 1863 года быў выдадзены ўказ аб спыненні абавязаных дачыненняў сялян да памешчыкаў у Віленскай, Менскай, Гарадзенскай і

часткова Віцебскай губернях, а таксама аб скарачэнні на 1/5 выкупных плацяжоў (у тым жа годзе гэтыя правілы былі пашыраныя і на астатнія беларускія землі). Але гэта не змяніла рабаўнічага характару рэформы, бо больш за палову лепшай зямлі засталася ў руках у абшарнікаў.

У эканоміцы і грамадска-палітычным ладзе пасля рэформы захоўваліся шматлікія перажыткі феадалізму. Сялянства заставалася ў імперыі найбольш абмежаваным у асабістых і маёмасных правах станам. Яно, прыкладам, не магло вольна распараджацца сваімі надзеламі, мяняць месца жыхарства.

Паводле статыстыкі, на пачатку ХХ стагоддзя прыкладна 70 працэнтаў беларускага сялянства належала да беднякоў, 20 працэнтаў да заможных гаспадароў і 10 - да багатых.

Уладзімір АРЛОЎ

Чэрвень 1862. Выйшаў першы нумар нелегальнай газеты «Мужыцкая праўда»

Улетку ў беларускіх вёсках і мястэчках людзі пачалі знаходзіць друкаваныя лацінкаю лісткі. Яны мелі невялікі памер, іх можна было разгладзіць на калене ў хвіліны адпачынку проста на полі, а прачытаўшы - лёгка схаваць.

Гэта была першая ў гісторыі беларуская газета.

«Музыскаја прауда», - водзячы пальцам па радках, разбіраў пісьменны селянін і са здзіўленнем адкрываў для сябе, што гэтая газетка сапраўды гаворыць пра мужыцкія клопаты, прычым гаворыць на простае і зразумелае мове.

«Мужыцкую праўду» выдаваў Кастусь Каліноўскі разам са сваімі папалчнікамі па барацьбе Ф.Ражанскім, С.Сангіным і В.Урублеўскім. Кожны нумар, які нязменна падпісваўся псеўданімам Каліноўскага «Яська-гаспадар з-пад Вільні», прысвячаўся якой-небудзь пэўнай тэме. Газета выкрывала царскі маніфест аб скасаванні прыгону і русіфікатарскую палітыку, вяла гаворку пра рэкруцкія наборы і рэлігійны прыгнёт.

«Дзецюкі! - пісаў Яська-гаспадар у першым нумары. - Мінула ўжо тое, калі здавалася ўсім, што мужыцкая рука здасца толькі да сахі, - цяпер настаў такі час, што мы самі можам пісаці... такую праўду справядліву, як Бог на небе. О, загрыміць наша праўда і, як маланка, пераляціць па свеце! Няхай пазнаюць, што мы можам не толькі карміць сваім хлебам, но яшчэ і вучыць сваёй мужыцкай праўды...

Ад маскаля і паноў няма чаго спадзявацца, бо яны не вольнасці, а глуму і здзерства нашага хочуць. Но не доўга яны нас будуць абдзіраці, бо мы пазналі, дзе сіла і праўда, і будзем ведаць, як рабіць трэба, каб дастаць зямлю і свабоду. Вазьмемся, дзецюкі, за рукі і дзяржымася разам! А калі паны схочуць трымацца з намі, так няхай жа робяць па святой справядлівасці, бо калі іначай - так чорт іх пабяры! Мужык, пакуль здужае трымаці касу і сякеру, бараніць свайго патрапіць і ў нікога ласкі прасіць не будзе».

Газета разляталася па ўсім абшары Беларусі, пашыралася на Беласточчыне, Віленшчыне і Дзвіншчыне. Да канца 1862 года значным накладам выйшла шэсць нумароў «Мужыцкае праўды».

«У нас, дзецюкі, адно вучаць у школах, каб ты знаў чытаці па-маскоўску, а то для таго, каб цябе саўсім перарабіці на маскаля... - звярталася газета да простага люду. - За тое, што мы цару 25 лет на войнах служым без людскай стравы і адзежы, мала таго, што не дае шляхецтва, но, сабача юха, не дае нават куска зямлі, каб, хаця цяжка гаруючы, дабіцца да спакойнай смерці... А што грэху набярэшся перад Богам, спрыяючы маскалю, таго ніколі Бог не даруе. Ідзе француз даваці вольнасць мужыкам, бунтуюцца местачковыя да і маладзёж за сваю і нашу вольнасць і веру, а мы-то даем рэкрута, і нашымі грудзямі цар маскоўскі застаўляецца, і нашымі рукамі ўсмірае бунты... Ён-то, перакупіўшы многа папоў... плаціў грошы, каб толькі пераходзілі на праваслаўе, і, як гэты антыхрыст, адабраў ад нас нашу справядлівую уніяцкую веру і пагубіў нас перад Богам на векі, а зрабіў гэта для таго, каб мог нас без канца драці, а Бог справядлівы не меў злітавання над намі».

Апошні, сёмы нумар «Мужыцкае праўды» пабачыў свет ужо ў часе нацыянальна-вызвольнага паўстання. Тут гучыць адкрыты заклік да змагання з расейскімі каланізатарамі:

«Падумаіце добра да, памаліўшыся Богу, станьма дружна разам за нашу вольнасць! Нас цар ніц не падмане - не падвядуць маскалі: няма для іх у нашых сёлах ні вады, ні хлеба, для іх мы глухія і нямыя - нічога не бачылі і не чулі. А пакуль яшчэ пара, трэба нашым хлопцам спяшаць з віламі ды з косамі там, гдзе дабіваюцца волі да праўды, а мы, іх бацькі да жонкі нашы, сцерагчы будзем да ўведамляць, адкуль на іх сягне нячыстая маскоўская сіла, да ад душы памагаць усялякімі спосабамі дзецюкам нашым, што за нас пойдучь біцца. А будзе ў нас вольнасць, якой не было нашым дзядам ды бацькам».

Прайшло больш за стагоддзе, але палымяны пратэст выдаўцоў газеты супроць каланіяльнай палітыкі Расейскай імперыі, заклік здабыць сапраўдную волю і незалежнасць не страцілі сваёй актуальнасці. Невыпадкова поўныя тэксты «Мужыцкае праўды» ў Беларусі ўдалося надрукаваць толькі ў 1988 годзе.

Уладзімір АРЛОЎ

1863. Паўстанне Кастуся Каліноўскага

Трэцяе нацыянальна-вызвольнае паўстанне супроць царызму ў Беларусі рыхтаваў так званы Літоўскі правінцыйны камітэт, што знаходзіўся пад уплывам рэвалюцыйных дэмакратаў з лагера «чырвоных». Ён збіраў грошы, набываў зброю, вёў навучанне будучых камандзіраў. Сялянаў клікала на барацьбу «Мужыцкая праўда» Каліноўскага.

Першае выступленне паўстанцаў адбылося ўначы з 22 на 23 студзеня ў Варшаве. Увечары таго самага дня вестка пра пачатак збройнага змагання дайшла да Вільні.

1 лютага 1863 года Літоўскі правінцыйны камітэт выдаў да жыхароў Беларусі маніфест аб паўстанні. За колькі дзён да гэтага ў заходніх паветах беларускіх губерняў ужо з'явіліся першыя аддзелы інсургентаў з Польшчы. У сакавіку-красавіку пачынаецца хуткае стварэнне мясцовых паўстанцкіх аддзелаў, у якія пераважна ўваходзілі шляхта, чыноўнікі, студэнты і навучэнцы. Пятую частку ўзброеных змагароў складалі сяляне. На чале аддзелаў сталі адданыя ідэалам свабоды патрыёты Валер Урублеўскі, Рамуальд Траўгут, Людвік Звяждоўскі, Ігнат Будзіловіч, Фелікс Віславух...

Напачатку нашы ваяры здолелі атрымаць некалькі значных перамогаў. Аддзел паўстанцкага начальніка Магілеўскай губерні Людвіка Звяждоўскага заняў горад Горы-Горкі. Паўстанцы авалодалі мястэчкам Свіслач і напалі на Ружаны. Аднак расейскім уладам удалося (асабліва на ўсходзе Беларусі) падмануць значную частку сялянства, якое паверыла, нібыта «паны змагаюцца за вяртанне прыгону». Усеагульнага антыпрыгонніцкага паўстання баяўся і лагер «белых», якіх задавальняла аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 года з дапамогаю іншаземных дзяржаваў. «Белыя» былі катэгарычна супраць планаў Каліноўскага і яго папалчнікаў усталяваць новыя дэмакратычныя парадкі, калі не будзе саслоўнай няроўнасці, а зямля прыйдзе да тых, хто яе ўрабляе. Прадстаўнікам «белых» удалося яшчэ ў лютым замест рэвалюцыйнага Літоўскага камітэта стварыць свой Аддзел кіраўніцтва правінцыямі Літвы, які прызначыў ва ўсе губерні сваіх камісараў.

Ва ўсходнебеларускіх губернях царскія войскі задушылі паўстанне ўжо ў траўні. Былі разбітыя і амаль усе аддзелы змагароў Менскай губерні. Толькі на Гарадзеншчыне, дзе паўстанцы карысталіся найбольшай падтрымкаю сялянаў, яны дзейнічалі больш паспяхова і доўгі час заставаліся недасягальнымі для карнікаў. Сама вялікі бой адбыўся ў Слоніmsкім павеце каля вёскі Мілавіды, дзе дагэтуль захавалася мемарыяльная капліца, што нагадвае пра тую падзею. Пад націскам добра абвучаных і ўзброеных рэгулярных войскаў інсургенты адышлі са Слоніmsкага павета ў Ваўкавыскі, але ў чэрвені былі там разбітыя.

На пачатку лета кіраўніцтва паўстаннем зноў перайшло ў рукі «чырвоных». Рэвалюцыйны ўрад, названы Выканаўчым аддзелам Літвы, неўзабаве ўзначаліў Кастусь Каліноўскі. Ён і ягоныя прыхільнікі ахвярна спрабавалі ўзняць на барацьбу сялянства, зрабіць больш дзейнымі мясцовыя рэвалюцыйныя камітэты. Аднак паўстанне ўжо было асуджанае на паразу.

Задушэннем вызвольнай барацьбы кіраваў разумны і жорсткі царскі сатрап М.Мураўёў, што за свае крываваыя «подзвігі» атрымаў мянушку Вешальнік. Ён не грэбаваў ніякімі сродкамі: дзейнічаў падкупамі і ашуканствам, падпісваў смяротныя прысуды і загадваў заліваць магілы экскрэнтамі, каб не дапусціць там патрыятычных маніфестацый. Тым не менш асобныя аддзелы на захадзе Беларусі змагаліся да канца 1863 года.

Агульная колькасць паўстанцаў, палеглых у баях у «Северно-Западном крае», невядомая. Пакараных ваенна-палявымі судамі і без суда налічвалася 18 500. 128 былі павешаныя або расстраляныя, 853 пайшлі на катаргу, 11 502 - у высылку.

Паўстанне 1863 года было адным з нешматлікіх у гісторыі XIX стагоддзя прыкладаў, калі, па сутнасці, купка ўзброеных людзей, абараняючы сваю чалавечую і нацыянальную годнасць, паўстала супроць велізарнай імперыі. Тры эўрапейскія народы - беларусы, палякі і летувісы - коштам жыццяў сваіх найлепшых сыноў выказалі пратэст супроць расейскага феадалізму, абсалютызму і дэспатызму, засведчыўшы прыхільнасць да канстытуцыйнасці і парламентарызму.

Царызм патапіў паўстанне ў крыві, але насуперак гэтаму ў народзе мацнела пачуццё нацыянальнае годнасці. Сярод паўстанцаў 1863-га было ўжо няма тых, хто ваяваў не за Рэч Паспалітую, а за Беларусь. Інсургенцы мелі беларускую газету, у іх шэрагах змагаліся беларускія пісьменнікі Францішак Багушэвіч і Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. Гэта прагучала для расейскіх уладаў трывожным сігналам, і нацыянальны прыгнёт рэзка ўзмацніўся. Звяртаючыся да беларускага дваранства, галоўны начальнік «Северо-Западного края» М.Мураўёў казаў: «Забудьте наивные мечтания, занимавшие вас доселе, господа, и помните, что если вы не станете здесь по своим мыслям и чувствам русскими, то вы будете здесь иностранцами и должны тогда покинуть этот край».

Уладзімір АРЛОЎ

28 траўня (9 чэрвеня) 1881. Нарадзіўся Іван Луцкевіч

Яго па праве называюць адным з бацькоў беларускага адраджэння.

Нарадзіўшыся ў сям'і паўстанца 1863 года, змагара за Рэч Паспалітую Абодвух Народаў, Іван Луцкевіч стаў змагаром за

незалежную Беларусь. Вядома, што ў юначыя гады на яго погляды значна паўплывалі сваімі творамі Францішак Багушэвіч і бацькаў знаёмы Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч.

Пад час навучання ў Менскай класічнай гімназіі 16-гадовы Іван разам з маладзейшым на тры гады братам Антонам заснаваў гурток, сябрамі якога валодалі ідэі нацыянальнай і сацыяльнай справядлівасці. Канчаткова пераканацца ў тым, што яны - беларусы, братам дапамагала сустрэча з адданым працаўніком адраджэння пісьменнікам і мастаком Карусём Каганцом (Казімірам Кастравіцкім).

У 1902 годзе браты Луцкевічы паступілі ў Пецяўбургскі ўніверсітэт: старэйшы - на юрыдычны факультэт, маладшы - на фізічна-матэматычны. Потым Іван вучыўся ў Маскоўскім археалагічным інстытуце, а Антон атрымаў адукацыю юрыста ў Дэрпцкім універсітэце.

Разам з аднадумцамі з Пецяўбурга і Вільні сыны паўстанца зрабіліся сябрамі Беларускай Рэвалюцыйнай Грамады. Маладыя рэвалюцыянеры мелі на мэце барацьбу супроць царызму, за дэмакратычную Расею і аўтаномію Беларусі, за перадачу сялянам панскай, царкоўнай і скарбовай зямлі, за правы беларускай мовы. Пры канцы 1903 года адбыўся ўстаноўчы з'езд Беларускай Сацыялістычнай Грамады (БСГ). Іван Луцкевіч стаў яе сапраўдным лідэрам, а Антон - галоўным ідэолагам і публіцыстам партыі. Беларускія сацыялісты чынна ўдзельнічалі ў рэвалюцыйных падзеях таго часу. Менавіта Іван Луцкевіч пад выглядам замоўцы з'явіўся пасля вядомага Курлоўскага расстрэлу ў Менску на фабрыку Якабсона, гудок якой даў сігнал да ўсеагульнай стачкі пратэсту.

У доме Луцкевічаў хавалі зброю, якую назапашвалі для баявых групаў Грамады. Звесткі пра гэта дайшлі да паліцыі, Іван разам з братам мусіў таемна выехаць у Вільню і перайсці на нелегальнае становішча, узяўшы мянушку Іван Міхальчук.

У былой сталіцы Вялікага Княства Іван Луцкевіч узяў удзел у стварэнні першай легальнай беларускай газеты «Наша Доля», а затым разам з братам і сацыялістам Аляксандрам Уласавым заснаваў новае выданне - «Нашу Ніву», што адыграла выключную ролю ў нацыянальным адраджэнні, згуртаваўшы вакол сябе найлепшыя сілы інтэлігенцыі.

Іван Луцкевіч удзельнічаў у заснаванні ў 1913 годзе ў Вільні Беларускага выдавецкага таварыства, што праіснавала блізу дваццаці гадоў, пакуль не было зачыненае польскімі ўладамі. Тут пабачылі свет кнігі Максіма Багдановіча, Максіма Гарэцкага, Наталлі Арсенневай, Канстанцыі Буйлы, Уладзіміра Жылкі...

У гады нямецкай акупацыі заходніх земляў Беларусі пад час Першай сусветнай вайны Іван Луцкевіч спрабаваў стварыць прафесійны хаўрус беларускіх настаўнікаў. Ён спрычыніўся да адкрыцця дзвюх сотняў пачатковых школ з выкладаннем на роднай мове, а таксама беларускай

настаўніцкай семінарыі і курсаў. З ягонай ініцыятывы 1 студзеня 1919 года адчынілася Віленская беларуская гімназія.

Велізарны плён дала самаадданая навуковая дзейнасць Івана Луцкевіча. Археалагічныя і этнаграфічныя даследаванні, вывучэнне Аль-Кітаба - напісанай арабскім пісьмом па-беларуску мусульманскай кнігі-малітоўніка, заснаванне ў Вільні Беларускага навуковага таварыства... Гэта ўсё ён, Луцкевіч.

У рупліва сабранай ім калекцыі старажытнасцяў былі рарытэты, якія палічыў бы за гонар мець у сваёй экспазіцыі ўсялякі сусветна вядомы музей. Гэты збор папаўняўся аматарамі даўніны і стаўся асноваю адкрытага ў 1921 годзе ў Вільні Беларускага музея. Яго наведнікі захапляліся старажытнымі абразамі і слуцкімі паясамі, палотнамі сярэднявечных мастакоў і творами народных разьбяроў. Багаццем вылучаліся зборы манет і старажытных пячатак - у тым ліку полацкіх князёў Усяслава Чарадзея і Барыса, вялікага князя Міндоўга. У калекцыі рукапісаў і старадрукаў захоўваліся Статут Вялікага Княства Літоўскага, Скарынава «Біблія», «Мужыцкая праўда» Каліноўскага. Архіў музея меў практычна ўсю дакументальную гісторыю нацыянальнага руху пачатку XX стагоддзя, а бібліятэка налічвала блізу 15 тысяч тамоў. Сабраныя Луцкевічам скарбы натхнялі Янку Купалу, Змітрака Бядулю, Максіма Гарэцкага. Агледзеўшы гэтыя калекцыі, Максім Багдановіч у захапленні зазначыў: «Гэта ёсць фундамент нашага адраджэння. Гэта і за тысячу гадоў будзе сведчыць пра нас».

Іван Луцкевіч адным з першых зразумеў неабходнасць дзяржаўнай незалежнасці Бацькаўшчыны і разам з братам стаў ініцыятарам абвясчэння Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР).

Ён не шкадаваў сябе. Цяжка хворы на сухоты, па-ранейшаму ахвярна працаваў, і калі сябры ў 1919 годзе завезлі яго на курорт у польскае Закапанэ, было ўжо позна.

Антон Луцкевіч працягваў братаву справу. Ён узначальваў урад БНР і яе Найвышэйшую Раду. У 20-30-х гадах кіраваў Віленскім навуковым таварыствам і музеем імя І.Луцкевіча, выкладаў у Беларускай гімназіі, меў заслужаную славу таленавітага публіцыста і літаратурнага крытыка, што пісаў пераважна пад псеўданімам Антон Навіна. Скончыў сваё жыццё ў кіпцюрах НКВД.

Прывезены з Польшчы прах Івана Луцкевіча ў 1991 годзе перазахаваны на віленскіх могілках Росы.

Уладзімір АРЛОЎ

25 чэрвеня (7 ліпеня) 1882. Нарадзіўся Янка Купала

Будучы пясняр нарадзіўся ў фальварку Вязынка (цяперашні Маладэчанскі раён) якраз на старажытнае беларускае свята Купалле, што потым і паўплывала на выбар літаратурнага псеўданіма (сапраўднае імя - Іван Луцэвіч).

Сям'я Луцэвічаў жыла з арандатарства. Пасля бацькавай смерці ў 1902 годзе малады Янка зведаў смак хлеба, заробленага ўласнаю працай, - рабіў на гаспадарцы, быў хатнім настаўнікам-дарэктарам, пісарам судовага следчага ў Радашкавічах, малодшым прыказчыкам і памочнікам вінакура ў панскіх маёнтках... Ён паспеў скончыць Бяларуцкае народнае вучылішча, займаўся на вядомых у той час агульнаадукацыйных курсах А.С.Чарняева ў Пецябурзе (1909-1913), у маскоўскім універсітэце Шаняўскага (1915), аднак галоўным яго «ўніверсітэтам» стала народнае жыццё - поўнае няпростых клопатаў, але заўсёды прасякнутае вераю ў лепшую долю, мары аб якой гучалі ў чутых Купалам з маленства песнях і казках, легендах і паданнях, ва ўсім найбагацейшым у славянскім свеце беларускім фальклоры.

Пісаць ён пачаў па-польску, але неўзабаве прыйшло разуменне, што найпаўней і найглыбей выказаць сябе можна толькі на роднай мове. Першы вядомы літаратуразнаўцам беларускі верш Купалы «Мая доля» датуецца 1904 годам, першы друкаваны - «Мужык» - пабачыў свет у траўні 1905-га ў менскай газеце «Северо-Западный край». Першы зборнік «Жалейка» выйшаў у 1908 годзе ў Пецябурзе. Услед за ім з'явіліся «Гусляр» (1910), «Шляхам жыцця» (1913).

Асаблівую ролю ў жыцці і творчасці паэта адыграў віленскі перыяд, калі ён у 1908-1909 гадах спачатку супрацоўнічаў у «Нашай Ніве», а потым, у 1914-1915-м, быў яе рэдактарам, знаходзячыся ў самай гушчыні нацыянальна-адраджэнцкага руху.

Купалу наканавана было стаць адным з заснавальнікаў сучаснай беларускай літаратуры і літаратурнай мовы, стварыць сапраўдны летапіс жыцця свайго народа, дзе яскрава адлюстраваліся нацыянальны характар і светаўспрыманне беларусаў на пераломных гістарычных межах ХХ стагоддзя.

Вяршыня творчасці паэта - дакастрычніцкая лірыка з яе глыбіннай народнасцю і рамантызмам, з драматызмам перажыванняў і вылучным багаццем арыгінальных тэмаў і мастацкіх вобразаў. Купала стварыў своеасаблівы мастацкі партрэт Маладой Беларусі - гэтай «сакалінай сям'і», якая чуйна ўслухоўваецца ў «вольны вецер вольных песень» і ўсёй душой верыць, што «не загіне край забраны». Патрыятызм песняра найбольш яскрава выяўляецца ў філасофска-гістарычных творах «На Дзяды» і «На Куццю». Класікай сталі і яго фальклорна-рамантычныя паэмы «Курган», «Бандароўна», «Яна і я»... Купала - адзін са стваральнікаў багатай традыцыі беларускай пейзажнай і любоўнай лірыкі.

Янка Купала са сваёй камедыяй «Паўлінка» і драмай «Раскіданае гняздо» стаіць ля вытокаў гэтых жанраў у беларускай драматургіі. Дагэтуль не страцілі сваёй актуальнасці дарэвалюцыйныя публіцыстычныя творы паэта, што будзілі нацыянальныя пачуцці, сцвярджалі велізарныя жыццядайныя сілы роднага слова, - «Вера і нацыянальнасць», «Чаму плача песня наша?», «Ці маем мы права выракацца роднай мовы». Пяру Купалы належаць і бліскучыя ўзоры перакладаў - праявічны і вершаваны «Слова пра паход Ігаравы», паэмаў і вершаў А.Міцкевіча, А.Пушкіна, Т.Шаўчэнкі, У.Сыракомлі, М.Канапніцкай, Ю.Крашэўскага.

Семдзсят гадоў афіцыйнае беларускае літаратуразнаўства імкнулася давесці, нібыта Янка Купала «радасна вітаў Вялікую Кастрычніцкую рэвалюцыю і арганічна прыняў ідэі сацыялізму і ленінскую нацыянальную палітыку». У сапраўднасці ўсё было іначай. Паэт выдатна разумеў, што большавікі паступова ператвараюць Беларусь у палігон для сваіх злачынных сацыяльных эксперыментаў, з болей бачыў, як у русіфікатарскіх хвалях захлынаецца не падмацаваная агульнай дэмакратызацыяй жыцця палітыка беларусізацыі. Так, з-пад яго пера ў 20-х гадах часам выходзілі дзяжурныя, пазначаныя штучным пафасам вершаванкі кшталту прысвечанай дзесяцігоддзю «Кастрычніцкай рэвалюцыі» паэмы «З угодкавых настройаў». Але адначасова Купала быў аўтарам забароненай да пастаноўкі п'есы «Тутэйшыя», а ў 1926-м, праз год пасля надання яму звання народнага паэта, напісаў верш «Акоў паломаных жандар»: Акоў паломаных жандар, Сліўнём зарыўшыся ў нару, Сядзіць расейскі чынадрал, «Слуга оцечаству, цару». Былых не выклічаш вякоў, І ты, Масквы кароннай гразь, Парваных не скуеш акоў, З якой брахнёю ні вылазь!

Ужо напрыканцы 20-х гадоў над Купалам нависла небяспека арышту. Неўзабаве яго пачалі выклікаць на допыты ў ГПУ, абвінавачваючы ў тым, што ён з'яўляецца кіраўніком і ідэолагам контррэвалюцыйнага «Саюза Вызвалення Беларусі». У лістападзе 1930 года паэт, ратуючыся ад здзекаў, робіць замах на самагубства, але дактарам удалося яго адратаваць. Пасля гэтага большавіцкія ўлады сфабрыкавалі ад яго імя так званы «Адкрыты ліст», дзе нібыта Янка Купала выракаецца нашаніўскіх традыцый, адраджэнцтва і незалежнасці. Але нават духоўна зламаны паэт заставаўся небяспечным, і ў чэрвені 1942 года сталінскія майстры запячковых справаў арганізавалі ў Маскве яго забойства.

Уладзімір АРЛОЎ

22 кастрычніка (3 лістапада) 1882. Нарадзіўся Якуб Колас

Малой радзімаю Якуба Коласа (сапраўднае імя - Канстанцін Міцкевіч) была прынёманская вёска Акінчыцы, якая цяпер у межах Стоўбцаў. Паходзіў будучы народны паэт з сям'і лесніка.

Скончыўшы ў 1902 годзе Нясвіжскую настаўніцкую семінарыю, Канстанцін Міцкевіч працаваў настаўнікам спачатку на Піншчыне, а потым паблізу ад Смалявічаў пад Менскам. У ліпені 1906 года ён удзельнічаў у нелегальным настаўніцкім з'ездзе ў вёсцы Мікалаеўшчына, за што пазбавіўся пасады. Пасля гэтага нейкі час працаваў у газеце «Наша Ніва», у прыватнай школьцы, але ў верасні 1908 года за ўдзел у з'ездзе настаўнікаў і нелегальную дзейнасць быў засуджаны царскім судом на тры гады зняволення. Вярнуўшыся на волю, выкладаў у Пінскім прыходскім вучылішчы, а з верасня 1915-га служыў у войску. У 1916 годзе К.Міцкевіч скончыў у Маскве Аляксандраўскую вайсковую вучэльню і ў званні прапаршчыка блізу двух месяцаў знаходзіўся на Румынскім фронце. На той час ён быў ужо вядомым беларускім літаратарам.

Пісаць вершы Колас пачаў вельмі рана, прычым спярша па-расейску. Літаратуразнаўцам вядомыя болей за пяцьдзсят ранніх твораў паэта, датаваных 1898-1906 гадамі. У тых вершах і ў першай праявітай спробе - «Наша сяло, людзі і што робіцца ў сяле» - адчуваецца значны ўплыў класічнай расейскай літаратуры. Дэбют Коласа адбыўся ў верасні 1906 года, калі першая легальная беларуская газета «Наша Доля» змясціла ягоны верш «Наш родны край».

У 1910 годзе выйшаў паэтычны зборнік «Песні жалбы», праз два гады - «Апавяданні», яшчэ праз два - «Родныя з'явы»... У Коласавай паэзіі арганічна спалучаюцца лірыка і эпас. Героі ягоных рэалістычных вершаў - простыя людзі. Колас піша пераважна пра вясковае жыццё з яго цяжкімі клопатамі і сціплымі радасцямі.

Ён становіцца адным з пачынальнікаў беларускай мастацкай прозы, з самых першых сваіх праявітай твораў імкнецца да напружанасці дзеяння, пранікнення ў чалавечую псіхалогію. У алегарычных «казках жыцця» Якуб Колас дасягае высокіх мастацкіх абагульненняў разнастайных жыццёвых з'яваў.

1911 год у творчым жыццяпісе пісьменніка пазначаны пачаткам працы над паэмамі «Новая зямля» і «Сымон-музыка», што былі скончаныя больш чым праз дзесяцігоддзе і сталі вяршыняю творчасці Коласа-паэта. Шмат у чым аўтабіяграфічная «Новая зямля» - сапраўдны эпас, героем якога з'яўляецца беларускі народ на злome XIX-XX стагоддзяў. Рамантычная паэма «Сымон-музыка» прысвячалася адвечным праблемам дачыненняў грамадства і мастака, што прагна шукае дасканаласці і сэнсу жыцця.

Плэннымі былі ў жыцці Коласа і 20-я гады, калі беларуская інтэлігенцыя напачатку шчыра паверыла ў магчымасць нацыянальнага адраджэння. Менавіта тым часам разам з паэмамі, зборнікамі вершаў і апавяданняў выходзяць у свет буйныя праявіны творы - заснаваныя на аўтабіяграфічным матэрыяле аповесці «У палескай глушы» і «У глыбі Палесся», якія сталі першай і другой часткамі скончанай ужо пасля Другой сусветнай вайны трылогіі «На ростанях». Галоўны герой трылогіі настаўнік Андрэй Лабановіч увасабляе прадстаўніка той часткі беларускай дэмакратычнай інтэлігенцыі, што на пачатку ХХ стагоддзя жыла марамі пра вызваленне Бацькаўшчыны і пераўтварэнне жыцця на больш справядлівых асновах.

Пяру Якуба Коласа належаць таксама вядомая аповесць «Дрыгва», прысвечаная змаганню беларусаў у гады інтэрвенцыі, шэраг п'есаў і публіцыстычных твораў. У Другую сусветную вайну галоўнай тэмай творчасці пісьменніка была барацьба з гітлераўскімі захопнікамі.

Вялікія заслугі належаць Коласу ў галіне дзіцячай літаратуры і педагогікі. Ён - аўтар падручнікаў «Другое чытанне для дзяцей-беларусаў» (1909) і «Методыка роднае мовы» (1926). Высокім роўнем вызначаюцца яго лепшыя пераклады з А.Пушкіна, Т.Шаўчэнкі, А.Міцкевіча.

Колас па праве лічыцца адным з заснавальнікаў нашага сучаснага прыгожага пісьменства і беларускай літаратурнай мовы.

На працягу ўсяго свайго жыцця пісьменнік займаўся таксама навукай і грамадска-палітычнай дзейнасцю. Найбольш значныя вынікі яна мела ў 20-х гадах, калі Колас быў сябрам Інстытута беларускай культуры, а затым - віцэ-прэзідэнтам Акадэміі навук БССР.

Памёр народны паэт Беларусі Якуб Колас у 1956 годзе.

Уладзімір АРЛОЎ

27 кастрычніка (8 лістапада) 1883. Нарадзіўся Вацлаў Ластоўскі

Малая радзіма Ластоўскага - Дзісеншчына, дзе ў засценку Калеснікаў жылі ягоныя бацькі-арандатары. Маючы за плячыма толькі пачатковую школу, ён здолеў шляхам самаадукацыі здабыць бліскучыя веды ў гуманітарных навуках, развіць свой талент літаратара і гісторыка.

Ад 1906 года Вацлаў Ластоўскі жыў у Вільні, быў сябрам Беларускае Сацыялістычнае Грамады.

У 1909-м стаў сакратаром выдаванай у Вільні штотыднёвай беларускай газеты «Наша Ніва». На яе старонках часта з'яўляліся ягоныя гарачыя публіцыстычныя артыкулы, вершы і апавяданні, падпісаныя псеўданімамі Юры Верашчака і Власт. Яго пярэ належаць гістарычна-фантастычная аповесць «Лабірынты», якую можна лічыць першым фантастычным творам у беларускай літаратуры.

Глыбока перакананы, што нацыянальнае адраджэнне немагчымае без вяртання народу праўды пра яго мінуўшчыну, Ластоўскі грунтоўна вывучае беларускую даўніну і ў выніку піша «Кароткую гісторыю Беларусі», якая ўпершыню была надрукаваная ў «Нашай Ніве» і ў 1910 годзе выйшла асобнай кнігай. У прадмове да яе аўтар пісаў: «Гісторыя - гэта фундамент, на каторым будзеца жыцьцё народу. І нам, каб адбудаваць сваё жыцьцё, трэба пачаць з фундаменту, каб будынак быў моцны. А фундамент у нас важны, гісторыя наша багатая: «жатва многа, а делатель мало», як кажа Сьвятое Пісаньне. Поле пустое, бо сыны Бацькаўшчыны нашай к чужым у найміты пайшлі, чужыя гумны і засекі багацяць!.. Працу гэтую ахвярую сыном маладой Беларусі, каб хаця з гэтай кароткай і няпоўнай працы маглі пазнаваць гісторыю Бацькаўшчыны ў сваёй роднай мове».

У 1916-1917 гадах ён рэдагаваў у Вільні грамадска-палітычную і літаратурную газету нацыянальна-дэмакратычнага накірунку «Гоман». Чынна працаваў у Беларускай Сацыялістычнай Грамадзе, змагаючыся за нацыянальную самастойнасць Бацькаўшчыны. Ён быў адным з тых палітыкаў, што стаялі ля вытокаў абвешчанай 25 сакавіка 1918 года Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР), а ў снежні 1919-га ўзначаліў яе Раду міністраў.

Ластоўскі неаднаразова выступаў у абарону растаптанай бальшавікамі беларускай дзяржаўнасці перад Лігаю Нацый у Генуі, Парыжы, Рыме.

Урад БНР знайшоў прытулак у суседняй Летуве. У Коўне Ластоўскі быў рэдактарам беларускага часопіса «Крывіч». Там пабачылі свет яго славутыя працы «Расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік» і «Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі», у якой дадзена апісанне манускрыптаў і друкаваных выданняў ад канца X да пачатку XIX стагоддзя.

У сярэдзіне дваццатых гадоў ён адышоў ад чыннай палітычнай дзейнасці. Паездка ў Менск на міжнародную навуковую канферэнцыю ў 1926 годзе пакінула ў Вацлава Ластоўскага ўражанне, што ўрад БССР сапраўды зацікаўлены справаю нацыянальнага адраджэння і стварае добрыя ўмовы для працы навуковай і творчай інтэлігенцыі. У наступным годзе былы прэм'ер па прыкладзе некаторых іншых дзеячоў БНР вярнуўся на Бацькаўшчыну.

Напачатку ён працуе дырэктарам Беларускага дзяржаўнага музея. Пад ягоным кіраўніцтвам ідзе плённае збіранне і даследванне даўніны. Толькі адзін прыклад - дзякуючы намаганням Ластоўскага была знойдзена і перавезена ў Менск нацыянальная святыня беларусаў - крыж найпадобнейшай Еўфрасінні Полацкай. Ад 1928 года Вацлаў Ластоўскі - акадэмік і неадменны сакратар Акадэміі навук БССР.

Але часу для працы на карысць радзімы яму заставалася зусім мала. Над беларускай інтэлігенцыяй ужо была ўзнятая крывавае сякера сталінскіх рэпрэсій. 21 ліпеня 1930 года Ластоўскага арыштавалі і праз дзесяць месяцаў турэмнага зняволення, допытаў і катаванняў выслалі ў Саратаў. А 23 студзеня 1938 года куля бальшавіцкага ката абарвала жыццё вялікага сына беларускага народа. Вернасць свайму абавязку інтэлігента і навукоўца ён захоўваў да канца.

Адзін з вядомых дзеячоў беларускага замежжа Янка Станкевіч пісаў пра Ластоўскага: «Ён пасвяціў сябе ўсяго адраджэнню беларускага народу, належачы да тых нямногіх, што не толькі ўсёй душою аддаліся справе беларускай, але і ўвесь час свой аддавалі ёй».

Уладзімір АРЛОЎ

1884. Пачаў выходзіць часопіс «Гомон», орган беларускай фракцыі «Народнай волі»

Увесну 1881 года свет абляцела водгулле выбуху, што прагучаў на набярэжнай Кацярынінскага канала ў Пецярбурзе. 1 сакавіка ў сталіцы Расейскае імперыі быў забіты цар Аляксандар II. Прысуд рэвалюцыянераў-нарадавольцаў выканаў папечнік Соф'і Пяроўскай і Андрэя Жалябава дваццаціпяцігадовы беларускі шляхціч Ігнат Грынявіцкі.

Мары пра новае грамадства, заснаванае на прынцыпах свабоды, роўнасці і братэрства, захапілі юнака яшчэ ў гімназічныя гады. Паступленне ў сталічны Тэхналагічны інстытут і вялікія здольнасці да навукі абяцалі яму ў будучым спакойнае незалежнае жыццё і магчымасць бліскучай кар'еры. Але ён зрабіў іншы выбар.

Уступіўшы ў 1879 годзе ў «Народную волю», Грынявіцкі бярэ чынны ўдзел у рэвалюцыйных гуртках, збірае сродкі на патрэбы палітычных вязняў, пашырае падпольную літаратуру і супрацоўнічае ў «Рабочей газете», працуе ў «нябеснай канцылярыі» - нелегальным пашпартным стале, дзе фабрыкаваліся неабходныя рэвалюцыянерам дакументы. Адначасова ён, прыхільнік тэрарыстычных метадаў барацьбы, уваходзіць у групу, якая дзень пры дні сачыла за выездамі цара, рыхтуючы яго забойства.

Было б памылкаю бачыць у Грынявіцкім асобу другарадную, чалавека, што ў вызначальны момант апынуўся на патрэбным месцы ў выніку выпадковых абставін. Такім поглядам супярэчыць само ягонае жыццё, да канца ахвяраванае ідэі справядлівага пераўтварэння свету, якая спарадзіла не толькі прыклады высокага гераізму, але - як нам добра вядома - і нечуваную да таго хвалю крывавага гвалту.

Напярэдадні тэрарыстычнага акта ён склаў свой заповіт, дзе пісаў:

«Аляксандар II павінен памерці. Дні ягоныя злічаныя.

Недалёкая будучыня пакажа: мне або іншаму дзевядзецца зрабіць апошні ўдар, водгулле якога разнясецца па ўсёй Расеі і адгукнецца ў сама далёкіх яе кутках.

Ён памрэ, а разам з ім памрэм і мы, яго ворагі, яго забойцы.

Гэта неабходна дзеля свабоды, бо ў выніку значна пахіснецца тое, што хітрыя людзі называюць кіраваннем - манархічным, неабмежаваным, а мы - дэспатызмам...

Што будзе далей?

Ці шмат яшчэ ахвяраў запатрабуе нашая няшчасная, але дарагая радзіма ад сваіх сыноў дзеля свайго вызвалення? Я баюся... мяне, асуджанага на смерць, чалавека, які адной нагой стаіць у магіле, палохае думка, што наперадзе барацьба забярэ яшчэ шмат дарагіх ахвяраў, а яшчэ болей - апошняя смяротная бітва з дэспатызмам, якая, я перакананы, ужо не вельмі далёка і якая залье крывёю палі і нівы нашае радзімы, бо - на жаль! - гісторыя паказвае, што раскошнае дрэва свабоды вымагае чалавечых ахвяраў.

Мне не дзевядзецца ўдзельнічаць у апошняй барацьбе. Лёс асудзіў мяне на раннюю пагібель, і я не ўбачу перамогі, не буду жыць ні дня, ні гадзіны ў светлы час перамогі, але лічу, што сваёй смерцю зраблю ўсё, што павінны быў зрабіць, і большага ад мяне ніхто, ніхто на свеце патрабаваць не можа.

Задача рэвалюцыйнай партыі - запаліць ужо назапашаны палкі матэрыял, кінуць іскры ў порах і потым зрабіць усё дзеля таго, каб пачаты рух скончыўся перамогаю, а не павальным вынішчэннем лепшых людзей краіны».

Пасля выбуху бомбы Ігнат Грынявіцкі перажыў імператара ўсяго на некалькі гадзін.

Праз тры гады ў Пецяўбурзе выйшлі два нумары падпольнага гектаграфічнага часопіса «Гомон». Ягоныя выдаўцы - група студэнтаў-

нарадавольцаў з Беларусі на чале з А.Марчанкам і Х.Ратнерам называлі Грынявіцкага «адным з гарачых заснавальнікаў сваёй фракцыі».

На старонках «Гомона» з рэвалюцыйна-дэмакратычных пазіцый гаварылася пра існаванне беларускай нацыі і гучала патрабаванне яе федэратыўнай самастойнасці пасля знішчэння царызму.

«Мы - беларусы і павінны змагацца за мясцовыя інтарэсы беларускага народа і федэратыўную аўтаномію краіны, - чытаем у першым нумары «Гомона». - Мы - рэвалюцыянеры, таму што, падзяляючы праграму барацьбы «Народнай волі», лічым неабходным узяць удзел у гэтай барацьбе; мы - сацыялісты, бо нашай галоўнай мэтай з'яўляецца эканамічнае паляпшэнне краіны на грунце навуковага сацыялізму».

«Гоманайцы» лічылі, што ў сваёй дзейнасці нельга абмяжоўвацца вывучэннем роднага краю і культурнай работаю на яго карысць, бо пры такім рэжыме гэта не дасць аніякіх практычных вынікаў. Патрэбна палітычнае змаганне.

Заклікаючы беларусаў да барацьбы за сацыяльныя і нацыянальныя ідэалы, аўтары часопіса пісалі, што народ можа адчуваць недавер да сваіх сілаў, але адсутнасць у ягоных масах нацыянальнага руху - яшчэ не сведчанне яго нібыта адвечнай дрымотнай пасіўнасці. «Гомон» нагадваў пра барацьбу беларускіх царкоўных брацтваў з акаталічваннем, пра магутныя сялянскія бунты супроць прыгону і нацыянальна-вызвольныя паўстанні за часамі Мікалая I і Аляксандра II.

Гісторыя засведчыла: любыя спробы змяніць свет да лепшага праз сілу асуджаныя на няўдачу, што аплочваецца нязмернымі чалавечымі пакутамі. Ігнат Грынявіцкі і ягоныя паплечнікі былі ахвярамі аблуднага вучэння. Яны трагічна памыляліся, але яны вартыя нашай памяці.

Памяці, якая перасцерагае.

Уладзімір АРЛОЎ

1891. Выйшла ў свет кніга Францішка Багушэвіча «Дудка беларуская»

Здарылася гэта ў кракаўскай друкарні Ўладзіслава Анчыца. Замест сапраўднага імя аўтара на выдрукаваным лацінкаю зборніку вершаў стаяў псеўданім - Мацей Бурачок. Паэту тады ішоў ужо шосты дзесятак.

Францішак Бенядзікт Багушэвіч нарадзіўся 9 (21) сакавіка 1840 года ў «двары Свіраны» (цяпер Віленскі раён Летувы). Неўзабаве не надта заможная шляхоцкая сям'я пераехала ў спадчынны маёнтак Кушыяны Ашмянскага павета, дзе і прайшло дзяцінства будучага пісьменніка.

Адсюль ён выправіўся па навуку ў Віленскую гімназію, дзе быў у спісе вучняў, «няздольных уносіць вызначаную за навучанне плату». Гімназічнымі сябрамі Францішка былі Цітус і Канстанцін Далейскія, Юльян Чарноўскі, Жыгімонт Мінейка, якія стануць чыннымі ўдзельнікамі паўстання 1863 года.

Гімназію Багушэвіч скончыў у ліку чатырох найлепшых выпускнікоў і ў тым сама 1861 годзе паступіў на фізічна-матэматычны факультэт Пецярбургскага ўніверсітэта. Вучыцца ў сталіцы, праўда, не давялося: разам з іншымі студэнтамі юнак з Кушлянаў быў адлічаны за адмову атрымаць свае заліковыя кніжкі. Гэта было пратэстам супроць новых універсітэцкіх правілаў, што абмяжоўвалі студэнцкія правы.

Вярнуўшыся на Бацькаўшчыну, Францішак стаў адным з тых, хто блізка да сэрца прыняў заклік пачынальніка новай беларускай літаратуры Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, які лічыў, што дзеля хаўрусу ў будучай барацьбе супроць расейскага самаўладдзя паны і шляхта павінны несці ў народ - «малодшай браціі сваёй» - асвету і займацца дабрачыннасцю. І Багушэвіч пайшоў працаваць настаўнікам вясковай школы на Лідчыне.

Калі пачалося паўстанне 1863 года, ён без вагання ўзяў у рукі зброю і ўдзельнічаў у баях у адзеле, якім камандаваў слаўты камандзір інсургентаў Людвік Нарбут. У сутычцы з карнікамі ў Аўгустоўскіх лясах быў паранены. Пасля задушэння паўстання Францішку ўдалося пазбегнуць астражнай камеры і кайданоў. Аднак цаною свабоды сталі дваццаць гадоў, пражытыя ў расстанні з роднай зямлёй.

За гэты час ён атрымаў юрыдычную адукацыю ў Нежынскім ліцэі на Украіне і паспеў папрацаваць судовым следчым у Чарнігаўскай, Сумскай, Бранскай і Валагодскай губернях. Толькі ў 1884 годзе ён зноў змог прайсці па дарогі з юнацтва віленскіх вуліцах.

У Вільні Багушэвіч уладкаваўся на пасаду прысяжнага паверанага судовай палаты, займаўся пераважна справамі гарадскіх беднякоў і сялян і заслужыў мянушку «мужыцкага адваката».

Першыя вядомыя сёння літаратуразнаўцам вершы Францішак Багушэвіч напісаў па-польску. Па-польску ён пісаў і свае публіцыстычныя віленскія допісы, якія друкаваў у часопісе «Краі», што выдаваўся ў Пецярбурзе. Але пісьменнік глыбока адчуваў крэўную повязь з беларускай зямлёй, яе моваю і яе народам, якому ён вырашыў прысвяціць свой талент. З гранічнай шчырасцю і болей «Мацей Бурачок» сказаў пра гэта ў сваёй «Дудцы».

«Братцы мілыя, дзеці Зямлі - маткі маёй! Вам ахвяруючы працу сваю, мушу з вамі пагаварыць трохі аб нашай долі-нядолі, аб нашай бацькавай спрадвечнай мове, каторую мы самі, да і не адны мы, а ўсе людзі цёмныя «мужыцкай» завуць, а завецца яна «б е л а р у с к а й»...

Наша мова для нас святая, бо яна нам ад Бога даная... але так ужо мы самі пусцілі яе на здзек... Ці ж ужо нам канечне толькі на чужой мове чытаць і пісаць можна?

Яно добра, а навет і трэба знаць суседзкую мову, але найперш трэба знаць сваю.

Перадумаўшы ўсё гэта, я, братцы, адважыўся напісаць для вас сякія-такія вершыкі: хто іх спадабае, таму дзякуй!..

Шмат было такіх народаў, што страцілі наперш мову сваю, так як той чалавек прад скананнем, катораму мову займе, а потым і зусім замёрлі. Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!..

Можа, хто спытае: гдзе ж цяпер Беларусь?

Там, братцы, яна, гдзе наша мова жывець: яна ад Вільна да Мазыра, ад Вітэбска за малым не да Чарнігава, гдзе Гродна, Міньск, Магілёў, Вільня і шмат мястэчкаў і вёсак...»

Праз год у той сама кракаўскай друкарні асобнай кніжкаю выйшла апавяданне Багушэвіча «Тралялёначка».

Выдадзены ў 1894 годзе другі паэтычны зборнік паэта «Смык беларускі» пачынаўся спавядальнымі радкамі: Ох, дайце ж мне смык, Каб усюды граў! Хоць бы сам я знік, Абы голас даў, Каб той голас чуць Па ўсей зямлі, Гдзе людзі жывуць, Гдзе даўней жылі!

Атрыманая ад сваяка ў 1896 годзе спадчына дазволіла паэту разлічыцца з пазыкамі, адбудаваць кушыянскую сялібу, а потым, пакінуўшы службу, цалкам аддацца творчасці. Ён піша новыя творы, працягвае складаць слоўнік беларускай мовы. Магчыма, даследнікі яшчэ змогуць высветліць лёс забароненай цэнзурай трэцяй паэтычнай кнігі Багушэвіча «Скрыпка беларуская», як і лёс праявічнага зборніка «Беларускія апавяданні Бурачка», здадзенага ў 1899-м, за год да скону аўтара, у Віленскую губернскую друкарню.

Сапраўднае літаратурнае прызнанне і слава прыйшлі да яго толькі пасля смерці.

Уладзімір АРЛОЎ

27 лістапада (9 снежня) 1891. Нарадзіўся Максім Багдановіч

Яго бацька Адам Багдановіч быў беларускім фалькларыстам, этнографам і мовазнаўцам. Літаратурныя здольнасці мела і маці - Марыя Мякота, якая памерла, калі Максіму ішоў шосты год. Будучы паэт з'явіўся на свет у Менску, але неўзабаве сям'я пераехала ў Горадню, дзе і

прайшло яго ранняе дзяцінства. Пасля раптоўнай смерці маці - новы пераезд, гэтым разам у Ніжні Ноўгарад, куды бацьку перавялі на службу.

Атмасфера сям'і, культурнае асяроддзе буйнога горада, сяброўска-сваяцкія дачыненні бацькі з Максімам Горкім (яго жонка была сястрою другой жонкі Адама Багдановіча) спрыялі выхаванню эстэтычнага густу, рана абудзілі імкненне да мастацкай творчасці. Недзе паміж дзесяццю і адзінаццаццю гадамі Максім ужо спрабаваў пісаць вершы на беларускай мове, якой, жывучы ў цалкам расейскамоўным асяроддзі, авалодаў самастойна - дзякуючы беларускім выданням з бацькавай бібліятэкі, а потым і газеце «Наша Ніва». Трэба адзначыць, што Багдановіч-старэйшы не ўхваляў сынавага захаплення, мяркуючы, што беларусіка «больш замінала ягоным поспехам, чым спрыяла».

Пасля грунтоўнай хатняй падрыхтоўкі Максім вучыўся ў гімназіі - спачатку ў Ніжнім Ноўгарадзе, а потым у Яраслаўлі, куды Багдановічы пераехалі ў 1908 годзе. Прыкладна ў гэтым часе ў юнага паэта пачаўся туберкулёзны працэс у лёгкіх.

Падзеяй велізарнага значэння ў жыцці паэта стала паездка ў Беларусь улетку 1911 года, пасля заканчэння гімназіі. Яго запрасілі супрацоўнікі «Нашай Нівы» (на яе старонках у ліпені 1907 года адбыўся літаратурны дэбют Багдановіча - было надрукаванае апаবাদанне «Музыка», а неўзабаве і вершы) Іван і Антон Луцкевічы, якія ўжо бачылі агульнанацыянальную значнасць літаратурнага таленту беларускага юнака з Яраслаўля. Ад чэрвеня да жніўня Максім жыў у фальварку Ракуцёўшчына (паблізу ад Маладэчна), што належаў дзядзьку Луцкевічаў. Тут ён з асаходаю ақунаўся ў стыхію народнай мовы. Тут напісаў дзве паэмы і шаснаццаць вершаў, што склалі выдатныя паэтычныя нізкі «Места», «Старая Беларусь» і «Мадонны».

Максімавы мары пра заняткі беларускай філалогіяй у Пецярбургскім універсітэце былі перакрэсленыя матэрыяльнымі цяжкасцямі і хваробаю. Не апошнюю ролю адыграла і пазіцыя бацькі. Паэт мусіў паступіць у юрыдычны ліцэй і толькі пасля яго заканчэння, у верасні 1916 года, здолеў пераехаць у Менск.

Ён вярнуўся на Бацькаўшчыну ўжо знакамітым паэтам.

Пры канцы 1913 года ў Вільні, у друкарні Марціна Кухты, выйшаў ягоны зборнік «Вянок», якому наканавана было застацца адзінай прыжыццёваю кнігай. Ліцэйскія гады пазначаныя плённай публіцыстычнай і літаратурна-крытычнай дзейнасцю: адна за адной з'яўляюцца яго працы: «Кароткая гісторыя беларускай пісьменнасці да XVI сталецця», «За сто гадоў», «Беларускае адраджэнне»... Пяру Багдановіча належаць шматлікія публікацыі ў расейскай і ўкраінскай перыёдыцы, у тым ліку грунтоўныя літаратуразнаўчыя даследванні пра Тараса Шаўчэнку. Натхнёна працаваў паэт і над перакладамі з эўрапейскіх моваў. Сцвярджаючы шырокія выяўленчыя магчымасці

роднай мовы, ён адным з першых у беларускай літаратуры бліскуча працаваў у такіх складаных вершаваных формах, як санет, трыялет, рандо, актава, тэрцыны... Ён стаў адным са стваральнікаў беларускай літаратуры і літаратурнай мовы новага часу.

У 1915 годзе нарадзіўся шэдэўр Багдановічавай паэзіі - верш «Пагоня», які стаўся адным з неафіцыйных беларускіх гімнаў. ПАГОНЯ
Толькі ў сэрцы трывожным пачую
За Краіну радзімую жах,
Ўспомню Вострую Брану святую
І ваякаў на грозных канях.
Ў белай пене праносяцца коні,
Рвуцца, мкнуцца і цяжка хрыпяць:
Старадаўняй Літоўскай Пагоні
Не разбіць, не спыніць, не стрымаць.
У бязмерную даль вы ляціце,
А за вамі, прад вамі - гады.
Вы за кім у пагоню спяшыце?
Дзе шляхі вашы йдуць і куды?
Мо яны, Беларусь, панясліся
За Тваімі дзяцьмі уздагон,
Што забылі Цябе, адракліся,
Прадалі і аддалі ў палон?
Бійце ў сэрцы іх, - бійце мячамі,
Не давайце чужынцамі быць!
Хай пачуюць, як сэрца
начамі Аб радзімай старонцы
баліць... Маці родная,
Маці-Краіна, Не усцішыцца
гэтакі боль!.. Ты прабач,
Ты прымі свайго сына,
За Цябе яму ўмерці дазволь.
Ўсё лятуць і лятуць тыя коні,
Срэбнай збруяй далёка
грымяць... Старадаўняй
Літоўскай Пагоні Не разбіць,
не спыніць, не стрымаць.

У лютым 1917 года здароўе ў Максіма Багдановіча надта пагоршылася. Менскія сябры выправілі яго на лекаванне ў Ялту, але было ўжо позна. Вядома, што ў апошнія свае дні геніяльны паэт займаўся складаннем беларускага лемантара. На самай мяжы жыцця слабая паэтава рука вывела: Ў краіне светлай, дзе я ўміраю,
У белым доме ля сінняй бухты,
Я не самотны, я кнігу маю
З друкарні пана Марціна Кухты.

Уладзімір АРЛОЎ

1903. Утварэнне першай беларускай палітычнай партыі - Грамады

Партыя была створаная ў снежні на з'ездзе прадстаўнікоў студэнцкіх і вучнёўскіх гурткоў Вільні, Менска і Пецяўбурга. Каля яе вытокаў стаяла група беларускіх студэнтаў, якія ўвосень 1902 года ўзяліся за арганізацыю падпольнай Беларускай Рэвалюцыйнай Партыі. У гэтую групу ўваходзілі Вацлаў Іваноўскі, Алаіза Пашкевіч (Цётка), Іван Луцкевіч...

На з'ездзе партыя атрымала назой Беларускай Рэвалюцыйнай Грамада, а пазней была перайменаваная ў Беларускаю Сацыялістычную Грамаду (БСГ). Акрамя ўжо названых дзесячоў нацыянальнага адраджэння ў шэрагу заснавальнікаў Грамады былі Вацлаў Ластоўскі, Антон Луцкевіч, Алесь Бурбіс, Казімір Кастравіцкі (Карусь Каганец) ды іншыя.

За бліжэйшую мэту БСГ мела знішчэнне царскага самаўладдзя і сцверджанне дэмакратычных свабод у супольнай барацьбе разам з іншымі народамі імперыі, пасля чаго ставілася задача пабудовы сацыялізму. Што да нацыянальнага пытання, дык першая праграма партыі прадугледжвала ўтварэнне незалежнай Беларускай дэмакратычнай рэспублікі, а другая (1906) - дзяржаўную аўтаномію краю з соймам у Вільні (у складзе дэмакратычнай федэратыўнай Расеі).

Стваральнікі Грамады бралі чынны ўдзел у заснаванні першага нацыянальнага легальнага выдавецтва «Загляне сонца і ў наша ваконца» і першых легальных беларускіх газет «Наша Доля» і «Наша Ніва».

Пад час Першай сусветнай вайны браты Луцкевічы разам з В.Ластоўскім выступілі з прапановаю аднаўлення Вялікага Княства Літоўскага са сталіцаю ў яго старадаўнім цэнтры - Вільні, што тады была пад немцамі.

На беларускім абшары, што заставаўся пад кантролем Расеі, Грамада ўзнавіла дзейнасць пасля лютага 1917 года. Менавіта ёй належыць асноўная роля ў скліканні ў Менску з'езда прадстаўнікоў нацыянальных арганізацый, які выказаўся за аўтаномію Беларусі.

Падзеі 1917 года спрыялі росту БСГ у Беларусі і ўзнікненню яе арганізацый у Петраградзе, Маскве, Кіеве, Казані ды іншых буйных гарадах. Грамада хутка зрабілася сама значнай палітычнай сілай беларускага нацыянальнага руху. Час вылучыў новых лідэраў, сярод якіх былі Алесь Прушынскі (Алесь Гарун), Аркадзь Смоліч, Язэп Варонка, Язэп Дыла, Браніслаў Тарашкевіч, Алесь Чарвякоў, Палута Бадунова, Зміцер Жылуновіч, Сымон Рак-Міхайлоўскі...

Грамада стала адным з галоўных арганізатараў Першага ўсебеларускага з'езда ў снежні 1917 года. Пасля разгону гэтага прадстаўнічага кангрэса большавікамі частка сяброў БСГ, якая трымалася нацыянальна-дэмакратычнай арыентацыі, узяла курс на стварэнне незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі.

Уладзімір АРЛОЎ

Травень 1906. Заснавана першае беларускае легальнае выдавецтва «Загляне сонца і ў наша ваконца»

Ініцыятарам стварэння на кааператыўных асновах гэтай выдавецкай суполкі лічыцца выкладчык Пецяўбургскага ўніверсітэта Браніслаў Эпімах-Шыпіла, вакол якога аб'ядналася група беларускіх інтэлігентаў, што жылі ў сталіцы імперыі. Узначаліў і напачатку фінансаваў таварыства адзін з заснавальнікаў беларускага нацыянальна-вызвольнага руху Вацлаў Іваноўскі. Першы параграф статута суполкі сведчыў пра яе асветніцкія мэты: «Таварыства

ўстанаўляецца для таго, каб друкаваць і шырыць памеж людзёў ксёнжкі беларускія і ўсё, што датычы Беларусі».

Сваю дзейнасць суполка распачала з выдання беларускіх падручнікаў. Першай выпушчанай у свет кнігаю стаў «Беларускі лемантар», аўтарам якога быў Карусь Каганец. Следам за ім выйшла складзенае Цёткай «Першае чытанне для дзетак беларусаў». Гэтыя кніжкі былі выдрукаваныя спачатку лацінкаю, а потым, паўторна, кірыліцай.

У 1906 годзе ў выдавецтве выходзяць першыя беларускамоўныя паштоўкі, што ў тагачасных аб'явах называюцца пісулькамі. Гэта былі партрэты пісьменнікаў, сялянскія тыпы, краявіды. Сярод першых дзесяці паштовак - «Дом Тадэвуша Касцюшкі ў Марачоўшчыне», «Мужыкі з-пад Слуцка», «Парабковая дворная хата», «Дудар беларускі», «Францішак Багушэвіч (М.Бурачок) - пясняр беларускі», «Вінцук Марцінкевіч - пясняр беларускі», «Янка Лучына - пясняр беларускі». Пазней суполка выпусціла яшчэ болей за дзесятак «пісулек»: «Беларускае евангелле XV в.», «Апостал Скарыны», «Беларуская біблія XVI в.»...

Дзякуючы намаганням таварыства пабачылі свет першыя кніжкі Янкі Купалы «Жалейка», Змітрака Бядулі «Абразкі», Цішкі Гартнага «Песні», а потым Купалавы зборнікі «Сон на кургане» і «Шляхам жыцця». За 1907-1908 гады была выдадзеная серыя «Беларускія песняры» з шасці тамоў, якая пачыналася з «Дудкі беларускай» Францішка Багушэвіча. Апрача «Дудкі» чытачы атрымалі ягоны ж «Смык беларускі», а таксама «Пана Тадэвуша» А.Міцкевіча, «Гапона», «Вечарніцы», «Шчароўскія дажынкi» і «Купалу» Дуніна-Марцінкевіча. Кожны том меў наклад 4300 паасобнікаў.

Распачатае суполкай сістэматычнае выданне беларускіх кніг прыцягнула ўвагу царскай цензуры. Старшыня Віленскага часовага камітэта па справах друку ў верасні 1908 года паслаў калегам з адпаведнай сталічнай установы запыт-данос пра магчымасць «допушчэння к абрацэнню» «Жалейкі», «Дудкі» і «Смыка». Пецяярбургскай судовай палаце было прапанавана кнігі гэтыя арыштаваць, а супроць аўтараў пачаць судовую справу. Арышт з «Жалейкі» палата зняла, а супроць нябожчыка Мацея Бурачка рыхтаваўся працэс.

У Вільні, Менску, Пецяярбурзе, Полацку, Слуцку ды іншых гарадах нацыянальная інтэлігенцыя стварала тады шматлікія музычна-драматычныя гурткі, якія ладзілі гэтак званыя «беларускія вечары». Дзеля патрэбаў гэтых адраджэнцкіх гурткоў таварыства выпусціла дзесяць перакладных і арыгінальных драматычных твораў, сярод якіх «Модны шляхцюк» Каруся Каганца, «У зімовы вечар» Элізы Ажэшкі, «Мядзведзь» Чэхава ды іншыя. Выдавецтва лічыла сваёй задачай і выданне беларускіх песняў. З Пецяярбурга па Беларусь быў разасланы зварот такога зместу: «Выдавецкая суполка... вельмі просіць, каб тыя, што знаюць музыку і могуць запісваць матывы песняў з голасу вясковых людзей, памагі сабраць ноты ўсіх беларускіх песняў і выдаць. З

прысланых матываў некаторыя суполка пастаралася б перавярнуць на хор, а некаторыя прыспасобіць да спеву з акампанеентам... Усякі, хто прылучыцца да гэтай працы, атрымаець без платы пекнае выданне ўсіх нот беларускіх песняў з вялікім падзякаваннем».

Таварыства «Загляне сонца і ў наша ваконца» зрабіла спробу стварыць беларускі літаратурна-грамадскі часопіс, якім, па сутнасці, стаў альманах «Маладая Беларусь». Нягледзячы на тое, што выйшла ўсяго тры нумары, альманах пакінуў у гісторыі нашага прыгожага пісьменства прыкметны след. На ягоных старонках упершыню з'явіліся драматычная паэма Янкі Купалы «Сон на кургане», шмат якія аповяданні Цёткі і Змітрака Бядулі, вершы Канстанцыі Буйлы, Янкі Журбы, Цішкі Гартнага...

Пачатак Першай сусветнай вайны спыніў дзейнасць першага беларускага выдавецтва. За час свайго існавання яно выдала 38 кніг агульным накладам больш за 100 тысяч паасобнікаў. Гэта быў вялікі даробак у стварэнне падмурка нацыянальнага адраджэння.

Уладзімір АРЛОЎ

1(14) жніўня 1906. Выйшаў першы нумар легальнай беларускай газеты «Наша Доля»

Першая легальная грамадска-палітычная і літаратурная газета «для вясковага і месчачковага рабочага люду» выйшла ў свет адначасна лацінкаю і кірыліцай на васьмі старонках невялікага фармату агульным накладам 10 тысяч паасобнікаў. У артыкуле «Да чытачоў» газета сфармулявала сваю праграму так: «Пісаць мы будзем для вёскі і будзем бараніць справы вясковых людзей. Лічачы найбольшым ворагам цямноту і бяспраўнае палажэнне мужыка, мы аб'яўляем вайну ўсім цёмным сілам, каторым дзеля карысці сваёй вялікая выгада была трымаць васьмімільённы народ беларускі ў няволі і паняверцы, баламуціць і дурыць яго. У дзісейшы вялікі момант, калі ўсе народы гасударства расійскага, аб'явіўшы вайну старым парадкам, напрагаюць усе свае сілы, каб дабіцца свабоды і лепшае долі, мы будзем разам з імі... Мы верым, што шчырыя прыяцелі вялікае народнае справы памогуць нам у гэтай працы. Мы маем надзею, што пры іх помачы «Наша Доля» разыдзецца далёка па ўсёй нашай маці зямліцы Беларускай...»

Стваральнікамі газеты была група сяброў Беларускай Сацыялістычнай Грамады, а выдаўцом і рэдактарам - жыхар Вільні Іван Тукеркес.

У першым нумары былі змешчаныя верш Якуба Коласа «Наш родны край», якім паэт дэбютаваў у друку, а таксама вядомае рэвалюцыйнае аповяданне «Прысяга над крывавамі разорами» Цёткі (Алаізы Пашкевіч), што брала чынны ўдзел у заснаванні газеты. У трэцім нумары з'явілася

апаবাদанне «Суд» Ядвігіна Ш. Аднак ідэйны кірунак «Нашай Доля» вызначалі найперш не літаратурныя творы, а публіцыстычныя і агітацыйныя матэрыялы: «Што будзе?», «Даход расійскага цара», «Аб народных дэмакратах», «Колькі стояць рускія генералы», «Як мужыку палепшыць сваё жыццё» ды іншыя. Яны паведамлялі пра рэвалюцыйныя падзеі ў імперыі, выкрывалі палітыку царызму і «истиннорусских людей» у Беларусі. Нядзіва, што газета адразу прыцягнула пільную ўвагу ўладаў. Ужо назаўтра пасля выхаду першы нумар быў канфіскаваны, а ў рэдакцыі паліцыя ўчыніла ператрус.

З нумара ў нумар «Наша Доля» друкавала падборкі карэспандэнцый «З Беларусі і Літвы», «Па Расеі», «Усяго па троху». Газета вучыла сваіх чытачоў салідарнасці незалежна «ад веры і народнасці», бо «ўсё гэта браты па бядзе і нядолі». У рэдакцыйным артыкуле «Аб выбарах у Гасударственную Думу» можна пачуць водгулле публіцыстыкі «Мужыцкай праўды» Кастуся Каліноўскага: «Дык вот жэ і трымайцеся разам, не завадзіце адзін з другім сварак, выкіньце са свайго сэрца тую нянавісьць адзін да другога, каторую вашы ворагі ў вас засяваюць, каб вы ў гэтай братаўбійсцвеннай вайне патрацілі свае сілы і не маглі ваяваць з праўдзівымі вашымі ворагамі і гныбіцелямі. Ведайце добра, жэ пакуль вы ўсе разам - вы сіла, а як разлучыцеся ды пойдзеце кожны па сабе, дык тады вас перадушачь, як мух. Вазьміце куль саломы і паспрабуйце яго зламаць. Які бы чалавек ні быў, а цэлага куля не зломіць, а як развязаць куль ды па горстачцы - дык і малы дзяцюк не толькі куль, але і цэлы воз саломы пераламае. Таксама гэта і з вамі».

Па-сапраўднаму разгарнуць сваю дзейнасць газета так і не здолела. Яе няўхільна душыла цэнзурная пятля. Чатыры з шасці нумароў былі канфіскаваныя. Віленская судовая палата неаднаразова разглядала справы пра арышт газеты, а 11 студзеня 1907 года вынесла прысуд: спыніць выданне і зняволіць рэдактара тэрмінам на 1 год.

«Наша Доля» спыніла сваё існаванне, але на змену ёй ужо прыйшла новая беларуская газета. У прамежку паміж чацвертым і пятым нумарамі «Нашай Доля» беларускі чытач атрымаў першы нумар «Нашай Нівы», якой быў наканаваны даўжэйшы і шчаслівейшы лёс.

Уладзімір АРЛОЎ

**10 (23) лістапада 1906. Пачаў выходзіць
беларускі тыднёвік «Наша Ніва»**

Гэтай грамадска-палітычнай, літаратурна-мастацкай і навукова-папулярнай газеце належыць велізарная роля ў згуртаванні ўсіх нацыянальных сілаў, якія змагаліся за адраджэнне Беларусі.

Заснавальнікамі новага выдання былі браты Іван і Антон Луцкевічы ды іхны паплечнік па Беларускай Сацыялістычнай Грамадзе Аляксандар

Уласаў. «Наша Ніва» выдавалася ў Вільні да жніўня 1915 года (спачатку кірыліцай і лацінкаю, а з кастрычніка 1912 года - толькі кірыліцай). У розны час рэдактарамі-выдаўцамі газеты былі С.Вольскі, А.Уласаў, Янка Купала.

У першым нумары рэдакцыя давала абяцанне служыць «усяму беларускаму скрыўджанаму народу». Палітычная пазіцыя газеты ў залежнасці ад абставін мянялася, спалучаючы ў сабе рэвалюцыйна-дэмакратычныя і ліберальна-асветніцкія погляды, але «Наша Ніва» нязменна выступала супроць царскага вялікадзяржаўніцтва і польскага шавінізму, супроць рэакцыі і чарнасоценнага тэрору, за дэмакратычныя правы і свабоды. На яе старонках змяшчаліся матэрыялы аб рэвалюцыйных падзеях, жыцці беларускіх вёсак і гарадоў, аб становішчы эмігрантаў.

«Наша Ніва» здолела зрабіцца сапраўды народнай, агульнабеларускай газетай. Дастаткова сказаць, што за першыя тры гады тут было надрукавана болей за дзевяцьсот допісаў з 490 мястэчкаў і вёсак. Газета мела падпісчыкаў не толькі ў розных кутках Беларусі, але і па ўсёй імперыі. Яна ішла ў Прагу, Брно, Львоў, Парыж, Львж, у Злучаныя Штаты Амерыкі.

«Мы, мікалаеўцы, жывём патроху, як той казаў, і перакідваемся з нагі на нагу. Газету вашу любім чытаць і слухаць, бо ў ёй пішуць аб тым, чаго хоча беларускі народ», - прызнаваліся ў навагоднім віншаванні жыхары прынёманскай вёскі Мікалаеўшчына ў 1909 годзе. Пад лістом стаяла 39 подпісаў. У тым самым нумары падаваў голас сваім вершам «З песень астрожных» саракавы мікалаевец - Якуб Колас, што на той час сядзеў у турме.

«Наша Ніва» невымерна шмат зрабіла для развіцця беларускай літаратуры. Менавіта тут дэбютаваў апавяданнем «Музыка» Максім Багдановіч. З публікацый у беларускім тыднёвіку пачалі свой творчы шлях Максім Гарэцкі, Алесь Гарун, Канстанцыя Буйла, Змітрок Бядуля, Цішка Гартны, Янка Журба, Уладзіслаў Галубок... На старонках «Нашае Нівы» ўпершыню пабачылі свет Купалавы паэмы «Курган» і «Бандароўна», урыўкі з «Новай зямлі» Якуба Коласа, шэраг літаратуразнаўчых артыкулаў Багдановіча і Гарэцкага, Сяргея Палуяна і Ўладзіміра Самойлы. Газета знаёміла з найлепшымі творамі іншых літаратур - найперш расейскай, польскай і ўкраінскай. Падпісчыкі атрымалі магчымасць на сваёй роднай мове прачытаць апавяданні і вершы Антона Чэхава, Льва Талстога, Адама Міцкевіча, Валерыя Брусава, Тараса Шаўчэнкі, Элізы Ажэшкі, Марыі Канапніцкай, Стэфана Жаромскага ды іншых. Былі адзначаныя юбілеі Гоголя, Талстога, Шаўчэнкі, Шапэна, Дарвіна...

Рэдакцыя займалася і кнігавыданнем. Дзякуючы ёй выходзілі беларускія календары, альманахі, перакладныя творы, пабачылі свет кніжкі Якуба Коласа, Ядвігіна Ш., Гальяша Леўчыка. На старонках

«Нашай Нівы» ды ў іншых яе выданнях адбывалася выпрацоўка нормаў беларускай літаратурнай мовы і правапісу. Вялікі даробак належыць газеце ў развіцці і папулярызацыі беларускага тэатра, музыкі, фальклору і ўсёй нацыянальнай культуры.

Выдаўцы і супрацоўнікі тыднёвіка лічылі сваім абавязкам будзіць гістарычную памяць народа. На пачатку 1908 года «Наша Ніва» паведаміла пра ўдзел беларускай дэлегацыі ва ўсеславянскім з'ездзе студэнтаў у Празе, дзе адзін з дэлегатаў гаварыў: «Беларусы ў Празе былі яшчэ 500 гадоў таму. Тады ў іх была багатая літаратура. Яны надрукавалі па-беларуску Біблію. Па-беларуску надрукаваны быў і Статут Літоўскі. Цяпер... пра беларусаў ніхто нічога не знае». У 1910 годзе штотыднёвік з нумара ў нумар друкаваў «Кароткую гісторыю Беларусі» Вацлава Ластоўскага.

Заслугамі «Нашай Нівы» былі і яе клопаты аб развіцці краязнаўства, збіранне беларускай даўніны. Пры газеце захоўвалася ўнікальная калекцыя Івана Луцкевіча. «Ціха... Поўнач, - пісаў пра яе Змітрок Бядуля. - Я сяджу адзін у рэдакцыі... Агонь вялікай лямпы кідае нейкае таёмнае сьвятло з-пад блакітнага каўпака на сцены і шафы... На сценах вісяць абразы даўнейшых беларускіх князёў, старасьвецкія беларускія вопраткі, шаблі, шаломы і панцыры ваякаў XVI стагоддзя. Розныя тканіны народнай беларускай творчасці, паясы слуцкія, дываны, разьба розная. Музыкальныя інструменты - дуда, цымбалы, труба пастырская, жалейка. У шафах ляжаць скарбы мінуўшых гадоў: манеты, медалі, пячаткі, кнігі беларускае пісьменнасці. Жывая паэма старыны!..»

У сваёй шматстайнай дзейнасці «Наша Ніва», вядома, няраз сутыкалася з цензурнымі перашкодамі. На запыт мясцовага ахраннага аддзялення паліцыі Віленскі камітэт па справах друку ў 1907 годзе даў газеце такую характарыстыку: «Спярша крыху памяркоўнейшая, чым «Наша Доля», пачала пасля змяшчаць артыкулы бунтоўнага характару, за што некалькі разоў канфіскаўвалася».

Выданне «Нашай Нівы» было цэлай эпохаю ў беларускім адраджэнні пачатку XX стагоддзя.

Уладзімір АРЛОЎ

1914. Пачатак Першай сусветнай вайны

Гэта была вайна за перадел ужо падзеленага свету паміж нямецка-аўстрыйскім блокам дзяржаваў і Антантай (Англіяй, Францыяй і Расеяй). Зачэпкаю для яе пачатку сталася забойства сербскімі тэрарыстамі спадкаемца аўстра-вугорскага трона эрц-герцага Франца Фердынанда. 19 ліпеня (1 жніўня) вайну Расейскай імперыі абвясціла Нямецчына, а праз пяць дзён - Аўстра-Вугоршчына.

У кампанію 1915 года галоўны ўдар сваіх армій Нямецчына скіравала супроць Расеі. У сувязі з гэтым у жніўні быў створаны Заходні фронт са штабам у Менску. Беларусь зрабілася прыфрантавой паласой. Тут скарачалася прамысловая вытворчасць, пасяўныя плошчы і пагалоўе жывёлы. Блізу паловы мужчын былі змабілізаваныя. Сотні тысяч жыхароў, часцей за ўсё пад прымусам, сталі бежанцамі.

У выніку летняга нямецкага наступлення расейскія войскі пакінулі Варшаву, а потым Коўна, Берасце і Горадню. У верасні нямецкае кавалерыйскае злучэнне ў складзе шасці дывізіяў прарвала фронт на ўчастку Свянцянны-Барысаў, захапіла Вілейку і наблізілася да Маладэчна. Асобныя часткі дайшлі да Барысава і Смалявічаў. Была пакінутая Вільня. Аднак 2-я расейская армія здолела пасля жорсткіх дзесяцідзённых баёў у ваколіцах Маладэчна, Вілейкі і Смаргоні разбіць праціўніка. Немцы адступілі да азёраў Нарач і Свір, пасля чаго бакі перайшлі да пазіцыйнай вайны, і фронт на доўгі час усталяваўся на лініі Дзвінск (Даўгаўпілс) - возера Нарач - Баранавічы - Пінск.

Паводле дамовы з хаўруснікамі расейскае камандаванне меркавала правесці ўлетку 1916 года шырокае наступленне, але, каб дапамагчы французскай арміі, якая трапіла ў цяжкае становішча пад Вердэнам, аперацыя пачалася раней, у сакавіку, на вузкім участку фронту каля возера Нарач. Наступ разгарнуўся пры слабой падтрымцы артылерыі і ў складаных метэаралагічных умовах. Нарачанская аперацыя была непадрыхтаваная і, нягледзячы на гераізм расейскіх салдатаў, дала толькі нязначныя тактычныя поспехі. Страты Расеі забітымі, параненымі і палоннымі склалі блізу 100 тысяч чалавек. Такі кошт быў заплачаны за палёжку, атрыманую французскай арміяй.

Цяжкія паразы, дрэннае забеспячэнне правіянтам і боепрыпасамі вялі ў арміях Заходняга фронту да росту незадаволенасці і салдацкіх выступленняў. Сама моцнае з іх адбылося ў кастрычніку 1916 года ў Гомелі. Штуршком да яго стаў арышт казака М.Башкіна, якога турэмшчыкі жорстка збілі. У адказ на гэта паўсталі чатыры тысячы салдатаў і казакоў, якія абязброілі вартавых, вызвалілі з гаўптвахты 800 арыштаваных і знішчылі абвінаваўчыя дакументы.

Пасля кастрычніцкага перавароту салдаты Заходняга фронту адыгралі галоўную ролю ва ўсталяванні большавіцкай улады на неакупаваным немцамі абшары Беларусі.

3 сакавіка 1918 года ў Берасці была падпісаная мірная дамова паміж Савецкай Расеяй і дзяржавамі нямецкага блоку. Паводле гэтай дамовы нямецкія войскі акупавалі Польшчу, Летува і частку Беларусі. Першая сусветная вайна прынесла беларускаму народу велізарныя людскія страты. Загінула 1 млн. 200 тыс. чалавек, сотні тысяч беларусаў не змаглі вярнуцца з эвакуацыі, засталіся параскіданымі на неабсяжных абшарах Расеі.

Уладзімір АРЛОЎ

5 (18) снежня 1917. Адкрыццё Першага Ёсебеларускага з'езда

Падзеі 1917 года спрыялі згуртаванню нацыянальных арганізацый, якія аб'ядналіся ў Вялікай Беларускай Радзе. Дзеля вызначэння далейшага лёсу Беларусі Рада склікала ў Менску Ёсебеларускі з'езд (кангрэс).

Такога прадстаўнічага сходу не здолеў у тым часе сабраць ніводны паняволены народ колішняй Расейскай імперыі. На кангрэс з'ехаліся 1872 дэлегаты з усяго беларускага этнічнага абшару - ад Смаленшчыны да Беласточчыны. Апрача дэлегатаў ад мясцовага жыхарства на з'ездзе прысутнічалі прадстаўнікі беларусаў, якія служылі ў войску і на флоце, а таксама беларусаў-бежанцаў, што мусілі пакінуць Бацькаўшчыну ў сувязі з вайной. Старшынёй кангрэса быў абраны прафесар Іван Серада.

На з'ездзе прагучаў заклік «Няхай жыве Беларуская Народная Рэспубліка!». Дэлегаты падзяліліся на тых, хто змагаўся за поўную незалежнасць, і тых, хто выступаў за аўтаномную дэмакратычную рэспубліку ў складзе Расеі. Другая прапанова мела значна больш прыхільнікаў і была прынятая.

Удзельнікі кангрэса выказалі трывогу з тае прычыны, што Троцкі вядзе ў Берасці перамовы пра мір з немцамі без уліку інтарэсаў Беларусі. Дэлегаты выказалі недавер кіраўніцтву Заходняй вобласці (так Беларусь называлі большавікі). З трыбуны з'езда неаднаразова гаварылася, што выканаўчы камітэт Заходняй вобласці не можа прадстаўляць беларускі народ, бо ў ягоным складзе большыню маюць не мясцовыя жыхары, а вайскоўцы з дыслакаваных на Беларусі часцінаў расейскай арміі.

Запрошаныя на кангрэс камуністы ад удзелу ў ім ухіліліся, але пільна сачылі за падзеямі. Так званы Паўночна-Заходні абкам РСДРП(б), на чале якога тады быў А.Мяснікоў, не прызнаваў не толькі права беларусаў на самавызначэнне, але нават самога факта існавання беларускай нацыі. Ubачыўшы, што на з'ездзе няўхільна набіраюць вагу незалежніцкія настроі, большавікі пастанавілі разагнаць яго з дапамогаю сваіх узброеных аддзелаў. Дэкрэт аб разгоне падпісаў старшыня Савета народных камісараў Заходняй вобласці К.Ландар.

З'езд вымушаны быў спыніць свае паседжанні, частку дэпутатаў большавікі арыштавалі. Але прытулак удзельнікам кангрэса далі менскія чыгуначнікі, пад аховаю якіх была абраная Рада і Выканаўчы (Спаўняючы) Камітэт Усебеларускага з'езда. Выканкам узначаліў адзін з кіраўнікоў Беларускай Сацыялістычнай Грамады Язэп Варонка.

18 лютага 1918 года пачаўся наступ нямецкіх войскаў. Праз дзень большавікі ўцяклі з Менска і Выканаўчы Камітэт выйшаў з падполля. У сваёй 1-й Устаўной грамаце ён абвясціў сябе ў Беларусі часоваю ўладай і ўзяў курс на скліканне Ёсебеларускага Ёстаноўчага Сойма на аснове агульнага выбарчага права.

1-Я ЎСТАЎНАЯ ГРАМАТА ДА НАРОДАЎ БЕЛАРУСІ

Родная старонка наша апынулася ў новым цяжкім стане. Дзе цяпер улада, што была тут, няведама, мы стаімо перад тым, што наш край можа быць заняты нямецкімі войскамі.

Мы павінны ўзяць свой лёс ва ўласныя рукі. Беларускі народ павінен здзейсніць сваё права на поўнае самаазначэнне, а нацыянальныя меншасці на нацыянальна-пэрсанальную аўтаномію.

Правы нацыі павінны знайсці сваё здзейсьненне шляхам склікання на дэмакратычных асновах Устаноўчага Сойму.

Але і да склікання Устаноўчага Сойму ўся ўлада на Беларусі павінна належаць тым народам, якія на ёй жывуць.

Выканаўчы Камітэт Рады першага Ўсебеларускага З'езду, папоўнены прадстаўнікамі рэвалюцыйнай дэмакратыі нацыянальных меншасцяў, здзяйсняючы мэты З'езду, абвясчае сябе часовай уладай на Беларусі для кіравання краем і склікання, як можна хутчэй, Усебеларускага Устаноўчага Сойму на аснове агульнага права для ўсякага дарослага, нялічучыся з нацыянальнасцю, вызнаннем і родам...

Дадзена ў Менску-Беларускім 21 (8) лютага 1918 г.

Выканкам стварыў урад - Народны Сакратарыят на чале з Я.Варонкам. Але 25 лютага 1918 года Менск занялі немцы. Яны забралі грашовую касу Народнага Сакратарыята, скінулі з яго будынка бел-чырвона-белы сцяг і разагналі службоўцаў. Акупанты папярэдзілі, што не дазваляць ніякай паважнай палітычнай дзейнасці. Нягледзячы на гэта, Выканкам Рады Ўсебеларускага з'езда працягваў сваю палітыку і зноў звярнуўся да жыхароў Беларусі з устаўной граматай, у якой акрэсліваліся дзяржаўны лад Беларусі, правы і свабоды яе грамадзянаў.

2-Я ЎСТАЎНАЯ ГРАМАТА ДА НАРОДАЎ БЕЛАРУСІ

У часе сусветнай вайны, што бурыць адны моцныя дзяржавы і аслабляе другія, абудзілася Беларусь да дзяржаўнага жыцця. Пасля трох з паловаю вякоў няволі ізноў на ўвесь свет кажа беларускі народ аб тым, што ён жыве і будзе жыць. Вялікі Народны Збор - Усебеларускі Зъезд 5-17 снежня 1917 року, дбаючы аб долі Беларусі, зацвердзіў на яе землях рэспубліканскі лад...

1. Беларусь у рубяжох рассялення і лічэбнай перавагі беларускага народу абвясчаецца Народнай Рэспублікай.

2. Асноўныя законы Беларускай Народнай Рэспублікі зацьвердзіць Устаноўчы Сойм Беларусі, скліканы на асновах агульнага, роўнага, простага, патаёмнага і прапарцыянальнага выбарчага права, не зважаючы на род, народнасць і рэлігію.

3. Да часу, пакуль зьбярэцца Устаноўчы Сойм Беларусі, заканадаўчая ўлада ў Беларускай Народнай Рэспубліцы належыць Радзе Ўсебеларускага Зьезду, дапоўненай прадстаўнікамі нацыянальных меншасьцяў Беларусі.

4. Спаўняючая і адміністрацыйная ўлада ў Беларускай Народнай Рэспубліцы належыць Народнаму Сакратарыяту Беларусі, які назначаецца Радаю Зьезду і перад ёю трымае адказ.

5. У рубяжох Беларускай Народнай Рэспублікі абвяшчаецца вольнасць слова, друку, сходаў, забастовак, хаўрусаў: бязумоўная вольнасць сумленьня, незачэпнасць асобы і памешканьня.

6. У рубяжох Беларускай Народнай Рэспублікі ўсе народы маюць права на нацыянальна-пэрсанальную аўтаномію; абвяшчаецца роўнае права ўсіх моваў народаў Беларусі.

7. У рубяжох Беларускай Народнай Рэспублікі права прыватнае ўласнасьці на зямлю касуецца. Зямля перадаецца бяз выкупу тым, што самі на ёй працуюць. Лясы, вазёры і нутро зямлі абвяшчаюцца ўласнасьцю Беларускай Народнай Рэспублікі.

У рубяжох Беларускай Народнай Рэспублікі ўстанаўляецца найбольшы 8-гадзіновы рабочы дзень...

Выдана ў Менску-Беларускім 9 сакавіка 1918 року.

Уладзімір АРЛОЎ

25 сакавіка 1918. Абвяшчэнне незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі

Ідэя незалежнасці заваёўвала ўсё больш прыхільнікаў. Выканкам Рады Ўсебеларускага з'езда абвясціў яе Радаю Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР). У яе склад былі ўведзеныя прадстаўнікі Віленскай Беларускай Рады, выдатныя дзеячы беларускага адраджэння браты Іван ды Антон Луцкевічы і Вацлаў Ластоўскі.

23 сакавіка А.Луцкевіч выступіў на паседжанні Народнага Сакратарыята. Ён гаварыў, што фармальна Беларусь застаецца тэрыторыяй Расеі, бо ні першая, ні другая ўстаўныя граматы не скасоўваюць абвешчанай на кангрэсе федэратыўнай сувязі з Расеяй. Тым часам падзеі паказалі, што спадзявацца на ўсходняга суседа нельга.

Расея з Нямецчынай, не спытаўшыся ў беларусаў, падзялілі нашу зямлю паміж сабою ў выніку падпісанага бальшавікамі Берасцейскага міру.

А васьмай гадзіне вечара 24 сакавіка адкрылася паседжанне Рады БНР. Праца доўжылася ўсю ноч і завяршылася прыняццем наступнага дакумента.

3-Я ЎСТАЎНАЯ ГРАМАТА РАДЫ БЕЛАРУСКАЕ НАРОДНАЕ РЭСПУБЛІКІ

Год таму назад народы Беларусі разам з народамі Расеі ськінулі ярмо расейскага царызму, які найцяжэй прыціснуў быў Беларусь; ня пытаючыся народу, ён кінуў наш край у пажар вайны, якая чыста зруйнавала гарады і вёскі беларускія. Цяпер мы, Рада Беларускай Народнай Рэспублікі, ськідаем з роднага краю апошняе ярмо дзяржаўнай залежнасьці, якое гвалтам накінулі расейскія цары на наш вольны і незалежны край. Ад гэтага часу Беларускай Народнай Рэспубліка абвешчаецца незалежнаю і вольнаю дзяржавай. Самі народы Беларусі ў васобе Ўстаноўчага Сойму пастановяць аб будучых дзяржаўных зьвязках Беларусі.

На моцы гэтага трацяць сілу ўсе старыя дзяржаўныя зьвязі, якія далі магчымасьць чужому ўраду падпісаць і за Беларусь трактат у Берасьці, што забівае на сьмерць беларускі народ, дзялячы зямлю яго на часткі. На моцы гэтага ўрад Беларускай Народнай Рэспублікі мае ўвайсьці ў зносіны з зацікаўленымі старанамі, прапануючы ім перагледзець тую часьціну Берасцейскага трактату, якая датычыць Беларусі, і падпісаць мірную ўмову з усімі ваяваўшымі дзяржавамі.

Беларуская Народная Рэспубліка павінна абняць усе землі, дзе жыве і мае лічбную перавагу беларускі народ, а ласьне: Магілёўшчыну, беларускія часьці Меншчыны, Гродненшчыны (з Гродняй, Беластокам і інш.), Віленшчыны, Віцебшчыны, Смаленшчыны, Чарнігаўшчыны і сумежных часьцяў суседніх губэрняў, заселеных беларусамі.

Беларуская Народная Рэспубліка зацьвярджае ўсе тыя правы і вольнасьці грамадзян і народаў Беларусі, якія абвешчаныя Ўстаўной Граматай ад 9 сакавіка 1918 року.

Абвешчаючы аб незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі, Рада яе пакладае свае надзеі на тое, што ўсе любячыя волю народы дапамогуць беларускаму народу ў поўнай меры здзейсьніць яго палітычна-дзяржаўныя ідэалы.

Рада Беларускай Народнай Рэспублікі

Дана ў Менску-Беларускім 24 сакавіка 1918 року.

Акт 25 сакавіка быў рашучым пратэстам супроць падзелу Беларусі кайзераўцамі і большавікамі. Увесь этнічны беларускі абшар упершыню абвяшчаўся адзінаю дэмакратычнай дзяржавай. Народны Сакратарыят зацвердзіў дзяржаўную пячатку з выяваю «Пагоні». У Менску прадугледжвалася стварыць Беларускі ўніверсітэт і Беларускую калегію для падрыхтоўкі кадрў новага дзяржаўнага апарату. Адкрыліся курсы беларусазнаўства для беларусаў і прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцяў. Наладжваліся эканамічныя і гандлёвыя сувязі БНР з іншымі дзяржавамі. У Кіеве пачала дзейнічаць Беларуская гандлёвая палата і Беларуска-ўкраінскае таварыства збліжэння.

Незалежную Беларускую Народную Рэспубліку афіцыйна прызналі Арменія, Аўстрыя, Грузія, Латвія, Летува, Польшча, Турцыя, Украіна, Фінляндыя, Чэхаславакія і Эстонія.

Ніхто ўжо не мог заяўляць, што беларускага народа не існуе.

Як бы ім таго ні хацелася, ідэю нашай дзяржаўнасці не маглі ігнараваць і большавікі ў Расеі, якія мусілі даць беларускім камуністам дазвол на стварэнне БССР.

Дзень 25 сакавіка 1918 года стаўся пачаткам доўгага і пакутнага шляху да набывання Беларусыя сапраўднай незалежнасці.

Уладзімір АРЛОЎ